

249224

СVІІ.

Р. 1910, кн. V.

Рік XIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОПІ Й ЕТНОГРАФІЇ.

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDEGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. XCVII.

1910, V B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Веднарського.

Загінчено 28/X с. с. 1910.

Т. ХСVII.

Р. 1910, кн. V.

Рік XIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОШІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці від редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. ХСVII.

1910, V B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надом К. Беднарського.

Задруковано 28/X с. с. 1910.

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
№: 249224

Зміст XCVII тому.

---

1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
  2. З минувшини м. Бродів (причинки до історії міста в XVII в.), написав Іван Созанський, I—II . с. 5—25
  3. Матеріали до історії Коліївщини. VI. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину, подав Іван Шпитковський (докінченне) . . . . . с. 26—73
  4. Легенда про три жіночі вдачі (причинок до історії вандрівки фольклорних мотивів), подав Володимир Гнатюк . . . . . с. 74—85
  5. Коліївщина в польській літературі до 1841 р., написав Василь Щурат . . . . . с. 86—104
  6. Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850, написав Іван Кривецький, Додатки (матеріали) . . . с. 105—154
  7. Miscellanea: Слово про збуренне цекла по Старунському рукописі XVIII в., подав Ярослав Гординський . . . . . с. 155—174
  8. Наукова хроніка: Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII вв., подав Іван Крип'якевич . . . . . с. 175—188
  9. Бібліографія: преісторія, археологія, історія штуки, історія політична і культурна, мова, література (реєстр ширших обговорень див. с. 237) . . . . . с. 189—238
  10. Оголошення . . . . . с. 239—244
-
-

Inhalt des XCVII Bandes.

---

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Aus der Vergangenheit der Stadt Brody (Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt im XVII. Jahrh.), von Ivan Sozan'skyj, I—II . . . . . S. 5—25

3. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegung im J. 1768. VI. Memoiren des Dominik Zawrocki, von Ivan Špytkovskýj (Schluss) . . . . . S. 26—73
4. Legende über die drei Frauennaturen (Ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung von Folklore-Motiven), von Vladimir Hnatjuk . . . . . S. 74—85
5. Die „Kolijivščyna“ in der polnischen Literatur vor dem J. 1841, von Vassyl Ščurat . . . . . S. 86—104
6. Die Frage der Teilung Galiziens in den J. 1846—1850, von Ivan Krevečkýj, Anhang (Materialien) . S. 105—154
7. Miscellanea: Legende von der Zerstörung der Hölle, nach der Starunja-Handschrift aus dem XVIII Jahrh., von Jaroslav Hordynskýj . . . . . S. 155—174
8. Wissenschaftliche Chronik: Das Referendar-Gericht u. seine Tätigkeit betreffend die ukrainischen Länder an der Wende des XVI—XVII Jahrh., von Ivan Krypjakevyč . . . . . S. 175—188
9. Bibliographie: Prähistorische Altertümer, Archäologie u. Kunstgeschichte, Politische u. Kulturgeschichte, Sprache, Literatur (Verzeichnis grösserer Besprechungen s. S. 237) . . . . . S. 189—238
10. Annoncen . . . . . S. 239—244

З минування м. Бродів.

(Причинки до історії міста в XVII в.)¹⁾

Написав Іван Созанський.

I.

Короткий нарис історії міста. Мійська магістратура. Місто
а замковий уряд.

До р. 1879 вільне місто Броди, один із найбільших у цілій австрійсько-угорській монархії осередків торгівлі (переважно з Росією та Німеччиною)²⁾, ізза чого справедливо назване Триестом на континенті, заселене по нинішній день головно жидівською людністю, відси жартливе його прізвище галицький

¹⁾ Осея розвідка написана головно на основі рукописного матеріалу, т. зв. вїтївських і консулярних протоколів та „вічних книг“, що покищо переходять ся в архіві місцевого ц. к. суду повітового. Усіх книг (форм. мала й вел. 4⁰) мав я під рукою зверх 30, числа одначе не можна точно подати, бо не всі збірки тримають ся купи, децо в перешлеті, але немало поровриваних та зшитих кимось у нехронологічним порядку. Завначу, що використав я лишень рукописний матеріал із XVII в., не брав ся натомісьць до кількох збірок із XVIII в. На сьому місці складаю щирю подяку д. В. Бережашькому, судді та д-ру Ст. Дроздовському, судовому радникови, першому за се, що звернув мою увагу на акти, другому, що дозволив їх використати. Загальні замітки написані на основі V і VI тт. „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського, де читач знайде зібрану всю відповідну літературу.

²⁾ Привілей вільного міста Броди дістали цісарським декретом у р. 1779. Найважніші точки сього привілею подані в творі: St. Schnür-Perłowski, Z przeszłości Galicyi. T. I, ст. 35—36. Основно переходить усі постанови привілею х. S. Barącz, Wolne miasto Brody, ст. 114—118.

Єрусалим ¹⁾, належить до новіших міст. Засноване воно в останніх літах XVI в. В р. 1580 белзьський воєвода Станіслав Жолківський купив у родини Каменецьких між іншими селами до сьогодні як село знане Броди (нині з придатком Старі) і вибудував посеред багновищ на просторі між що-йно названим селом і другим Лагодовим на т. зв. Острові (нинішнім Островчику) оточеним ставом Копень замок. Новий дідич почав зараз таки закладати й місто, яке постановив назвати від свого гербового родинного клейноду Любічом. Привілеєм короля Стефана Баторія з р. 1584 надано мешканцям німецьке або маїдебурське право, а грамотою фундатора з р. 1586 дозволено їм будувати ся в сусідстві замку та користати після потреби з панських наділів: сіножатий, піль, дубров то що. Та назва Любіч не прийнялась, виперла її давніша, популярніша назва сусіднього села Бродів. Надані фундатором мешканцям міста Любіч alias Бродів привілеї розширив грамотою в р. 1614 Лукаш Жолківський. Не маючи потомків відступив він у р. 1629 частю даром, частю за готівку (500 000 зол. п.) між іншими селами й нове місто на власність сандомирському воєводі вел. гетьманови кор. Станіславови Конецьпольському. Сей потвердив і розширив того-ж таки року права мешканців міста й постарав ся, що король Володислав IV привілеєм з дня 11 марта 1633 р. зрівняв міщанські, цехові та торговельні свободи з тими, які мали першорядні міста в Короні: Львів, Краків, Торунь та Люблин. Конецьпольський заслужив ся для міста як ні один з його попередників і наслідників: побудував твердиню, місто оточив валом, муром та частоколом, а для піднесеня промислу й торгівлі корисними грамотами звербував чужинців: Шкотів, Вірмен та Греків. Його-ж ділом було основане академічної колегії в Бродах. Розвиток торгівлі і промислу спинили одначе гостина війська Хмельницького та часті напади Татар. Внук вел. гетьмана коронного Станіслав Конецьпольський записав Броди в р. 1682 пельському королевичови Якубови Собескому, а від нього купив місто в р. 1704 Йосиф Потоцький, воєвода й генерал київських земель ²⁾.

¹⁾ По останній (з р. 1900) конскрипції місто числило Жидів 11.912, римо-католиків 3.317, гр.-кат. 2.092, мешканців иншої віри 40, разом 17.361 (в тім 888 воєків).

²⁾ Крім вісток винятих з рукописних актів пор. Tymoteusz Lipiński, Miasto Brody z dawnemi przynależnościami. Biblioteka Warszawska 1851, T. 1, ogóln. zbioru T. XLI, стор. 435—447; Barącz

Хоч місто вже від перших літ свого існування радилось мадебурським правом, хоч згодом дістало привілеї найбільших міст у Польщі, одначе на ділі сі всі мійські права лишились на пергамені. Місто, як бачимо з повище сказаного, було все приватною власністю пана. Його воля і приказ все мусіли мати більше значіне, чим писані привілеї. І коли самі дідичі міста, хочби — як кажуть — про людське око, респектували надані його мешканцям будь ними самими, будь їх попередниками привілеї, то навіть і сеї обставини не мали на думці панські урядники: підстарости та коменданти місцевої твердині; нераз, не два явно ігнорували мійські права, даючи мешканцям міста нагоду відчуту вагу своєї особи не лишень на царині „автономії“ міста, але навіть у приватному житю самих міщан.

Участь міщан у виконуваню двох вибовних урядів — се ядро мійської самоуправи. Тими урядами були: війтівський (*officium advocatiale*) і уряд радців (також консулів або бурмістрів, *officium consulare*). Кожного року зараз на другий день по Трьох Королях по вислуханю служби божої в латиньськім костелі о годиві девятій (*hora solita nona*) зрана сходило ся усе поспільство (*tota communitas*) в ратуши — виїмково, коли ратуш зайнятий, деінде, нпр. в резиденції лат. ксьондза — для вибору мійської старшини: віята, його заступника, радців або консулів та присяжних лавників. Вибори відбували ся все в присутности панського урядника: підстарости або коменданта місцевого замку. Про „свободу“ виборів свідчить отсей документ, який для характеристики автономії міщан в цілости подаємо: „*Electio celebrata est in Civitate Brodensi feria secunda in vigilia festi Circumcissionis Domini Nostri Christi Iezu anno praes. (1641) per Generosum Dominum Petrum Mlochowsky pro tunc praesidem arcis Brodensis imprimis ex brachio Illustrissimi Domini Nostri Clementissimi Hereditar. per praenominatum praesidem iuxta privilegiis super Fundat. Civitat. Electus est ad Officium consulare Famatus Dominus Thomas pharmacapola*

Sadok x., *Miasto Brody*. Lwów 1865; В. М. Площанскаго, Галицко-русскій торговельный городъ Броды. Науковый Сборникъ Галицко-русской Матицы, 1868. В. I і II, ст. 56—69. III—IV, ст. 273—288. Се експерт попередньої монографії. *Słownik geograficzny*, T. I, ст. 372—75; Br. Sokalski, *Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego*. W Zloczowie 1885, ст. 235—38; *Wielka encyklopedia powszechna ilustr.* Warszawa 1893, T. IX, ст. 470.

et ad primam vicem proconsul deputatus est. A commonitate vero Famatus Dominus Mathias Czestkowicz, Stanislaus Korniewicz, fidei catholicae, ex Ritu Ruthenorum Famatus Georgius Terleczkij, quartus. Ad officium Aduocatiale per Communitatem electus est Famatus Martinus Plenardowycz, ad officium Viceaduocatiale Famatus Adalbertus Kulieczkij, ad scabinale vero Famati Ignatius Hryczowycz, Ioannes Ziolkowycz, Ioannes Kukielniczky, Nicolaus Zelislawsky, Abraham Dziusa, viri idonei ac spectabiles electi sunt. Quod est cum consens. Duo praeside supra nominato et aprobatione. Quod est actis praesent. connotatum“.

Війт, офіційно титулує ся *advocatus*, се найважнійша особа в мійській магистратурі. Він не дідичний, як по інших панських містах, але виходить із вибору. Вже в привілею короля Стефана Баторія означено його атрибуції та унормовано його відносини до пана. Надаючи мешканцям міста магдебурське право та звільняючи їх від суду каштелянів, палатинів то що, король установає як сторожа права війта. „...*coram advocato suo pro tempore existenti jure theutonico respondebunt. Advocatus vero omnibus de se conquerentibus, coram memorato Magnifico Stanislao Zołkiewski... et eius successoribus legitimis nonnisi eodem jure theutonico Magdeburgensi respondere tenebitur et debet*“¹⁾. Найважнійшою функцією війта, судити разом із доданими йому до помочи лавниками (іноді навіть з одним присяжним) всякі справи цивільні і кримінальні з правом кари смерті. Доки не прийшла до більшого значіння колегія радців, а можна се запримітити що-йно в 40-х роках XVII в., війт опікував ся мійським майном та мав власть поліційно-санітарну. У другій пол. названого століття війт тратить навіть первісну свою власть, бо крім нього також панове консулі судять справи тої самої натури. В тім часі вже цілком затирає ся ріжниця атрибуцій обох урядів. Маємо навіть такі справи, які судить спільний уряд (*oborólny urząd*) себто війт з лавниками та двох-трьох консулів. Крім війта, лавників та консулів суддями були також цехмістр старші і молодші. Такий трибунал засідав лишень тоді, коли виновниками були члени цеху. Порядок судових інстанцій був такий: від вироку війтівського уряду вільно було апелювати до суду панів радців, а коли й там не скінчено справи, апеляція йшла до замкового уряду. Сей

¹⁾ Barącz, op. cit. st. 177—178.

порядок нормує плебісцит, про який довідуємо ся з акту під р. 1642¹⁾. Одначе самі міщани виломлювались зпід власного права; ві своїми справами удавались безпосередно до дідича або місцевого замкового підстарости. В актах дуже часто можна вичитати таку замітку: „з ремісії і наказу замкового уряду судді судили таку справу...“ Не все одначе пан та його урядники завертали справу на летальний шлях. Колишній буріграф замку, а потім звичайний міщанин Пйотр Коцельский — читаємо про сю справу в акті з р. 1642 — мав „порахуватись“ з війтом Марціном Пленардовичом, що обидив його на чести. Пленардович перепросив Коцельского, а сей простив йому; домагав ся тільки, щоб „кондиції“ згоди вписати в мійські книги. Мабуть за старанем таки самого Коцельского писар Чернота вписав загоду замість в війтівський протокол — як звичайно водилось — у т. зв. вічні книги, де записувано найважнійші справи міщан: завіщання, записи, то що. Дізнавшись про се Пленардович потягнув Коцельского перед звичайний суд. Однак небавом надумав ся инакше: покинув звичайний порядок інстанцій та вніс прямо до дідича позов на Коцельского, закидуючи йому співучасть у пофальшованю мійських актів. Дідич велів розсудити справу своему підстаростови Млоховському. Коцельский уважав такий порядок нелегіальним, опираючись на привілеях наданих міщанам, плебісцитах, маґдебурьським кодексі і т. д. У відповідь на се почув від підстарости такі слова: „У мене право в голлові, а твоім витру собі... Мовчи с... сину, хлопе, здеспектую тя“, причім зланава ся за бік, аби витягнути шаблю, але її немав. „*Sic volo, sic iubeo, sic fiat* — говорив на суді Коцельский — отсе принцип, якого тримає ся пан підстароста, судячи міщан. Таляри, які дістав від війта — до чого й сам признав ся — заткали йому уста й не] дали справедливо рішити“.

Коли війтом вибирано міщанина богатшого, а притім письменного й настільки второпного, щоби міг коли не вивчитись важнійших параграфів маґдебурьського права, то принаймні во-рієнтуватись у правничім кодексі і згідно з ним судити кожду

---

¹⁾ „*Mieszczanin y obywatel każdy miasta Brodow w dochodzeniu sprawiedliwosci w sprawie swoiey niema się wprzod uciekać do zamkowego urzędu, ale ma podlegać urzędowi mieyskiemu według niżej opisanego sposobu y porządku, y skoro się skończy y odprawi proces u Urzędu mieyskiego, dopiero do ostatniego decretu a principali negotio ferowanego in ocluso rotulo appellować mu wolno*“.

справу¹⁾, то не вимагалось сього від присяжних або т. зв. лавників (*scabini, iurati*). Кандидатами на сей уряд були все майже міщани-ремісники. Лавників вибирало в першій полов. XVII в. усе посідільство міста, згодом, а саме при кінці сього-ж віку, як се можемо ствердити документально, право вибирати присяжних належить все до радців і вїйта²⁾. Число членів скабінату не все однакове. У XVII і в перших роках XVIII в. (нпр. у р. 1703) лавницький уряд складає ся з 6 членів, згодом (нпр. 1732 р.) 10, а ще пізнійше (нпр. 1737 р.) 11, якраз стільки, скільки веліло маґдебурське право. Звичайно найстарший віком присяжний має уряд заступника вїйта. Тоді титує ся він офіційально ляндвїйт (*lantwoit, viceadvocatus*). Він заступає вїйта в його неприсутности або тоді, коли сам вїйт має справу в суді будь як жалобник, будь як підсудний. Чи ляндвїйт і в нашім місті крім обговореної функції мав іще инше спеціяльне урядоване, чи й тут був він охоронцем мїської печатки — як по инших містах — категорично не можна сказати. Лавники — се права рука вїйта. Під його проводом вони судять всякі справи. Їх висилає вїйт для зібраня процесового матеріалу. Присяжні йдуть на оглядини осіб побитих, покалічених, переслухують свідків, що задля прим. недуги самі не можуть прийти до суду — словом роблять службу нинїшних слідчих суддів. Далі лавників шле вїйт до міщан — коли очевидно сі сього жадають — для вислуханя останньої їх волї, присяжні таксують всїлякі шкоди, оцінюють із фаховими знатоками застави і т. и. Вернувши зі своєї служби присяжні „перед урядом і актами“ здають реляцію, яку вїйт велить вписати в протокол.

Уряд присяжного вважав ся тою степенію, по якій міщанин міг вийти на члена консулярного уряду, або коротко уряду. Консулів або радців було все чотирьох, у тому числі постійно подибати одного, деколи навіть двох міщан-Русинів. Перший консуль звав ся „замковим“, три останні „консулі від

¹⁾ Ізза сїх причин на вїйтівськім уряді бачимо зєдно тих самих людей, нпр. Томаш Жато в р. 1623, Марцін Пленардовіч у рр. 1629, 1632—1637, 1639—1642, 1644, 1648, Анджей Кусенецький у р. 1630—1631, 1638, Тома Фармакополя у р. 1643, 1649, 1650 і 1651.

²⁾ У „*Protocollon consulare*“ з р. 1695 написано: „*Przy szczęśliwie zaczętey elekciey in praesentia Imm. P. Guber., quae felix faustaque sit te obrani są... і т. д. In crastinum iako docet Prawo et Consuetudo post electionem supra Urzędu B. R. B. Woit. obrani przysiężni przez Urząd Burm. Rad. Br. ad praesentia P. Woita zgodną y z obopolno radą...*“

поспільства“. В елекційних реєстрах, які подибуємо в актах, вони названі ще инакше: консуль перший, другий і т. д., бо в той спосіб назначувано їм вже наперед термін урядованя, а саме в котрім кварталі в році кожний з них має свою службу (відси походить назва бурмистр квартальний). Радці або консулі або вкінці бурмистри, бо згодом і так їх називано, се „*curatores oppidi et legum*“, як сказано про них в однім акті. Вони передусім опікують і управляють мійським майном. Кожний з них веде подрібний виказ мійських приходів (до сього зачисляло ся й звичайні податки) і видатків, що місяця складає перед війтом, своїми товаришами та громадськими виборними рахунки, а по скінченій тримісячній службі передає касове справозданє замковому урядови. Радці дбають про публичне безпеченство та моральність, контролюють міри, ваги, сорт виробів чи товарів, коротко кажучи в їх руках спочиває власть адміністраційна, поліційна, санітарна та торгова. Разом із війтом їх потягає ся до відповідальности, коли вязень, користаючи з неуваги тюремного сторожа, втіче з мійської тюрми. Очевидна річ, що їх служба годовно посередна. Органами, що виповняють їх прикази, се мійська сторожа (мійські нахолки), мійські воротарі, що мають службу при обох брамах, тюремний дозорець, мійський шафар, то що. Головним жерелом мійських доходів були податки.

В XVII в. сталого бюджету місто не має. Коли мійська каса порожна, консуль скликає уряд, війта, лавників та громадських виборних (*viri electi*) та представивши їм конечність наложєня податку просить, аби його ухвалили. Такий податок (*szos*) стягають вибрані до сього два поборці, які опісля складають рахунки перед тими, що їм дали сей мандат. Так нпр. в р. 1643 панове радці і електи виставляють Янови Крукельницькому й Олексі Пекареви квіт, яким стверджують, що названі поборці сумлінно сповнили своє завданє, бо стягнули 946 зол. 27 гроший (по 40 гроший від кожного дому) як податок (*szos*). Бідних мешканців радці звільняють інколи від мійських податків. Так сталось р. 1651 з Фільварчанами Василем Суходільським, Семенем Глобою, Хоною, Матвієм Пилипишином, Яцком Гаврилишином, Савкою, Панасом і Павлом Міщишином, які замість податків, котрих платити не всиді по причині недавньої „неприятельської девастації“, обіцяють направляти постійно міст перед новою львівською мурованою брамою. Та, як видно з понизше поданої ухвали, панове радці не все числились із волею народа, мусіли без його згоди накладати на міщан податки. Після покінчени

річної елекції (р. 1695) поспільство ухвалює: „wola wszystkich, kiedy pobory mają być lub podymne lub rozchodne, żeby bez sechowych ani uchwały ani rozchodów nie było“. І справді, в актах із першої пол. XVIII в. постійно подибати виказ податків ухвалених в присутности вїйта, бурмистрів, усіх присяжних і всего поспільства¹⁾. Тоді бачимо навіть реформу, хто має стягати податки, а саме цехмистри, діставши готовий реєстр податників і назначених їм сум екзеквують податки від членів своїх корпорацій, а осібні поборці (мешканці передмістя, т. зв. Фільварчани мають свого) від прочих мішан. Крім звичайних податків мешканці міста платять деколи й надзвичайний т. зв. „шос“. В акті під датою *feria secunda post dominicam tertiam Eriphaniarum anno 1651* читаємо такі слова: „Панове радці, розвідавшись про приїзд — дай, Боже, щасливий — Я. В. Пана й Добродія свого милостивого, а зміркувавши, що в скарбоні Річипосполитої брідеської гроша немає, навпаки лишень довги, затыгнені ще за їх попередників, спросили панів електів, аби нарадитись, відкиля роздобути потрібної суми на покритє мійських видатків. Тїж (названі поіменно) панове електи признали, що предложені їм радцями потреби міста справедливі а зі всіх найперший і найпильнійший видаток на приїзд пана, тому ухвалили з кожного дому від господаря гроший 12 „шосу“, стїльки від комірника, що має огород, стїльки від того, що має коня або воли, а від пішого що дасть ся“. У р. знов 1663 трапилась такаж нагода, міщани надїяли ся щасливого й давно очікуваного повороту дїдича з чужої землі. На його привіт радці ухвалили заставити за 60 зол. дїм, що колись був власністю шкотського купця Александра Рейди, а що сих гроший було замало, то випустили в аренду на один рік Мошкови золотникови каменіцю иншого купця Шкота Симсона, що користає з привілеїв наданих міщанам, але „od wielu lat absentuie się do Brodów bywać“. Нищили мешканців міста податки й на инші ціли... Так нпр. в акті під датою 19 серпня 1663 р. написано: „Іван Мартинович, бурмистр, Яцентий Абрамовский і Томаш Чижович, радці, видячи, що Річипосполита мійська день у день потребує гроший на послів, жовнірів, поправу бельварду в замку а також на

¹⁾ Пор. сю записку: „Така pospolstwa miasta Brodów in praesentia sławetnych panów Jakóba Bogdanowicza, woita, Iana Ryndziuka, Stephana Michałowicza, Iana Rawskiego, Marcina Kaczorowskiego, burmistrzów y wszystkich przysiężnych brodzkich tudziesz y całego pospolstwa in anno 1733 die 13 Februarii postanowiona“.

сплату довгів — що-йно позичили 300 зол. на інтерес (по теперішньому відсотки), які дали сейчас жовнірам І. М. Пана й Добродія — закликали панів виборних і з ними ухвалили шос, по половині від кожного дому. А на се пристали також старші жидівської громади Леві Маєрович, Йосиф Шльомович, Іцко Новахович“.

Радців, що недбало сповняли свій уряд, чекали зі сторони замкової зверхности догани, деградація а опісля відповідальність перед судом. Особливо немало клопоту мали вони з виконанем панських наказів, або т. зв. диспозицій. Бо коли без труду могли виповнити нпр. наказ виданий у р. 1643 місцевим підстаростою Андрієм Жицким і перевели вибір двох міщан, яким приказано дбати про се, щоби пивоварі не варили з маці пшениці і з п'ятих чверток ячменю більше пива, тільки 8 кватирок, аби на торзі не продавано замалих хлібів, аби сидухи торгували „побожно“, щоби горці, мірки, лікті та шинкарські квартали були справедливі, — то не так легко повело ся панам радцям вчинити волю дідича, який заборонив міщанам волочитись у ночі по шинках. Напр. в р. 1640 радці вписують у книги протестацію, в якій заявляють, що не в силі робити своєї служби, бо коли мійська сторожа наказала шинкарці Зигмунтовій, щоби не продавала панським гайдукам пізно в ночі нива, ті напали на сторожів та сильно їх покалічили. Замковий поручник, від якого спершу самі сторожі, а потім і пан бурмистр ждали помочи, сказав, що не має нікого під рукою а саму справу відложив до завтра... Не сподіючись мабуть дійти справедливого засуду у панських урядників, радці віддають суд у сій справі самому панови, коли тільки приїде до міста. Таксамо ухвалюють просити дідича, щоби судив „ребеліванта“ Каспра Вельцера, що п'ять разів кликаній через урядових слуг не явив ся перед панами радцями та ще з фурією сказав: „Не піду до уряду, не слухаю їх і не буду слухати, а як кому щось потрібне, хай глядить у пана...“ По сих словах пішов собі задними воротами до замку. Інакше судилось тих, що не були нічим звязані з панським пленіпотентом. Собестіян Черменський, панський економ, присудив у р. 1640 відтяти Самійлови Лобачовичови руку передусім за се, що спротивив ся конституції І. М. Пана й Добродія дідичного і пізно в ночі счанив у місті крик та покалічив чеканом Андрійка сторожа. Сим разом вже панове радці вставились за підсудним, не допустили до езекуції вироку, але веліли Лобачовичови загодити стражника та приречи, що більше не робити-ме

подібних авантур. Відпокутувати мусів свій вчинок і міщанин Станіслав Пташнік, на якого в р. 1642 жалували ся перед лядвійтом райці, що против виразної заборони самого ясного пана опублікованої міщанам на ратуши навозив собі конопель та велів своїй жінці сушити їх у печі. Протестують ся на нього, бо не бажають собі, щоби вдруге спала на них неласка й догана від дідича.

Вже повисше подані приклади свідчать, як не треба красше, про повну зависимість мешканців міста та його маістратури від волі самого дідича та його урядників. Таке переконане мали й тодішні міщани, коли — подамо ще один зразок із р. 1642 — мійські сторожі побиті міщанином Іваном Кулишкою, до якого прийшли, щоби за гроші ладив ся в дорогу за орудками дідички, сказали панам радцям на суді просто в вічі: „Дякуємо вам за службу. Як не знайдемо й тепер — бо ви ніколи за нами не вставитесь — справедливости, то прямо підемо до пана, якого відай і ви боїте ся...“ Ба навіть у често приватних відносинах, у родинному житю, міщанина ласка або гнів пана підстарости, чи якогось другого панського урядника, відгравали немале значіне. Війт — справа походить із р. 1630 — Анджей Кусенецький обіцяв Адамови боднареви, що віддасть за нього свою дочку Марусю. Жених має перед вінчанем показати 40 зол. готівки як власне майно. Коли одначе Адам не вилетітимував ся перед своїм будучим тестем такими грішми, Кусенецький випитав для дочки иншого жениха й ладив ся до весіля. Та ось панський намісник — до якого боднар пішов задалегідь просити милости й опіки — прикликав до себе пана війта та заборонив йому віддавати дочку за другого жениха, бо инакше стратить панську ласку а в додатку заплатить сто гривен панської кари. Коли війт звернув намісникови Концкому позір, що кождий суддя повинен вислухати обі сторони, той зі злостью відозвав ся: „Не вказуй мені дороги, маю локоть, що ним мірю“. По наказу пана підстарости боднар заарештував у ксьондза шлюб і війт мусів заплатити „пошкодованому“ 60 зол. басарунку.

II.

Русини властителі реальностей.

„...Стала ся з божої ласки постанова в домі пана Кустинського з паном Андрієм, мельником із Лагодова, а іменно: пан Іван зволив дати за пана Андрія мельника свою дівку та в при-

сутности чесних осіб о. Стефана Кульчицького, брідського намісника, також при присяжнім Хомі Селейку, при сині пана Івана Кустинського, Федорі та при дочці пан Кустинський дає панови Адрієви тепер се, що може: вола, корову, поля на три руки і фільварок, не виділяючи дочці частки ні з дому, ні пасіки, ні інших річий, бо сим буде ділитись по рівні з обома братами та одною сестрою. До поля належати-ме ще менший її брат...“

„...Микола Полянчик із Ганною, своєю подругою, явно й добровільно зізнали, що свою маєтність, себто дім у ринку біля Гриця ковала з одної а Стецька мельника з другої сторони, заставляють Францішкови Баталії за 100 зол. пол. монети на один рік, т. є від Успеня Пр. Богородиці 1629 р. до тогож дня 1630 р...“

„...Грициха Прислупиха здорова на тілі і доброго розуму непримушена але з доброї волі явно визнала, що злюбивши собі Костя, сина Васька Орлинського, щоб мати його за свого зятя, звінчала й віддала за нього свою дочку, за котрою в приданім відступила молодятм половину огорода, що тягне ся побіля ґрунту Васька а з другого боку Андрія, Юхнового сина, та крамницю, що стоїть між крамницями Івана Шаленого й Степана...“

„...Найперше, з дому мойого, що в ринку, третю частину тепер, а по мойй і жінчиній смерти весь лишаю...“

„...Славетний Андрій Свиридович, брідський міщанин, хоч хорий тілом але здорового розуму, диспонував своєю субстанцією і висловив свою послідню волю, щоби по його смерти не було жадної колотнечі, але так, як бажає собі сим завіщанєм, на будуче лишило ся. Зізнав отже, що установляє спадкоємцями всього свого добра движимого й недвижимого, каменіці в місті Бродах, ґрунтів тамже й огордів поза містом, готівки в золоті і сріблі, свою подругу Параську й дітий із нею зроджених, сина Івашка й донечку Марусю. Коли-б одначе Параська вийшла вдруге замуж, ніщо з названого добра немає її дістатись, тільки перейти на власність діточок... Виявляє притім, що має готових грошей 220 зол. п. на підгорецьких садах, які закупив у спілці зі своїм шватром Павлом Бобовським і Матвієм бодваром та 700 зол. п. як завдаток пані краківській, жінці І. М. Пана й Добродія, на став у Щуровичах...“

Ось такі між иншим слова читаємо в актах колишньої старшини міста Бродів, що в головних начерках дають нам образець

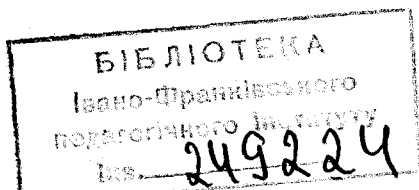
масткового стану руського міщанства в сьому місті в першій пол. XVII в. Таку сльобну інтерцизу зробив у р. 1627 Іван Кустинський, міщанин-хлібороб, таку згоду уложили Микола й Анна Полянчики, міщани-ремісники, так у р. 1630 вивінувала міщанка-крамарка свого зятя Костя, так рік пізнійше писав у листі до Осина в Модринці міщанин Йосиф Демянович, бажаючи за згодою своєї подруги Олени віддати свою доньку за його сина Миколу коваля, так вкінці у р. 1650 диктував панам лавникам своє завіщанє Андрій Свиридович, що в міщанських кругах мав славу богача.

Крім згаданих що-йно міщан руської народности мали в ринку свої реальности міщани інших народностей. Десять коло р. 1640 почато будувати в сьому центрі промислу та торгівлі муровані камениці. Одною із перших була камениця міщанина руської народности Самуїловича. Будовано сю каменицю ще в р. 1645. Почавши від р. 1630 подибуємо в ринку реальности найранших чужинців, що завандрували до Бродів, купців шкотської народности та щораз більше число властителів Жидів, яких цілію було набути передовсім найкращі реальности руського й польського міщанства.

На підставі актових книг колишньої жийської старшини, головню книги справленої коштом довголітнього війта Марціна Пленардовича, в якій занотовано силу контрактів купна й продажі, замін та заставів міщанських реальностей за час від 1629—1644 р., можемо назвати властителів руської народности не тільки в найдорожшій часті міста, тоб-то ринку, але також при інших вулицях. Зазначимо вже тут, що руське міщанство що до числа цілком не уступало польському, але його реальности були гірші, дешевші.

Актові книги згадують нам про отсих Русинів, що мали в ринку свої доми або крамниці. Під р. 1629 записана заміна, яку зробили Мисько Полянчик і Жид Копльович. Мисько осів на жидівській реальности та дістав іще 60 зол. В тімже році мають тут доми Лука Шпотович, Андрій маляр та Денис. У р. 1630 міщани Микола й його подруга Ганна Полянчик продають свій дім міщанинови руської народности Авдикови за 300 зол. У р. 1633 Поляк Ян Чеховский продає свою крамницю коло крамниць Стефана Милника й Єнджея Кусенецького Котикови з поблизького села Смільна за 40 зол. Тоді попадає Маліожата продає свою крамницю коло крамниці о. Семена Остапови за 52 зол. В сїм році згадані як властителі крамниць отсі Русини:

Мартин Вусатий, Федько Буський, Лашко, Хведя Лихоходовичка (Lichochodzianka), якої сусідом стає Іцко кривий, що купує крамницю Єлисавети мечнички та міщанин Кибалка, що також в тім році дістав нових сусідів Томаша Нівіна й Яна Штерліна, Шкотів, що купили крамниці Станіслава Кусенецького, перший за 45, другий 50 зол. Крань Сеньович, що сусідував із Стефаном боднарем, продав у р. 1634 свою крамницю Пйотрови Мантіфови, Шкотови, за 32 зол. В тімже році Семен Кришинський, що щойно купив крамницю Альберта Хиліньського за 32 зол., відпродав її за 45 зол. Шкотови Якубови Боельови. По смерті Павла Суходільчика, що зайшов був із села Суходіл до Бродів, осів тут із братом на фільварку а потім діставши від властителя міста котрогось із Жолкевських право міщанства, потомки покійного, син Левко й два зяті, позивають у р. 1640 свого стрія Івана, щоби звернув їм спадщину: 400 зол. у двох баньках, 8 волів, 6 коров, 50 овець, пару коний, скриню із хустами, жупан із донського сукна, такуж делію, три кітли до робленя горівки, дім, комору на ринку та два огороди. Сей Іван названий в актах як властитель крамниці під р. 1634. Знаний нам вже міщанин Лука Шпотович продав у р. 1635 свій дім Полякови Станіславови Кусенецькому та дістав за нього 300 зол. Кілька день пізнійше, як записано сю продажу, від Станіслава відкупив сей дім Русин Микола Білокаменецький, заплативши за нього 80 зол. більше. Із тестаменту Марусі Авдикової з тогож року довідуємо ся, що її сусідами були Русини Гриць коваль та Стефан. У р. 1636 Стефан продає свою крамницю коло крамниць Сенихи Лисої і Прислуцких вдови Федорови Радковичеви за 30 зол. В завіщаню якоїсь Іванихи згадана її крамниця на ринку коло крамниць Грицька Великого й Костя зятя Прислуцких. Тогож 1637 р. Андрій маляр і Тетяна, його подруга, продали свій дім коло згаданого повище Миколи Білокаменецького якомусь Самійленковичеви за 50 зол. У р. 1638 Федір Савчинський продав свою крамницю коло Остапа фірмана і Стецька Мидника Жидови Авраамови Мошковичеви за 24 зол. із тим застереженем, що має відступити її, колиби до року і 6 неділь зголосив ся який кривий і хотів заплатити 32 зол. В тімже році Крань Сеньович купує за 314 зол. дім Грицька Солоненького а Гриць Великий продає свою крамницю Жидови Вікторови за 45 зол. Тоді Маруса Сидора з передмістя купила за 45 зол. у сього Жида крамницю межи крамницями Андрушка кривого й Пархвена, зятя Шаленого. Під сю пору Андрій Сви-

редович купив дім Олександра Завадовського коло Яцка шевця і Петра мечника за 600 зол. Рік пізніше Мартинець малий і жінка Воцька продали крамницю коло крамниць Миська пекаря й Матиса помірчого Миколі Білокаменецькому за 30 зол. Тоді Кость малий заставив свою крамницю за 54 зол. Григорій Самуїлович продав знова свій дім коло Миколи Білокаменецького й Бартоша бідняря купцєви Іллі Кондратовичєви за 530 зол. Поруч дому знаного нам Йосифа Демяновича мав у ринку дім Стефан крамар. Опікунове спадкоємців Савки Чопика подали в р. 1639 до лавників просьбу, щоби оцінено майно по покійнім. Лавники оціняли всю спадщину на 550 зол., а саме: дім у ринку 450, винниця коло Семєна Остаповича перебудована й поправлена 70, а ремісницька снасть до робленя горівки 30 зол. Між домами Дєниса й Івашка стояв дім Сеня різника. Сю реальність взяв був за довг віритель Сеня, Семєн різник, але невдовзі відступив її давньому властитєлеви за 240 зол. Під р. 1642 подибуємо в книгах контракт купна-продажі, який заключили Корнило чернець і Сєнь, зять Гната. Корнило продав йому за 24 зол. свою крамницю куплену у Каспра винника коло крамниць Іванихи рудої і Хведчихи рудої. У р. 1643 Оришка Грициха продала свою крамницю під ратушем коло крамниць Івана Чупиндика й Зінка чорного Вольфови Тшаловичєви за 20 зол.

На сїм і кінчимо реєстр властитєлїв реальностей у ринку. О стільки треба вважати його неповним, що не кождий властитєль являв ся перед урядом, аби записати продажу, чи заміну, чи вкінці застав своєї реальности. Матєріал, що маємо під руками, сильно розірваний, через що не можемо подати виказу властитєлїв реальностей у дальших літах. Згадаємо, що в ринку мали свої реальности Андрій Кульчицький, сусід Стефана Милляря й Сеня різника та Василь, зять Сєлейка, що мав гарну на добрім місци поставлену комору.

Далеко кращі, як вже висше зазначено, реальности мали міщани польської народности. Назвємо кількох із них. Кадзідло Ян продал у р. 1636 дім у ринку на розї у напрямі до львівської брами Шкотам Якубови Пікєнови й Янови Шгерлінови за 1050 зол. Шкотський купець Каспер Боєль платить знов у р. 1640 Станїславови Кусєнецкому за дім у ринку коло Арона й Шльємихи 1000 зол. Ян Марцїнковський одїдичив по смерти жінчиних родичів Кусєнецких, сплативши двох своїх шватрів Анджея Божемского й Самуєля Кусєнецкого, дім у ринку, другий позаду першого, бровар, винницю та солодївкю. У р. 1650 має

в ринку каменницю Самуель Найлянд, купець шкотської народности, яка представляє вартість п'ять тисяч зол. Не від річи буде означити, що сю каменницю купив у р. 1679 для поширення існуючого вже в місті конвенту Домініканів Станіслав Конецпольский, ввук вел. гетьмана коронного у Жида Лейби Абрамовича. Дзіяні Спінета, архітект властителя міста, бере в р. 1650 від Вільгельма Льоті за свою каменницю у ринку 2000 зол. Новий властитель відпродав її зараз своєму землякови Шкотови Вільгельмови Ардисови, заробивши 500 зол. Пйотр Коцельский, якого акти титулюють: колишній буріграф, жав перед своєю фінансовою руїною значне майно: дім, який лавники оцінили на 500 зол., другий 100, комору в ринку, за яку давали 100, солодівню й бровар 750 та три огороди, кождий, по думці присяжних, вартости по 23 зол. Увесь поданий маєток перейшов на власність кредитора Коцельского, Маєра Копльовича.

Крім реальностей у ринку, який — як видно з горі поданого реєстру — вже в першій пол. XVII в. мав закруску інтернаціональну, Русини мали свої осідки довкола церкви Рождества Пр. Богородиці, поздовж вулиці, що тягне ся попри неї, т. зв. луцької, перед і поза старою мурованою луцькою брамою, що стояла оподалік сеї церкви, та на просторі від сього храму до другого під покровом св. Юрія, при обох вулицях, що йдуть паралельно коло церкви, від якої дістали свої назви, знані ще в першій пол. м. ст. велика юрійська (нині вул. Калліра) й мала юрійська (нині без сього придатку).

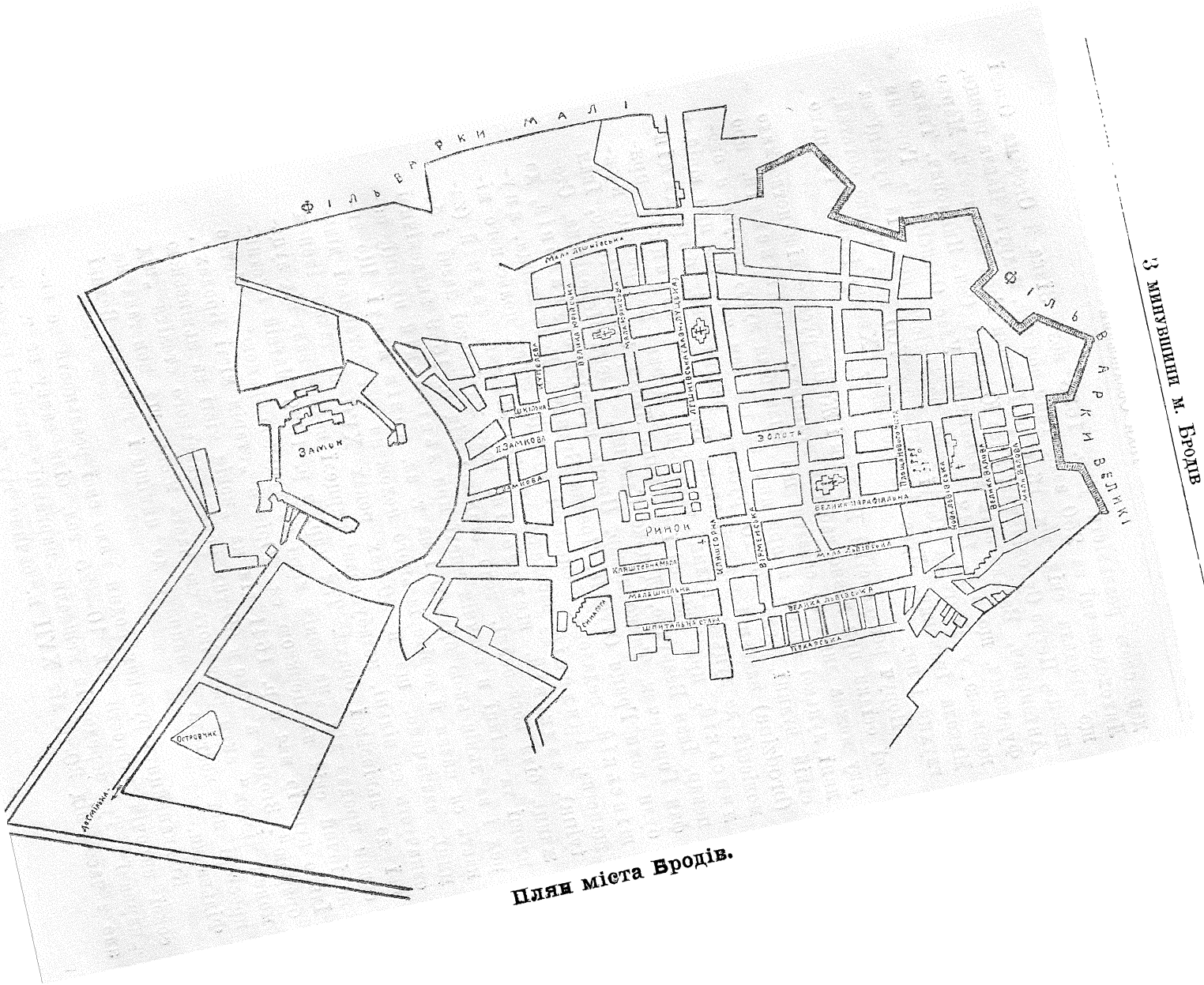
За час від р. 1632—1643 подибуємо при луцькій вулиці (від другої пол. XVII в. по нинішній день зве ся вона лешнівська) поверх 30 руських реальностей. Мешкали при сій вулиці найстарші міщанські фамілії, що досить вчасно збуділи: Авраам Таданський та Іван Кустинський зі синами Матвієм і Хведором, далі Дмитро й Іван Малицькі, Іван Кулищик, Панько й Іван Белзькі, Гриць Редьківський, Гаврило Сидовський, Васько й Матвій Клекотівські, Мисько Великий, Семен Новицький, Самуїл Кульчицький, ігумен монастиря св. Миколи над Стиром, Хома Косоніс, Микола Калішевич, Трохим, Андрій, Тимко, Ілько, ковалі, Зінко, Мартин, Ілько, Микола, кушнірі, Хведір сторож, Савка римар, Семен гончар, Семен кравець, Григорій Свиридович, Іван Довгоподий, Хведір Замулений та мабуть Русин шляхтич Дамян Полянський, що попавши в довги мусів заставити свій дім Станіславови Стемпковскому за 220 зол. а невдовзі виарендувати Жидівці Тавбі на два літа бровар і солодівню

коло валу за 200 зол. річно. В актах із дальших років здибуємо при сій вулиці ще отсих Русинів: Григорія Переяславця, Хому Селейка та Луця Кулищика. Сей останній згодив ся доглядати бровар і солодівню Тавби та нещасте хотіло, що Кулищик упив ся й спалив жидівське майно. Луць утік із міста а усе майно: дім вартости 220 зол., два огороди від села Дітковець оцінені на 30 зол. та поле забрала Тавба діставши судовий вирок. Хотіла взяти й корову, але на просьбу Кулищика, при якій лишились дрібні діти, і за порукою Ілька, зятя Кулищика, „що корова не здохне“, Тавба згодилась не брати корови, доки не перестане доїтись. З польських міщан мали в названих горі літах реальности при луцькій вулиці Вавжинец, Валентій і Матис Мйодковичі, Марцін Пленардович, Ян гутвік, Матис воротар, Мацько швець та Якуб Лявендерський, що то в р. 1643 продав свій дім Шкотови Августинови Карміхельови за 700 зол. Під р. 1645 подибуємо крім сього шкотського купця ще Яна Дзінішиного й Давида Родзера, що набули при сій вулиці реальности. Реальности при сій вулиці платились загально беручи високо. Іван Кулищик прим. продає в р. 1643 свою посілість, що тягнулась від луцької вулиці до церкви св. Юрія, Григорієви Самуїловичеви за 500 зол. Атаназій Пузина, луцько-острожський єпископ, платить у р. 1640 о. Самуїлови Кульчицькому за реальність 400 зол. Певно мусів сей владика не без варібку продати її Олександрови Мозеллі.

Біднійше руське міщанство мало свої реальности, кожда представляла вартість не висше 50 зол., кругом церкви св. Юрія.

При юрійській вулиці — в актах найчастійше в од. числі, хоч деколи подибати з придаткамн: передня й задня юрійська — бачимо за час одного десятка літ, від р. 1633—1643, менше більше трийцять міщанських родин руської народности, що мали доми — огороди мешканців сеї части міста лежали за мійською границею у напрямі до села Лагодова — чотири-пять родин польського міщанства та дві-три жидівські родини. Мали тут свої житла Іван швець, властитель двох домів, його сусід Юхим Клішар, Савка Бойко — до нині маємо передміщан із сим прізвиськом — Васько малярчик, Процик сторож, Гриць Шнирівчик, Петро чорний, Іван Сухопар, Василь гончар, Михайло, мійський пастух, Федько, син Якова рудого, Іван Шнирівчик, Семен Ганевич, Савка різник, Мисько швець, Сень швець, Іван римар, о. Іван Василевич, парох церкви св. Юрія, що про-

План міста Бродів.

З МЛЮЩИМ М. БРОДІВ

дав свою реальність у р. 1638 коло Зінка й Стефана Олені Лихоходовичці за 250 зол., Таця поівна, подруга Павла шевця, що продала свій дім 1640 р. Іванови Герасимовичови, Марко швець, Петро Суходільчик, Улас Юркович, Сень Якимович, Тимко Антонович, Васько зять Мильничин, Улас Олексієвич, Герасим Фурсович, що в р. 1643 купив реальність при сій вулиці за церквою у Григорія Самуїловича за 700 зол., Тимко богатий, Микола Іванович, Лука Плесокович, Хведір Індик, Грицько глухий і ин.

Поруч реальностей Поляків і Жидів руське міщанство мало свої осідки при давно забутих вулицях: козиківській, про яку можна лише се сказати, що йшла біля муру, мабуть в околиці луцької брами, а при якій за той сам час, що при юрійській вулиці, було до 10 руських реальностей, бородиній (brodzina) названій від міщанина Бороди, столпецькій, прямовісній до луцької вулиці, таки близь церкви Богородиці, куклинській, при якій сиділи Гриць Лабай, Зінко, Петро, Іван пекар, Іван Безручко, Дацько Каленик, Олена Перевіська, Стефан Горопечик, Тимко пекар, Проць кушнір, стукаловій, де були доми Гриця Стукала, Яремка Буднич, Куця шевця, янушівській, недалеко косяцької вулиці, серед польського міщанства, брилинній, заселеній головно Жидами, задній (zatylna), замковій, шеляковій, коло згаданої під р. 1639 академічної площі та вкінці в значнім числі при львівській вулиці, перед і за львівською брамою і на т. зв. новім місті. Що тикається назви й територіяльного положеня тої останньої ділянки, зазначимо, що в 30-тих роках XVII в. таким іменем означають ся вільні, незабудовані парцелі вздовж валу від луцької до львівської брами. Так нпр. в р. 1639 Матвій Кустинський продав дім „на новім місті за луцькою брамою“, а Матис помірчий свій за церквою св. Юрія в „старім місті Бродах“. Ілько кушнір має в р. 1641 дім на „новім місті за львівською брамою“. Згодом а саме в 60-тих роках названого столітя „під новим містом“ акти розуміють сю часть міста, що поветала на просторі від костела в напрямі до нинішньої громади Великі Фільварки.

Кільканайцять руських родин мало свої реальности не високої впрочім вартости від 10—25 зол. біля замку на т. зв. „паркані“. Тут передовсім мешкали „парканці“, панські піддані, але в часом від 30-ти літ XVII в. бачимо тут житла таких мі-

щан, що могли користати з привілеїв наданих міщанству, але довги вигнали їх із кращих парцель.

Вже в горі зазначено, що брідська Русь числом своїх реальностей не уступала польській народности. Та вже в першій пол. XVII в. руське міщанство починає збуватись своїх реальностей у значній кількості в хосен інших народностей. В парі з руськими міщанами в сій роботі йдуть міщани польської народности. І одних і других найчастійше зневолювали до продажі домів довги.

Продали реальностей							Купили реальностей						
в р.	Русини	Польняки	Жиди	Шкоти	Вірмени	Греки	Русини	Польняки	Жиди	Шкоти	Вірмени	Греки	Разом
1634	5(2)	7	—	—	—	—	3	6	—	3	—	—	12
1635	9(4)	7	—	2	—	—	6	7	1	4	—	—	18
1636	12(5)	9	3	2	1	—	6	6	6	7	2	—	27
1637	4(2)	5	—	—	—	—	3	5	—	1	—	—	9
1638	6(3)	2	1	—	—	—	4	1	3	1	—	—	9
1639	5(4)	6	—	—	—	1	5	3	2	—	1	1	12
1640	7(4)	4	4	—	—	—	7	5	2	1	—	—	15
1641	21(16)	6	1	2	—	—	9	6	2	3	—	—	30
1642	14(5)	7	3	3	—	—	7	7	7	5	1	—	27
1643	24(15)	17	1	2	—	—	20	13	7	2	2	—	44

Із загального (203) числа контрактів купна-продажі заключених за один десяток літ на Русинів приходять більше як половина; продали 107 реальностей а купили 80. Тільки в 60-х випадках — числа беремо в знак ( ) — руські реальности — рахуємо виключно дома й крамниці — перейшли прямо в руки руських міщам.

Далеко не ліпше стоїть справа з реальностями руського міщанства в другій пол. XVII ст. Що затримати потрапили батьки, се загирили сини. Напр. Тимотей Фурсович почав збуватись майна ще в р. 1659. Тоді продав крамницю у ринку біля крамниць Івана риваря і Стефана Барановича Пйотрови мечникови за 40 зол. а огород до Дітковоць Томашови Чижовичеви за 24 зол. пол. Рік пізнійше, певно не з гаразду а тишений довгами, Фурсович позичив у Жиди Марка, що зайшов до Бродів із Нароля, 600 зол. та згодив ся з ним так. Марко Мошкович дістав у застав Тимотезву поверхову каменницю у ринку, може в ній сам мешкати або другому винаймати. Сам властитель лишає собі дім позаду каменіці, який Марко повинен докінчити

своїм коштом. Коли б кредитор до трьох літ не дістав позичених грошей, умова має тревати дальше під тими самими умовами. Невдовзі по сій згоді Тимотей надумав ся й зробив инакше; каменяцю й дім продав тому-ж Жидови за дві тисячки зол. У тім самім році міщанин польської народности Себастьян Іанецкий продав свій дім у ринку коло домів Лейбуся й Лейзора Масровичів Іецкови Лейзоровичеви за 250 зол. Герш Хаїмович і його жінка Сурка купують тодіж каменяцю у ринку та платять її властителями шляхтичови Єронїмови Бродніцкому 800 зол., а знов Яков і Ізраель Рубіновичі дім за каменяцею Фурсовича та платять за нього Андрієви Лобачовичеви 130 зол. Стефан Баранович продає в тімже (1660) році наперед свою крамницю у ринку, а що 50 зол., що їх взяв за неї від Жида Якова лучника, було за мало, щоби сплатити вповні довг, то зараз таки заставив свій дім при святоюрійській вулиці Томашови Новосельському за 150 зол. Колишній властитель реальности пішов на службу „річипосполитій мійській“, дістав уряд мійського шафаря (szafarza), а що своїх обовязків не дуже пильнував, то панове райці за згодою делегатів жидівської громади, кагалу, ухвалили в р. 1663 „для заохоти“ платити Барановичеви гонорар (salarium) 30 зол. і пару чобіт річно з мійського скарбу.

Як особливо руське міщанство не привязувало більшої ваги до своїх реальностей, покаже нам наглядно статистика переходу руського майна в руки головно жидівської людности за недовгий шмат часу, бо всього тільки за 2 літа. У р. 1660 продано разом 12 реальностей: 6 руських міщан, 5 польських, 1 вірменську або руську. Вірмени, як відомо, мають прізвища подібні до руських. Поляки купили тоді 5, а Жиди 7 реальностей. Зараз другого року (1661) записано в актах 21 контрактів купна-продажі реальностей: 18 руських та 3 польських. З того міщани польської народности набули 7, Жиди 5 а 9 реальностей лишилось при руськім міщанстві. І чим ближше кінця XVII в., тим менше реальностей було в руках руських і польських міщан. Так нпр. у р. 1667 Андрій Терлецький продав дім із ґрунтом якомусь Симкови, зятеви Іцка, за 400 зол. Тодіж повбув ся гарної реальности в ринку на новім місті Анджей Стшменський, продавши її Шаї Якубовичеви за 800 зол. Тойже купець сторгував у сьому році крамницю Григорія старого кравця та заплатив за неї 140 зол. Куплену крамницю таки того самого дня відпродав Якубович Іцкови Мошковичеви за 160 зол. Лейба Абрагамович купив знов крамницю Федора Охримовича, поло-

жену між крамницями Маєра Копльовича і Шльоми Островського, заплативши її властителяви 400 зол. Готівкою дав йому 200 зол. а за другу половину відступив йому свою крамницю коло якогось Якова Норсановича. Між иншими продала в висше названім році свій дім Ева, жінка Константина Пінелі, купцюви Маркови Левковичеви за 600 зол. На ніщо не здала ся заборона видана замковим урядом мабуть тоді, коли Броди перейшли на власність родини Потоцких, на підставі якої не вільно було міщанам християнської віри без дозволу замкової управи і виразної апробати самого дідича продавати своїх реальностей Жидам. Сі одначе вміли порадити собі, знайшли спосіб, як оминути панську „волю і приказ“. На кільканайцятьох контрактах купна міщанської реальности ісповідниками жидівської віри заключених у перших десятках літ XVIII в. майже правильно вичитати таку характеристичну дописку плєніпотента панського майна: згду апробую, але під тим услівем, що потвердить її дідичний пан..

Дійшло остаточно до того, що заповідало ся від десятків літ. Найкращі реальности руського й польського міщанства посіли Жиди, а прим. у найвідповіднійшій і найціннішій для промислу й торговлі часті міста християнські мешканці не мали вже в першій пол. XVIII в. ні платка власної землі. Сконстатував се панський комісар Станіслав Покутинський, в якого розпорядку виданім дня 2 марта 1733 р. до людности міста читаємо між иншими й отсі далеко невідрадні слова: „w Rynku nie masz zadnego domu chrzesciańskiego tylko same zydowskie“. Для польського й руського міщанства не лишилось ніщо инше, як побудувати хати покрай нового міста, де давніше мешкали старці-прохачі „żebraki“ або там, де раніше міщанин виходив лишень в ряди-годи до своєї пасіки на хуторах або огородах. Але й тут на Фільварках знайшли їх давні сусіди...

(Далі буде).

Матеріали до історії Коліївщини.

VI. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину.

Надав Іван Шпитковський.

(Докінчене).

В останній частині, що становить закінчене мемуара, оповідає автор читачеві, що крім висше поданих приходило ще багато інших російських і польських чат і команд, аби цілковито виловити та знищити коліїв. Супроти сього решта населеня, що ще лишила ся в живих, притихла, а шляхта і Жиди знов вертали на Україну.¹⁾

Відповідно до свого приреченя на початку мемуара дає нам автор справді дуже загальний образ кінця сеї кривавої коліївської „кампанії“, опис, від якого дуже відгонить духом мемуарів Тучапського і П. Младановича. Одну лише спеціальнішу подав нам автор згадку, іменно про „husar'ів J. W. Chotkiewicza, starosty Żmódzkiego“ (47—48). Іван Микола Ходкевич, потомок українського колись роду²⁾, завзятий громаитель українських селян, оспіваний за ті його подвиги Українцем в панеїричних стихах, се — справді характеристична статья. І коли деякі сівчасні очевидці — як побачимо — та й деякі сучасні³⁾ історики Коліївщини порівнують Коліївщину з Хмель-

¹⁾ „Polacy zaczęli się gdzie-niegdzie okazywać u rządzić w Ukrainie zwyczajem pierwszym, a hultaje nieszczęśliwy koniec otrzymali, gdyż pobici u wykorzenieni zostali“ (48).

²⁾ Проф. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. V, ст. 30; подібно Seweryn hr. Uruski, „Rodzina, herbarz szlachty polskiej“, т. II, ст. 208. Chodko = Федько, ввідси Ходкевич тільки що Федькович.

³⁾ Др. Ів. Франко, „Польська поема про ум. рівию“, відб. ст. 37.

ниччиною, її вождів з Хмельницьким, то ми скажемо: мала Хмельниччина свого „Ярему“, має й Коліївщина свого, в особі Івана Миколи Ходкевича. Івам Микола Ходкевич в часі свого побуту в Чорнобилі (радомисьького повіту) від 1764 аж до своєї смерті (26/2 1781) держав в чорнобильському замку своїм коштом 12 гармат, 500 люда піхоти, 200 гузарів та 100 козаків.¹⁾ Тої то міліції, на чолі якої ставав або сам староста, або його командант, про котрого не дуже то похвально висказуєть ся Браїцький²⁾ — уживає Ходкевич виключно на те, щоби знищити чати народнього повстаня. І так надворна міліція сього Ходкевича вєславила ся тим, що розбила чату Бондаренка³⁾ в Макаріві а самого Бондаренка розчетвертовала на місци, де нині піскове увгіре біля Заполя.⁴⁾ З незнаних доси подвигів міліції Ходкевича наведемо ще один: коли іменно ватажок Іван Родак, родом зі села Грушки (ze wsi Hruski) „облюкував ся“ в тім селі та звербував до себе багато городових козаків, почав рабувати сусідні села. „Husarowie Jego mości Chodkiewicza z Czernobyła atakowali y nie dał się“ (Родак). Гузари вискали лише те, що відібрали від коліїв забрані ними шляхотські „dyropozyta“.⁵⁾ Одначе коліям не страшне було й чернобильське гніздо Ходкевича, находили на нього нераз, особливо Бондаренко. По однім удатнім відпертю коліїв від чернобильського замку, написав Іван Далькевич в честь сподвижника коліїв панетіричну поему п. з.: „Niedzobytu zamek czarnobyłski czyli przykładna wierność poddanych, okazana Jaśnie Wielmożnemu M. K. Chodkiewiczowi, staroście żmudzkiemu w czasie Koliszczyzny.“⁶⁾

Крім сих ріжних що йно вичислених автором команд, що перейшли страшним походом через Тетіїв, знає Е. Рудіковський ще про одну команду Дзєвчопольского, „instygatora

1) Похилевичь „Сказаніє“, ст. 145 і др.

2) Gumpłowicz Ludwik: Korespondencya St. Aug. z Branickim, на ст. 67 каже Браїцький: „Kommendant milicyi starosty Żmudzkiego ma być człowiek ładaco, pod pretekstem haydamaków znoszenia sam rabuie“...

3) „Сказаніє о Бондаренкѣ“, К. Стар., р. 1882, кн. I, ст. 530.

4) Сказаніє Похилевича, ст. 145.

5) Церковний Музей, № ркп. LXXXII, акт 2, ст. 3—4.

6) Andrij Podberezki, „Wyprawa haydamaków na Czarnobył za czasów haydamaczyzny“ (Bibl. warsz. 1864, т. 2, ст. 462—4 в Rozmaitościach).

partyi ukraińskiej i podolskiej“, що мав криваво усмирити „бунт“ в Тетіїві: ватажків сої рухавки кавав стратити, а підозрілих в участі в повстаню жорстоко покарати.¹⁾ Можливо, що ся команда прийшла в Тетіїв скорше, перед приходом першої команди, про яку автор каже, в часі його неприсутности в Тетіїві, тому про сю команду нічого й не згадує. Про Дзевчопольського, як жорстокого побідника коліїв згадує також Станіслав Кшижановський в своїм мемуарі п. з. „Opisanie rzezi humańskiej“, виданім д. Н. Моścick'им в дуже загальнім і недоладнім реєстрі.²⁾ Про сього жорстокого інститатора під Коднею знає рівнож і Похилевич, але зове його лише „Dziwnopolsk'им“.³⁾

На сам кінець скажемо декілька слів про повість автора про уманську різню. Річ знана з інших мемуарів, тому то й ми обмежимо ся лише до деяких подробиць, що чим небудь відстають від знаних дотепер відомостей або потверджують інтересні дані з інших мемуарів. В горі вже вазначилисьмо, що епізодичний опис уманської різні не пристає до цілости з огляду на порядок оповідання (на ст. 29 згадав автор, що чата Серединенка відлучила ся від чати Залізняка під Уманем, а на ст. 43 оповідає доперва про саму подію приходу Залізняка під Умань, яку хіба повинен би був дати перед нею). З хронологічного огляду оповідане також недокладне, бо по повісти про другий погром в Лисянці, що мав місце в падолисті та про Орду, що приходить під кінець 1768 р., а з початком 1769 р., автор вставляє опис ум. різні, події із червня 1768 р. Дальше й дух і тон, з яким автор оповідає подію уманської різні, инший, чим в описі не менше кривавих сцен (пр. занятє Тетіїва). Коли до тепер описував автор події з повною лагідністю, зрозумілістю, а декуди навіть виrozumілістю для укр. селян та коліїв, тут пробиваєть ся в оповіданю більше пристрасний тон та приємність, любість в переповіданю драстичних сцен. Цілий сей епізод про ум. різню, особливо друга її часть пригадує нам мемуар Тучапського, а по части і Младановича Павлуся; перед усім пригадують нам ті мемуарі місце, де описаний підступ Москалів (46—47), викиди і доріканя, які робили собі взаємно Гонта і Залізняк (47), половець та ска-

¹⁾ Słownik geogr. т. 12, ст. 323.

²⁾ Н. Моścicki, Dzieje porozbiorowe, VIII т., в 2 книжці збірки п. з. „Z dziejów hajdamaczyzny“, ст. 7—15.

³⁾ Похилевич, „Сказаніє“, ст. 652.

ранє коліїв рос. і польським військом. Про відносини між собою сих трьох споріднених мемуарів може доведеть ся нам пізнійше дещо сказати, тепер запримітимо лише, що се місце ломить надто гармонію цілости мемуара. Воно виглядає краще на пізнійшу інтерполяцію, коли вже не самого автора, то пізнішого копіста, який, відписуючи мемуар Завроцкого, не міг здержати ся, щоби не оповісти инші знані події з Коліївщини, а передовсім уманської різні та поміщує її опіс в мем. Завроцкого, в як найменше відповіднім місци і часі. З інтересніших подробиць годить ся піднести деякі. І так: в знаних мемуарах Гонта перелистовуєть ся зі Залізняком, заки ще сей прийшов під Умань, тут (43 ст.) ся діяльність Гонта відбуваєть ся аж під самим Уманем, підчас його облоги¹⁾, подібно, як сказано в мемуарі п. з. „Описаніє бѣдствія постигшаго Умань и всю Украйну“.²⁾

Ясніше оповідаєть ся теж про непорядок між уманськими офіціялістами, про поступованє кожного на свою власну руку та про недостачу енертії у губернатора Младаневича взяти уміло в руки керму заряду Уманем.³⁾

Дальше знаменне й те, що автор зве Младановича все *Mładanewycz* (ст. 43, 44), подібно, як в мемуарі Павла Младановича зовуть ум. губернатора українські селяни *Mładanewycz* аж чотири рази⁴⁾. На ст. 43—4 називає автор Гонта сотником, на иншім місци на ст. 43 полковником. Подає автор також число Прусаків, що переходили тоді через Умань, на 18 люда (44), коли тимчасом по словам Младановича П.⁵⁾ мало бути сто Прусаків, після-ж Тучапского 50.⁶⁾ Згадує рівнож автор про дарованє житя коліями дванайцяти панянкам, яких по дванайцяти днях відіслали колії в Новосербію (ст. 45). Вкінци по словам автора колії мали накидати трунів аж три студні (45), коли тимчасом в згаданім „Описаніи бѣдствія“⁷⁾ у мем. Тучапского⁸⁾, Младановича П.⁹⁾, та вкінци в однім донесеню „R. D. Wydzga, Canonici Cheł-

¹⁾ Gonta sotnik, naradziwszy się o zgubie całego Umania z Zeleźniakiem, już z liczną gromadą pod Umaniem stojącym“ (43).

²⁾ К. Стар., р. 1882, т. I, ст. 524.

³⁾ Gubernator Mładanewicz, naradziwszy się, posłał do Obucha, prosząc tegoż, by powrócił do miasta. Temuż Obuch dał na to rezolucyją, iż ia co czynię, to wiem dlaczego і т. д. та кажучи про плян оборони міста, таки не вертає (43).

⁴⁾ Мем. Младаневича, ст. 90.

⁵⁾ *ibid.*, ст. 82.

⁶⁾ Мем. Тучапского, ст. 128.

⁷⁾ К. Стар. I, 1882, ст. 528.

⁸⁾ Мем. Тучапского, ст. 139.

⁹⁾ Мем. Млад. П., ст. 82, 101.

mensis et praepositi Rubieszoviensis“, холмському еп. Рилови кажуть ся лише, що колії студентів „ultra quingentos“ вкинули „in unum puteum“.¹⁾

Крім сих менш або більше важних подробиць, які переповілисьмо за автором, подає нам сей мемуарик ще декотрі поясненія та доповненія до деяких питань, що дотичать історії Коліївщини, так приміром: до відносин укр. селян до коліїв та Поляків, про організацію, спосіб добування менш укріплених городків, про їх організацію та вкінці подає нам картину розвитку коліївського повстання від його початку аж до скоу, з докладним описом льокального тетіївського руху від приготования неначе ірунту для рухавки аж до її цілковитого здушеня.

Тоту льокальну рухавку в Тетіїві позволяє нам сей мемуар бачити і приглянути ся її на основі-підкладі загального коліївського повстаня. Ми єсьмо на його уродинах і на хрестинах. Рідним батьком, що сплотив в Холодному Ярі горячого сина — се полковник Залізняк та чотирнайцять завзятців-молодців, родом із Запорожя — пізнійші сотники сього повстаня. Духовним отцем, що благословить та напучує дитя на неясну, непевну дорогу, як *spiritus movens* усього — се Мелхиседек з асістою православних благочинних. Крижмом — фікційна „золота грамота“ від далекої, могутчої патронки, російської імператриці. Хресними родичами — тисячі доокресних селян, що приходять до святого відпустового місця, до монастиря св. Мотрони, де й відбуло ся хрещене сього новородка в найкрасший празник в році, в день приходу св. Духа-Бога, в майський день Зелених Свят, в празник Надії на красу Народну Долю.

Повстане скоро розвинуло ся. По прочитанім „указі“ *rospółstwo zaczęli się kupić w każdym mieście, miasteczku, wiosce, wsi, sposobiąc strzelby, ratyszczą, prochi...*“ (26) в потайних кузнях, укритих по лісах, близь сіл.²⁾

Про таке загальне приготоване селян до повстаня каже докладнійше автор одного листу, писаного дня 28 червня (н. ст.) 1768 р. з Волиня. Пише: „To naystraszniejsze, że buntы chłopskie coraz się rozszerzaia, iuż Pawłowcz, Kotelnia, Czerniechów, Lubar zapalone ogniem, a gdy rewizya była, u każdego prawie chłopa spisy znajdowano. Iuż w Ostropolu podobnie się stało (нахідка збруї у селян), kazał ksiązę Kasper Lubomirski Lu-

¹⁾ Церковний Музей, № LXXXVII, т. 2, к. 364 і оборот.

²⁾ Скаваніє, ст. 673. Похилевич оповідає про таку потайну кузню в сосново-дубовім лісі коло с. Чаплиці (чигиринського повіту).

barskich y Ostropolskich połapać, przyprowadzić do Połonego, przykładnie będą ukarani — ale to nie uspokoi“.¹⁾

Такий був взагалі настрій між селянами, а особливим успіхом тішилися колії у селян в околиці Могренина. В подальші місцевости розносять черці копії з указу по цілому Брацлавському і Київському воевідстві. Нарід всюди їм вірить та починає „zgrupować się w liczne czaty w każdym mieście, miasteczku, wsi, wiosce“ (26). Особливо сильно впливає на молодіж сей „указ“; вона способить ся в численні громади, намовляючи та підбадьоруючи себе взаємно, готувить оруже та пристає добровільно до якої більшої чати або сама таки, зібравши ся в більші гурти, починає нападати по лісах, гостинцях, а дальше поволі „zaprawiając się, napadali po futorach, potem po wioskach, dalej wsiach, miastach“ (26). Так починали „добровольці“, коли тим часом чати, що стояли під тими 14 сотниками, вже то окремо, вже то в сполучі з другими йшли на головні міста та добували їх пляново, після з гори даного Залізнякам приказу.²⁾ Автор знає по імені назвати лише Шила, коли інші сучасні вичисляють по імені ще деяких інших Залізнякових „kommandantów“.³⁾ „Сотник“ Шило займає „керґ“ над Дніпром і замок в Черкасах, та вертає до Залізняка, з яким разом беруть Сьмілу, Корсунь, Лисянку та „уманським шляхом“ через Ризину йдуть на Умань (ст. 27—28). Коли зайняли Умань, коліївський рух доходить до точки кульмінаційної.

В сій хвилі, коли успіх і сила Залізняка стояли в zenіті, ще перед кризісом, що мав небавом наступити, виходить із Залізнякової команди гурток коліїв під проводом Серединенка в Тетіївщину, де основа до повстаня відповідно вже була приготувана. До Тетієва приходять колії зі сторони с. Жидовчика

¹⁾ Рукоп. Оссол. бібл. карт. 47—48 в рос. толков. в „Основі“, 1862 р., март, ст. 24—28.

²⁾ В однім листі до рос. начальників пише зі с. Площинець (під Б. Церквою) „Andrij Ataman Żurba Kanijowskoho Kurenia“ ось так: „My z Siczy Zaporozskoy w Polsce ne samowładno (їдемо), no po ukazu Jeia Imper. Welyczestwa... my wysłanny od swoioho Pułkownyka, M. Żeleźniaka, po małym partyiam po raznym mistam“ (Церков. Музей рук. копія № 82, акт № 2).

³⁾ Бібл. Чарторийс. № 739, ст. 699—706, в згадув. „Dawniejszem rzezi ukrańskikey opisaniu“ находимо Залізняка з такими „swymi kometantami: Szwaczką, Taranem, Nieżywem y Chwostem“ (гл. Кояловича, Документы, № XXVII, ст. 458).

і Домбровлі (29). Тетіївські селяни пристають до них гуртом „z ochota“ (29) так, „ze z małej liczby uczyniło się więcej sta“ (33), а мешканці сусідних сіл, на чутку, що колії вже в Тетіїві, позбігали ся зі всіх усюдів.¹⁾ Тимчасом инша чата стоїть в Пятигорах, куди за прикладом іменно коліїв впадає тетіївський козак Фуріалець (16). Тота-ж чата, що приходить в Тетіїв, ділить ся на дві чати, одна йде в Галайки, а здобувши тамки двір (32), стає табором в галаєцькім дворі, друга „облюковала ся“ в Житниках. Звідси висилають сі дві чати в сусідні місцевости дальше свої під-відділи (чата житнівська висилає відділ свій до Багви (35), в Жашків, в Касперівку, та другі сусідні села (35). В Ставищах (39), в Борщаївці маємо чати коліїв (36—37), до яких знов пристають селяни. Так коли несповна в тиждень по нападі на Тетіїв 17/7 їде автор до Кречетнікова, то тоді — вірючи авторови — вже всюди стояли численні чати „po wszystkich wsiach“. Рух сей селян сягав аж до Константинова — хоч не виявив ся там головним повстанєм, а автор, відчуваючи добре небезпеку, каже, що їздив „z miejsca na miejsce, obawiając się, aby nas hultajnie nie napadli“ (37).

В тім часі, коли колії — по словам автора — зайняли „всі села“ своїми чатами, стояли вони в Тетіївщині на вершку своєї сили. Заки представимо, як опадала та велика сила коліїв та як нищили її ріжні команди військ, скажемо кілька слів про те, як задивляли ся на сей величезний рух самі колії і противна сторона, тим то і зрозуміємо яснійше, чому то давили противники сей рух з такою енергією і консеквенцією.

І так Браніцький в однім листі до короля Ст. Авґуста²⁾ пише, що половлені колії, уважають себе за оборонців „чести своєї монархині і польського короля“ проти барських конфедератів, та кажуть, що коли-б навіть Турки помагали барським конфед., то вони і з ними стануть до боротьби.

Що колії уважали себе справді за російську армію, хоч за зовсім собі автономну і незалежну від регулярної армії, та за „оборонців“ рос. цариці проти конфедератів барських на її таки приказ, видно з листа одного ватажка (Андрія Журби), що уважав себе підвластним як „Осударині і своєму кошо-

¹⁾ Z okolicznych miast szli, biegli, iechali, starzy i młodzi.. nawet kozacy tetyowscy i czeladź, któren z czem miał, biegli i kupili się (33).

²⁾ L. Gumplowicz, Korespondencya (ст. 29).

вому“, так і „своєму полковнику“ М. Залізняку. В своїм першій листі до команданта білоцерківської міліції „J. P. Karbowski'го лише Журба: „Po ukazu Jeia Welyczestwa Imp—ki wełeno nam zaporoskim kozakam luštrowaty ciłu Ukrainu tak horody iako y seła, czerez osoblywuiu a osoblywuiu zaczepku Wasze samych (надворних польських міліцій) y konfederacku... Żełajemo z wamy druho y przyatelsko powytaty sia bez żadnoji kołotni, bo słyżymo, szto żadnych konfederatow w sem horodi ne imijetsia, szto (в городі є) ne inneje woysko tylko krolewskoie“. В третій листі того самого отамана до російського „majora prymiera pułkow Nowoserbskich Serezlijowa“), що прийшов в 700 мужа на поміч Білоцерківській кріпости, пишеть ся там, що колії „po ukazu Jeia Imp. W. przszły, ne samowłasno. A kohda (by) my samowoy(1)stwom wyszły w Polscezu, to my (by) kryły sia po lisam, no my ne kryiem sia, no stojim po kwaterach iako procezia Rossyjskaia armija“ etc., в другій же листі грозить Журба смертю тим начальникам, за те, що „Wasza Myłost' oderzuie ruku za Laszenkamy“¹⁾ (роз. к. барськими).

Інтересно притім приглянути ся, як дивили ся на свої подвиги самі начальники коліївського руху Залізняк і Їонта.

По словам очевидця, рос. офіцера Калмикова, що мав бути при половецькому коліїв під Уманем, Залізняк і Їонта казали собі заспівати народну думу про Хмельницького Богдана. Коли бандурист скінчив пісню, тоді сказав до Їонти Залізняк: „От так і про нас співати-муть, бо й ми на образ Хмельницького очистили Україну“.²⁾ Подібно підчас своєї інквізиції мав висловити ся Їонта, порівнюючи себе з Хмельницьким (ibid., ст. 285). На закиди, які робив Браніцький (?) Їонті, що він невдячний, бо „вкусив“ руку свого пана (Ф. С. Потоцького), Їонта мав відповісти, по словам Калмикова, що його графської руки не вкусив а лише „бирюковъ (воєків) да лисиць, что в нашу кошару повадились“.³⁾ А половецькі узброєні селяни, що збирали ся йти

¹⁾ Музей Церк., ч. рукоп. LXXXII, акт 2, ст. 1—4. (Ті листи, се копії, писані латинкою, наведені в листі священника до невіданого адресата. Що автором був священник, пізнати по вгадці автора листу про „confraternitas“ — роз. церковну, про пожар якоїсь бібліотеки, з якої остало ся лише „8 mszałów y 8 iargmołoiów“, дальше по закінченю листа „a Dieu! orate pro me peccatore“; се внов указує на настрої деяких мешканців України підчас Коліївщини).

²⁾ Мордовцевъ, „Гайдамачина“, Спб. 1884, II вид., ст. 264.

³⁾ ibid., ст. 283.

в Брацлав, відгрожували ся, що „Варшава нас в гості ждати повинна“. ¹⁾

Так менш або більш ясно висказували свій погляд на своє повстанє і на його задачі самі головні вожди, менші ватажки, колії, з чого лише видно широко закросний, хоч не вповні ясний плян повстаня. Навести тепер хочу лише декілька голосів зі сторони противної, з різних провінцій Польщі та голоси в самій столиці Польщі — в Варшаві, де ясно розуміли величину небезпеки від сього повстаня для польської держави. І так в листі якогось „знайомого“ („Le connu“) писаним на пів по польськи і французьки до новгородського воеводи, Ябзоновского, (з дня 7 липня 1768 н. ст.) пишеть ся: „Sicz poruszona i chłopstwo zbuntowane (par ientermisse (sic!) de E(catharine), do czego nie mało kontrybuował ks. Kasper (Любомірський). Jeżeli cudzoziemskie siły nas nie wzmogą (поможуть), zgubą naszą będzie uniwersalną, kiedy Chmielnicka (роз. „potrzeba“, „sprawa“) się zaczyna“. ²⁾ З початком липня 1768 р. в листі в Варшаві той сам, здаєть ся, le con(n)u, пишучи про коліївський рух, каже: „ils se fait une migration de peuples de ce pays-là, des paysans d' Ukraine, de la starostie (вчислені) vers Léopol“. ³⁾ Подібне марезо Хмельниччини висіло й над Поділем ще в серпни (13) сього року, як видно з листу без підпису, писаного з Поділля. ⁴⁾ Ще лише згадаю один лист в кінци червня т. р. з Волиня, в якому ще ближше пояснена причина страху польської суспільности перед коліївським повстанєм. ⁵⁾ Описуючи тревогу, що обняла „cały kraj Ruski wołyński“, припускає невідомий автор, що „ieśliby ci (obywatelowie małorossyisicy i kozakosieczowi z chłopstwem ukrainnem bunt podnieść chcieli, mógł by samey Rossyi⁶⁾

¹⁾ ор. cit., ст. 300—4.

²⁾ Бібл. Чартор. в Кракові ч. рукоп. 2887, № 108.

³⁾ Бібл. Чарт., ч. рукоп. 2887, № 109, ст. 2.

⁴⁾ ibid., № листу 111. Там пишеть ся: „pożar ten wścieklej zadłości tak się rozlewa, iż po Wołyniu i Podolu swoich mają społeczników. Rodzaje okrucieństwa zdaie się przewyższać Chmielnickiego wynalazki... patrzącym na tak okropną scenę prawdziwie żyć nie radzi rezolucya“.

⁵⁾ Згад. лист в Оссол. бібл., ч. ркп. 266, карта verso 45—46; рос. переклад в „Основи“ 1862, март, ст. 24—28.

⁶⁾ Мордовцев в своїй „Гайдамачині“ висловляє гадку, вправді нічим не поперту, що Залізник наміряв злучити під своєю булавою правобічну і лівобічну Україну (ст. 172).

bydź straszny y z pod władzy wybiwszy się, mogli by iakową udziałną uformować prowincyę, iak należy, (тым більше) że sami Polacy poskromić buntu chłopskiego nie potrafią“.

Отсі всі голоси, вправді приватної натури, все таки ярко малюють страх польської шляхти перед маревом Хмельниччини, поясняють і дозволяють зрозуміти ту велізну консеквентність і жорстокість, з якою знищено коліївський рух, чого дуже добрим образцем en miniature було знівечене льокального руху коліївського в Тетієві. Пошилилисьмо сей рух, коли він дійшов до кульмінаційної точки, коли колії на цілій лінії святили свою „гультайську“, як каже автор, „вікторію“. Тоді почала ся реакція, з початку лише пасивна, а далій активна.

Пасивну реакцію починають деякі маїнати в роді обозного польного, Яблоновского, що збирають більшу міліцію для оборони самих себе. Реакцію активну зачинає шляхта т. зв. шарачкова, тота, якій Коліївщина найбільше дала ся в знаки, в наших епізоді: шляхта зі села Ключів і Стадниці. Одначе їх сила і енертія за мала розмірно до сили селян, що підняли повстанє. Уоружені селяни самі відпирають шляхотський напад, а колії з найблизших чат збирають ся разом і в відплату нищать зовсім ті два шляхотські села (ст. 39). За кілька тижнів по коліївськім нападі прибуває Дзевчопольский, інстігатор партії укр. і подільської, приходить з військом капітан полку королеви Ядвіги, який „zaszoł brać, łapać, więzić, bić, wieszać, po kilka set u słupa dawać (40). Підозрілі в чім небудь селяни, що могли, утікали на рос. сторону, других „przykładnie karano“ (40), у инших всіх переводить ся трус та забираєть ся трийцять кілька возів „здобичі“ (40). На чутку про сю команду прибувають знов офіціалісти, та під пресією стоячого війська відбирають від решти стероризованих селян присягу на вірність і підданство (40). Та екекуція тревала кілька тижнів, бо ще по приході Завроцкого „bawił Malicki z komendą cały tydzień“ (40). По сій приходить друга команда міліції обозного польного, Яблоновского під Матушевским і Жміевским, що првбувають вже не в ціли якогось приборканя селян, бо кількотижнева екекуція капітана Маліцкого вистарчала чейже зовсім на се, а просто, як каже автор — „dla zisku iakowegoś dla siebie y zdobyczy“ (40). Одначе нічого не застають — попередник їх в тім випередив. Тому беруть до вязниці найстаточнійших селян, старшину громади Тетієва та Пятигір і відсилають їх до Константинова, „groźąc onym (тамже) śmiercią, a to nie unnym końcem uczynili (2 вожди),

aby mogli (селяни) wyznać zdobycz iakową“, ale się na tym omylili“, бо селяни „nic nie wyznali, czego nie mieli, ani o niczym nie wiedzieli“ та своєю невинністю запечатали смертю в в'язниці („ci pomienieni wszyscy poumierali“) (40).

Тимчасом сі два вожди остають в Тетієві через два повні тижні, „podobne czynności okazując kapitana Malickiego“ (40). Незабавки надходить до Тетієва четверта з ряду, сильна команда познанського воєводи, під проводом Хичевського (41). Хичевський, хоч не довго був в Тетієві, всеж таки утвердив і убезпечив офіціалістів так, що вони могли з цілою певністю й супокоем „gruntowniejsze czynić interessowania ekonomiczne“, які полягали на вибираню всяких можливих повинностей й залеглостей із селян.¹⁾

Такі були так сказати-б офіціалні чинности перших „поскромителів“ бунту, про иншу роботу, якої допускали ся польські жовнірі на свою руку --- не трудно догадати ся. Подібні репресалії, як в Тетієві, мусіли в меншій або більшій мірі мати місце і в інших сусідних місцевостях, що брали участь в Коліївщині.

Наслідком репресій, якими давило польське військо народне повстанє, була реакція коліїв, яку заініціювали козак Фургалець та Груда, перший в Пятигорах, другий у Хвастові. Крім того підніс знов велике повстанє в надолісті Бугай, до якого прилучило ся, як можна думати, багато втікачів з цілої Київщини і Брацлавщини. Одначе се нове повстанє, хоч стало грізне й показало свою силу в знищеню міліції Хичевського, само потонуло у крові від ум. козацької міліції. Хвилевий підєм народного руху, що знизив ся нагло по розгромленю Бугая, збентежив іще більше мешканців Тетієва, особливо, коли розвійшла ся чутка, що надійшла Орда на поміч конфедератам та що знищила села в Новосербії. Рівночасно приходять до Тетієва російські полки, з погрозою кари в одній руці, а з надією пробачення та з обіцянкою безпечного захисту в їх рядах в другій руці. Селяни, що брали участь в Коліївщині і були зовсім неповинні, стоячи перед даною альтернативою, вибирали се друге та йшли в широко відверті рамена рос. армії майже насильно.²⁾ А час двомісячного постою рос. війська в Тетієві вистарчав

¹⁾ Офіціалісти почали „pieniądze zaległe u następujące za pobranym ludzi wyplaceniem się z różnych prowentów do skarbu należące odbierać“ (41).

²⁾ „ledwo nie gwałtem się cisnęli pod kommandę mosk.“ (42).

зовсім, щоби тетіївські і сусідні села проріджені вже й так ексекуціями, майже цілком опустіли. Одначе й сей величезний вплив коліївської енергії не здержав народного повстаня. Деякі колії й селяни, що приставали до Москалів і не могли були помирити ся зі станом річи, підносили знов рухавку, хоч вже на слабку міру та бороли ся на два фронти, або пізнавши вартість інтенцій московського війська, з розпукою кидали ся проти сих останніх з девізою Запорожця Губи на устах: „Ляхів нам нічого бить, буду ривать ся з Москалями“.¹⁾ Одначе се вже були все слабші льокальні рухи по посліднім Бугаєвім, що мав більше загальний характер.

Тоді неначе в міру, як слабла коліївська сила, збільшали ся і ставали частійші російські команди; ріжні відділи польські, як польського королівського війська, так і надворної міліції ріжних польських панів (такою була згадана гузарія Ходкевича) почали лучити ся разом та „ходити від міста до міста, від села до села, по лісах, степах“ і т. д. „Poczęli (селянам) mało w czem onym (коліям) dopomagaiącym po kilkaset łóz u słupa dawać, przykładnie karać, więzić, chudoby zabierać, zaczęli (сі відділи) napadać, bić, łapać, wieszac, na różnych miejscach ścinać, ćwiertować, w iamach więzić“ (ст. 40, 48). Одним словом, кажучи за автором, нікому підозрілому в Тетіївщині „nigdy żadnemu życia nie darowano“ (48). І так, коли одних селян строго покарали, другі селяни повтікали за границю або приставали до рос. війська „як добровільці“ — иньша стероризована людність не мала вже ні сили, ні відваги вести дальшої боротьби хоч би лише для охорони себе. Так то „hultaie (в Тетіївщини) wykolenieni y pobici zostali a Polacy zaczęli rządzić w Ukrainie zwyzaiem pierwszym“ (48). Над спокірнілим, до краю прибитим і стероризованим та здесяткованим населенем висіли мов безпощадний меч Дамокля инші несподіванки²⁾, супроти яких

¹⁾ С. Іваничкій, „Переясл. еп. Г. Линцевскій“, ст. 240—1, порівняй боротьбу рос. відділів з Бабасем, що вербував в свою ватагу селян з Лівобереж. Укр. (Мордовцев, оп. cit., ст. 300).

²⁾ В Оссол. бібл. в рукоп. ч. 321, в записках „Jędrzeia Barzczewskiego“, — свого рода дневнику, хоч дуже несистематичнім, на ст. 13 читаємо копію: „traktatu między Portą a konfederatami zawartego“. В третій точці сього трактату читаємо: „Polska (роз. конф. 6.) zawdzięczaiąc Porcie pomoc sobie ofiarowaną., ustępuje w iassyр wszystkich chłopów dyzunitów, osobliwie z tych miejsc,

знаний маніфест „страшного Йосифа“ або суди в Кодні — були нічим. Але се лишимо — воно переходить поза рами часу нашого мемуара — та вернемо до тої реакції, що страшною хуртовиною несла ся над Тетієвом.

Чи справді так часті команди підчас реакції приходили й на інші міста, чи то лиш Тетіїв був так привілейованим, виїмковим містом, сього не знати поки-що задля недостачі матеріалів. Скажемо лише, що Тетіїв по словам одних уважав ся за одно з дуже важних місць стратегічних¹⁾, а по словам других вів сюди шлях через Немирів, Тетіїв, Різану Криницю, незвичайний для мирних людей. Ним лише колії мали ходити²⁾, тим то можна дорожувати ся — що найбільше сюди вештали ся й польско-російські команди за коліями, та зіставляли за собою кривавий слід. Так менш-більш виходить після нашого мемуара, інтересна картина вибуху і потахання та повільного занепаду — загину народнього руху в Тетіївщині на основі загального народнього повстання на Правобережній Україні.

Лишаєть ся ще нам — уже зовсім коротко — підчеркнути ті подробиці в мемуарі, що відносять ся до організації коліїв, до способу чи плану здобування менш укріплених місцевостей, схарактеризувати відносини селян до коліїв та Поляків — на основі нашого мемуара, та вкінци визначити йому місце серед дотеперішних того рода мемуарів.

По словам мемуара колії, маючи своєю цілю „z gruntu“ винищити Поляків і Жидів, мали й свого рода організацію. І так Залізняк, що почав повстане з чотирнайцятьми коліями, „облюкував ся“ був перед тим в Мотроненськім лісі та збирав, як знаємо з інших мемуарів, одіж, ладив списи та скуповував иньшу зброю. По прочитаню „указу“, чи теж по посвяченю ножів, як хочуть иньші мемуаристи, виходить Залізняк зі свого схоронища, щоби сповнити свою висше згадану ціль. Вже по двох перших удатних походах ділить Залізняк свою ватагу на 14 відділів, піддаючи кождому з чотирнайцяти Запорожців по

---

gdzie bunt powstały, wszystkich oraz dyssydentów z ych żonami y dziećmi, wyjąwszy prima capita związku, które sobie Rzplta do sądzienia y karanja zostawia“ (№ 321, ст. 381).

¹⁾ Словник геогр., т. 12, ст. 323.

²⁾ Я. Шульгин, Начерк Коліївщини, ст. 132 (Р. іст. бібл. т. XX).

одному відділові, себе-ж наставляє над усіма ними головним полковником.¹⁾

Подібний поділ ватаги Залізняка на відділи, які він розсилав по своєму пляну в різних напрямках, подрібно та основно розбирає Як. Шульгин в своїй знаній праці, яку написав на підставі польських урядових жерел. Безпосередні очевидці та сучасники говорять про організацію коліїв зовсім певно і виразно. Так прим. в згадуванім вже нами „Dawniejszem rzezi ukr. opisaniu“ кажить ся виразно: „Махум Kowal zwany Zeleźniak — ze swymi kommandantami...²⁾ (тут вичислені), зробив се і се. В мемуарі ржищівського тринітарія говорить ся також про се, тільки всіх ватажків-сотників є там трьох³⁾, та зрештою число ватажків в різних мемуарах подане ріжне.

Мемуар Ліпномана, що був неначе першою пробою історичної монографії Коліївщини, важний ще й тим, що опертий він на писаннях і устних жерелах очевидців і сучасників, подає, що ватажків-сотників народнього повстання було аж 18.⁴⁾ Важним аргументом „pro“ становлять вкінци слова одного з ватажків (Андрія Журби), в яких він, в згадуванім його листі признає Залізняка не лише полковником над собою самим („swojim Pułkownykom-starszynyju“) але й над всіма иншими чатами⁵⁾. По словам очевидця, рос. офіцера Калмикова, Гонта і Залізняк, як репрезентаційна власть й начальники коліїв, являють ся прим. в рос. таборі в товаристві осаулів з булавами як ознакою своєї влади.⁶⁾ За Залізняком носить осаул звичайно як перед гетьма-

¹⁾ „czyni siebie pułkownikiem, tym zaś 14 z Zaporozża podawał rangę sotników y uczyniwszy podział, podbił ich pod władzę y moc posłuszeństwa swego“ (ст. 26).

²⁾ Бібл. Чартор. № рукоп. 739, Miscell. ecclesiastica, ст. 699—706 та Документи Кояловича, № XXVII, ст. 458.

³⁾ Proinde in simul congregati in tres turmas divisi..., cum suo duce Zeleznik, відбитка, ст. 18.

⁴⁾ „Bunt hajdam. na Ukrainie“, т. XV видав. „Obraz'y Polski i Polaków XVIII w.“ (Мем. Ліпномана § 2, ст. 6).

⁵⁾ „Mu nyzajszyi, пише Журба, wysłani w Polsce ne samowłasno“, лише „mu wyprawleni od swoioho Pułkownyka M. Zeleźniaka, po małym partyam, po raznym mistam“. Доказуючи-ж, чому не має при собі оригіналу „з. грамоти“, пояснює: „iawstwenno jest, czto distwytelnyj ukaz, może były tokmo u starszyny“ (у т. ек. „гер. штабі“ Залізняка).

⁶⁾ Д. Мордовцевъ, „Гайдамачина“, Сиб. 1884, 2 вид., ст. 285.

ном пірнач або булаву та інші атрибути влади, перед його-ж відділом носять хорунжі більше знамя і всім малих.¹⁾ По словам іншого очевидця, Лаврина Кантаржея²⁾ поводить ся Залізник, як диктатор, приймає і відпускає всіх по гідности, править, роздає письменні прикази, а непослушних карає жорстоко, словом: він виступає, як найвисша влада. В інших мемуарах се виливаєть ся в такім переказі, що Залізник і Гонта прийняли титул князів, з тим, що Гонта до Залізника стояв у відношеню, як підрядний князь до великого князя, до суверена. Надто бачилисьмо в Залізнику й найвисшого вождя. Він як організатор руху, піддає товпу сотникам ним вибраним, висилає сих сотників по своїй волі по різних місцевостях, наказує по-одиноким відділам лучити ся з його ватагою (так напр. сотник Шило лучить ся з ним по здобутю деяких місцевостей) або в якою іншою. З того слідно, що окремі ватаги зіставали ся все під наказами Залізника, як найвисшого начальника. В поході на Умань та під самим Уманем, коли коло Залізника натовпило ся багато люда, було, як можна сподівати ся, більше чат і команд в цілій ватазі Залізника. Одначе не всі команди і чати були рівні числом. Команди, що йшли добувати кріпости або більше оборонні місцевости, мали, розумієть ся, більше число кінної та пішої міліції, так пр. ватага Залізника під Уманем, ватага Журби під Білою Церквою, команда Шила³⁾, що йде походом на Балту і др. До менш укріплених або во-всім необоронних місцевостей йшли відділи — „чати“, зложені в кільканайцять до кількадесять мужа, а то тому, щоб легше можна їм було рухати ся та зручнійше крити ся в дані хвилі.

Найбільша чата, яку здобав Браніцький, ловчий коронний, доходить до сорока люда.⁴⁾ Наш мемуарист числить в чаті, що напала на Тетіїв, лише 8 людей, а зараз потім каже, що другі колії стерегли свою добычу під Тетіївом, а інші пильнували доріг, що вели до міста (33). Значить ся чата, що напала на Тетіїв виносила трохи більше люда, чим осьмеро, але всеж таки

¹⁾ *ibid.*, ст. 293.

²⁾ *ibid.*, ст. 315.

³⁾ Мем. Тучапського, ст. 139—140.

⁴⁾ Dr. L. Gumplowicz, *Korrespondencya między Stan. Aug. a Branicim*, Краків 1872, ст. 29.

не була вона велика. Подібно сучасний Ruhlère¹⁾ завважає, пишучи про численність відділів коліїв, що: „Ils (Haidamacks) se partagent d'ordinaire en petites troupes“. Мощеньський оповідає, що часто лучало ся йому подибувати малі ватаги „dużych i silnych ludzi“²⁾. Подібно згадує про мале число коліїв у одному їх відділі й Младаневич П., підчеркуючи при тім сильне здоровле і кремезні постати половлених коліїв³⁾. Сильно а zarazом оригінально характеризує сильне здоровле і фізичну силу коліїв Браніцкйй, кажучи, що за одного колія можнаби дістати „500 lewów od Turków...“⁴⁾

В таких малих чатах находимо звичайно одного, часом й двох ватажків — „командантів“ (ст. 31), в яких кождий має рівнорядне значіне і власть. Не знати одначе, чи вони оба держали ту власть по черзі по собі, чи рівночасно. Чуємо лише, що один ватажок без відома чи без порозуміня з другим випускає на власну руку жінку автора, на просьбу депутації кількох тамошних селян та під умовою, що жінка автора вийде з сього села, аби „inni, nie napadłszy mimo naszej wiadomości (ватажка), do zguby nie przyprowadzili (32). Зі сього можемо вивести, що власть ватажка такої чати розтягала ся лише на його чату, на час треваня його дижуру (коли їх було двох) та по часті на місцевість, в якій він стояв зі своєю чатою. Коли ватажок зайняв якусь місцевість, резидував звичайно в добутім замку або дворі 2—3 тижні. Тут по здобутій побіді пайовано добичу, туди припроваджували до ватажка половлених Поляків і Жидів, тут судив він селян, що яким небудь способом спроневірили ся коліям. Звідси висилав також поменші чати в сусідні села, надаючи або позволяючи чатам вибрати собі ватажком того, що підчас свіжого погрому відзначив ся найбільше силою і завзятістю. А вибраний раз таким чином ватажок пригнічував своєю безмежною властю членів своєї чати, навіть тоді, коли члени даної чати мали легку нагоду скинути зі себе обовязок послуху своїому ватажкови. Так пр. ватажком чати в Житниках, що повстала з поділу тетіївської чати, стає той, „któren dokazywał wielkie okrucieństwa y tyrania w Tety-

1) Cl. Ruhlère: Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrément de cette République. Paris, 1807, т. III, ст. 84.

2) Мощеньський, *op. cit.*, ст. 163—4.

3) П. Младаневич: „Rzeź humańska czyli rewolucya etc.“, ст. 70.

4) L. Gumplowicz: „Korrespondencya m. St. sług. a Branickim“, ст. 68.

owie“ (35). Його слухають ся його люди навіть тоді, „kiedy z posłuchały cały czas goił się..., onemu równie posłuszeństwo czyniąc tak słabemu, iak u zdrowemu“ (ibid.). Крім ватажка стрітати можна часто в чаті й писаря, що списує різні заряджєня і розпоряджєня командира, громади то що. І наш автор вгадує про привілей даний коліями руському пл. Михаловському, написаний „uciesznym terminem“ (ст. 34). В яким відношеню стояли до себе дві або більше окремі від себе чати, невідомо. Зі сього знаємо лише, що зі сусідних сіл чати — хоч не знати, в якій стояли вони зі собою звязи — спомагають себе обовільно, а потім знов розходять ся. Так було по відплаті клюківській та стадницькій шляхті за її напад на Тетіїв. Крім сих чат, що були під головним проводом Залізняка та від нього залежних сотників, ватажків і т. д., або инакше кажучи, крім чат, що стояли зі собою в співряднім або підряднім відношеню та мали одність і снільність акції, вапримітати належить ще й добровольців, що йшли собі осібно. Вони, роздобувши зброю та научевши ся „коліївського ремєсла“, починали нападати виключно майже для грабіжє та особистої наживи, починаючи своєю акцію від нападів по гостинцях, лісах, хуторах, селах, а кінчачи доперва на містах. Вони стояли звичайно окремо, ділали на власну руку, хиба що котра чата дістала ся яким робом під вплив тих „14“ Залізнякових „командантів“.

Добровільські чати задля своєї нечисленности та ефемерної появи усувають ся на другий плян перед першими. Сказати би лише можна про них, що добровільці різнили ся від сих других не тільки цілею, недостатчею спільної організації, але також і способом стратєтики.

Вже з инших мемуарів довідуємо ся докладно про спосіб здобування оборонних і укріплених місцевостей; воно буває звичайно злучене з ріжними пертрактаціями з вождом кріпости та з мешканцями міста. Знаємо, як то колії приступали до зайнятя кріпостей випробуваням, военним, запорожєським способом, облогою, приступом то що (так прим. при зайнятю Уманя, коли пробували взяти Білу Церков, Балту). В сьому-ж мемуарику маємо докладно описаний спосіб, як добували вони менші місточка, або зовсім не укріплені, а яких мешканці були мало або зовсім не уоружені та неприготовані до нападу коліїв. Як коли чата по довершенім однім нападі мала йти походом на більше яке

село, а особливо місточко, висилано вперед на звіді „шпігунів“ („szpieg hajdamacki“, ст. 36). Ними були звичайно діди-прошаки. Коли вже чата при їх помочи докладно з'орієнтувала ся та пізнала терен місцевости та інші місцеві відносини і обставини підступала під дану місцевість. Часть коліїв і селян даної чати зіставала стерегти коліївської добичі (т. зв. „батовні“), друга-ж частина, зложена чи то з піших, чи то з їздців (ст. 33) держала сторожу на всіх дорогах та стежках, що вели до даної місцевости (36—37). Цілею сих останних було лише завертати утікаючих до міста (ст. 33) та дати знати коліям на випадок якоїсь зближаючої ся небезпеки. По сих передвступних приготованях впадала до міста лише дуже невеличка частина ватаги, зложена, здасть ся, зі самих дужчих людей. Вона кликала та осмілювала до себе укр. мешканців даної місцевости. По прочитанім перед тим звичайно „указі“ — копії „золотої грамоти“ починала чата погром при помочи тамошніх укр. мешканців (29, 30), стягаючи та зганяючи жертви погрому зі всіх усюдів. Давши почин лишали колії селянам кінчати самі-ж йшли доперва на двір (так було пр. між ин. в Ржищеві). Тим робом таке поступованє коліїв при здобуваню не оборонних місцевостей було просто відворотне, чим в місцевостях сильно укріплених.

Крім притоки до сього дрібного спостереженя додає ще сей мемуар кілька подробиць які в дечім ліпше освітлюють нам відносини селян до коліїв, та деякі признаки-критерії, що відрізняють одних від других. І так автор уже в самім заголовку свого мемуара відрізняє коліїв від „domowników“. І коли коліями („hultaje“) зове то Запорожців, то чужосторонних селян з подальших сіл, котрих участь в „коліївському ремеслі“ має вже за собою деяку історію — то „domownikami“ зве селян, які вперве пристають до коліїв підчас коліївського нападу на їх села. Вони вправді рабують і убивають разом з коліями, та одначе по відході коліїв зістають ся таки в своїм селі. Ся одна признака чужосторонности часом зовсім вистарчає для означеня понятя „колія“. І так в маніфесті виданім кодненською комісією дня 9 мая 1769, а який підписав „Jakób Michał Ciołek Komorowski, podczaszy smoleński, chorągwi panczerney w. k., partyi ukraińskiej y podolskiej pod ten czas rotmistrz“¹⁾, наказуєть ся священникам пересте-

¹⁾ Bibliot. Czart., рукоп. т. 852, ст. 296.

регги в церкві своїх парохіян, щоби ніхто з них ніде не виходив „bez atestacyi ani krokiem, albowiem połapani (як чужосторонні) bez słuszných powodów śmiercią karani będą serio“. Одначе наш автор досить часто зве „domownikami“ й селян з подальших сіл, що могли правдоподібно брати участь в коліївськїм ремеслі. З того виходить, що для понятя колія не вистарчають лише сі дві критерії: чужосторонности та правдоподібности участи в розбоях. До означеня понятя „колія“ треба було ще принайменше одної признаки, як можна з поміж стрічок вивести, бо автор сам ніде того виразно не підчеркує. Нею було посіданє зброї і ноша (ковацько-запорожська) окрема, хочби лише троха відмінна від селянської, походяча з добичі або під певним зглядом скажїм навіть уніформна, хочби лише що до певної частини одїжи (шапок, жупанів).

Вже в мемуариках виданих Рачинським читаємо, що Залїзняк скуповував перед повстанєм зброю і одїж (хїба не селянську). В мемуарі-ж Мощеньського кажесть ся, що певна чата, здобувши одну місцевість, йде собі купувати сукна для всіх членів своєї чати.¹⁾

Завдяки авторови, що був дуже добрим психологом української народньої товпи, який відчуває найменшу зміну в настрою її характеру, а особливо знає людей із найнижшої її верстви: двірську службу, та зараз таки кожду таку її зміну приготовує, можемо слїдити за впливом коліїв на народну масу. З сього мемуара можемо бачити, що настрої населеня в даній місцевости був дуже добрим барометром напруженя чи тисненя ростучої народньої сили зо вні, був знаменитим показчиком зростаючої або опадаючої цілої суми народньої енергії. І так прим. зараз по здобутю Уманя настрої укр. населеня до польських панів-офіціалїстів в Тетївщинї зміняєть ся, а проявляєть ся воно тим, що населене ухїляло ся пасивно від усіх службових обовязків (ст. 29). Отся „odmienność w posłuszeństwie u przychylności“ у населеня росте в міру, як зближали ся колії, так що по певнім часі відступила від автора ціла служба та селяни, з виїмком одного козака Івана Грабового. Коли-ж по жорстоких репресалїях прийшла до Тетївщини чутка про побїду Бугая, нарид дотепер зневірений до краю знов стає вирікати ся послуху (ст. 41). Скоро-ж потїм надїйшла вієть про нове нещастє — про

¹⁾ Мощеньський, op. cit., ст. 166.

прихід татарської Орди до Новосербії, нарід дотепер бадьорний починає „trwożyć się i mieszać y obmyślać sposoby do ucieczki“ (ст. 41—2). Так виглядає загальний образ відносини настрою населення до зросту коліївської сили.

Кілька-б ще слів сказати про відносини селян до коліїв та про поміч, яку їм несли селяни. Подібно як залізний пилок непокоїть ся все чим раз дужче в міру, як зближаєть ся до нього магнетична штабка, та прискакує до нього з початку що найменша й найближша залізна порошина, а відтак і більші і дальші, та не пристають до нього хіба частинки дуже відсталі від гурту, або занадто обтовстілі своєю матерією, — так також в міру як наближали ся колії до даної місцевости, вперше ворухить ся і пристає найбільше чуткий народний елемент, одиниці „найлегші“, різні „шибай-голови“ та ті, що не мають нічого до страчення. Другі доперва згодом. Інші поводять ся спокійнійше, чекаючи гостей, що несли зміну дотеперішнього їх положення, а що найменше надію зміни на ліпше, гостей, що несли волю¹⁾ та що багато надіяли бідноту. І так в вичікуючій положенню одні лагодять зброю, щоб їх колії не застали не готовими, подібно як любарські і остропільські селяни²⁾, про яких чулисьмо вже вище, инші, що не могли вже коліїв дочекати ся (ст. 26), збирають ся в добровільні купи та йдуть їм на стрічу. Коли-ж прийшла вістка, що вже йдуть колії до села, всіх наповняє непевність получена з радістю, неважаючи на те, що селяни їх „nie mały czas oczekiwali“. Збігають ся вони до коліїв зразу невірною та дальше осмілені коліями (29) поводять ся чим раз смілійше, щоби виявити їм свою прихильність до них та щоби сповнити невірливо, на випередки, вмиць їх наказ: стояти на варті при „батовні“, на дорогах, зганяти утікаючих і т. д. (33 — 4). Коліям найпаче співчував найбільше чуткий елемент серед селян: молодіж (26, 30, 33), що ладить зброю на їх прихід і помагає їм убивати жертви та вкінці жінки. Сі другі або лише не приймають неукр. жінок, не даючи їм у себе захисту або просто видають їх в руки коліїв (30). Старші господарі і старі, а особливо богатійші не дуже то радо пристають до коліїв, або лише в нетверезім

¹⁾ Залізник мав голосити знесенє підданства, гл. Ліпомана мем. § 6, ст. 20. Подібно читаємо у нашого мемуариста: „Chłopi na fundamencie mocy hultayskiey tudzież wolności, którą zaślepieni byli w przyszłe czasy“ (30).

²⁾ Оссол. рукоп., № 266, карта 47—48.

стані (ст. 30, 37), бо в часі цілого побуту коліїв в даній місцевості, гостили їх селяни звичайно без кінця (32, 34, 39). Бували одначе й такі селяни, що не тільки не приставали до коліїв, але й ставали ворожо проти них в рядах надвornoї міліції котрогось з польських панів (ст. 28) або лише помагали Полякам і Жидам утікати та придержували їх у себе. Тих і всіх інших селян, що як небудь підозріло поводили ся супроти коліїв, приводили иньші селяни, що симпатизували з коліями, до коліївських ватажків, уважаючи себе тим самим неначе ватажкам за підвластних та некомпетентних судити собі рівних братів. Тоді також не робили ніякої пакости Полякам і Жидам, а лише неначе *corpus delicti* замикали їх у в'язниці аж до розсліду справн. В замін за ту висшість, чи шанобу, яку коліям признавали, брали селян колії в свою опіку, а на випадок якого нападу зі сторони якої польської команди, несли їм зарав успішну поміч (згадуване стілько разів побите студницької і клюківської шляхти ст. 39).

Коли-ж надійшла хвиля відправи для коліїв, потерпіли не менш і селяни тих околиць, що приставали до коліїв. Одних лише „напоминано“, як каже про себе автор (40), а всіх як небудь підозрілих „прикладно“ карано. Решту селян приневолювали польські і російські команди до „*posłuszeństwa rządowi*, *jakie były przed laty*“ та до „*czynienia pierwszych czynności*“ (40—41). По таких відвідинах команд офіціалісти починали „*czynić gruntowniejsze zainteresowania*“ (41). Воно виявляло ся тим, що від решти селян витягано на користь панського скарбу ріжні драчі чи то в характері залеглости, чи то як „біжучі“ повинности, просто без розбору забирано їх добуток, а селян самих що богатших запроторювано, як чулисьмо, до в'язниці „*dla zisku iakowego*“. Серед бознастанного походу команд, серед витягання ріжних драч та перед марою приходу Татар та інших непрошених гостей, всі селяни, на яких лише падала тїнь підозріння й ті, що не хотіли бути в непевности свого життя і здоровля, утікали в ряди російського війська, інших забирали страшні помести. Таким чином українська людність по селах рідшала чим рав більше.

Вкінци не від річи було подати кілька моментів зі сього жомуара, інтересних для відносин деяких українських селян до Поляків взагалі та до панських офіціалістів. Зачнім від сього, як поводили ся деякі селяни зі самим автором й як вони

ставали йому в пригоді та спішили йому і його родині з успішною помічю. За те, що автор як „добрий пан“ живе з селянами в щирих, а навіть сердечних, приятельських зносинах, вони відвдичують ся йому в прикрій для нього хвилі. Відносять ся все (з виїмком коліїв та чужосторонних селян) з прихильністю, переховують його і його рідню та повірені ним гроші у себе. Жертвують йому навіть цінні для селян річі (як коні свої і віз), товаришать йому з власною найбільшою небезпекою зовсім безкорисно та готові навіть жите положити (31), щоби врятувати від смерти жінку автора. Автор описує подрібно сі потрясаючі хвилі в своїм житю та сильно підчеркує ті людяні прикмети українських селян, звучи їх самих за се раз-у-раз своїми „przywasiółmi“, своїми „aniołami stróžami“ (ст. 34, 37), тоді саме, коли його власні сонлемінники, що мають час, нагоду й силу в руках, відспихають його брутально від себе, не даючи йому ніякої помочи ні навіть поради. Бачимо отже в тім часі на темній і понурій основі так рідку, ясну плямку щиро-сердечних відносин між паном а селянами. Бачимо гарну сільветку одного із так нечисленних в ті часи постатей „доброго пана“, за якого убите, як читаємо деінде (в Куліша „Записках о Южной Руси“) саміж колії мстять ся на своїм товаришу.

Інший мемуарист Павлусь Младаневич, син уманського губернатора убитого коліями, оповідає, що коли діти сього губернатора опинили ся підчас уманської різні в дуже скрутнім положеню, приходять до Залізняка й Іонти селяни з Осітної, що належала тоді до Младаневича, цілують вождів по руках і ногах так довго, доки не випросили собі діттий, кажучи при тім: „Їх батько мав нас за своїх діттий, ми хочемо їх взяти за своїх“. ¹⁾

Про подібного рода „snotliwych chłorów“, що переховують і ратують польську шляхту від смерти, оповідає також й Мощеньский ²⁾, а Ліппоман посвячує: „Ludzkości niektórych włościan w tych okropnych czasach“ окремиий розділ в своїм мемуарі. ³⁾ Деінде читаємо, що Курінний, служачий Вільнера, управителя смілянського замку, ратує його молоду доньку з небезпекою свого власного життя. ⁴⁾ Інший же очевидець з тих

¹⁾ Мемуар Младаневича, ст. 103.

²⁾ Мем. Мощеньского, op. cit., ст. 150.

³⁾ Мемуар Ліппомана, op. cit., § 13, ст. 57—61.

⁴⁾ Сказаніє Похилевича, ст. 647.

часів висловлюють ся дуже симпатично про співчуте укр. мешканців (м. Ковелці, Носівки й ин.) для польських політичних засланиців на Сибір. „Мешканці — каже мемуарист Любич-Ховецкий, показали себе дуже милосердними, не тільки господарі наших квартир поводили ся з нами ласкаво й іречно, але й інші мешканці, коли ми вїздили, переносили нас на санках і кидали нам хлїб житній, пшеничний і гроші“.¹⁾ В мемуарі Корчинського (Документи Кояловича) оповідасть ся, що коли один з ватажків по відбутім погромі переконав ся, що убив одну особу „невинно“, касть ся, каже того трупа віднайти і поховати окремо, а сам дає рубля на подзвінне.

Найбільше зворушаючим приміром та вершком людяности українських селян в тих часах — се подія, що стала ся з другим польським мемуаристом, Рильським. То стало ся ще, як мемуарист був малим хлопчиком. Колії зловили його та вели вже його убити. Перед смертю позволяють ще хлопцеві, на його просьбу, сказати до них кілька слів. Одначе хлопець замість сього, починає співати загально знану й удюблену пісню: „Пречистая Діво, Мати руського краю!“ Ся пісня так зворушила сих, здавало-б ся, холоднокровних й закостенілих розбишак, що вони дарують йому жите та наставляють його дячком при своїй церкві.²⁾ Таких або й подібних зворушаючих сцен в тих тяжких часах знаходимо далеко більше, анїж би їх можна було всіх тут навести. Всї вони, про яких дійсність не можемо сумнівати ся — занотовані не ким иншим, але як раз польськими мемуаристами очевидцями — служать інтересними причинами до пізнання псіхіки нашого народу. Та перед усього вони дають найкрасший доказ гарних почувань, а головно вдячності людей польської народности для укр. селян, а з другої сторони всі ті мемуаристи, а особливо наш автор вносять „*monimentum aere perennius*“ для вродженої людяности українського народу та дають, кождий з окрема, належну відправу для тих деяких польських мемуаристів та істориків, що в своїх історіях вміють багато базікати лише про вроджену бестіяльність нашого народу.

¹⁾ Мемуар Любич-Ховецкого, гл. К. Стар. 1883, т. I, ст. 153. А впов висказуєть ся сей автор (*ibid.* ст. 158—9) про грубість великоруського населеня.

²⁾ Гл. Київ. Стар., т. V, ст. 145 і ин.

Крім деяких причинків до організації коліїв, коліївського способу добування місцевостей, відносин селян до них та до польських людей, можна би виловити ще не одно інтересне з нього. Крім різних дрібних уваг і спостережень, висказаних нами то тут то там, скажемо на кінець ще кілька уваг загальнішої натури про цілість мемуара. Головною хибою в сїм мемуарі є недостача якогось ближше обдуманого пляну при писаню мемуара. Автор часто перериває нитку свого оповіданя, творить без потреби много епізодів, що не завсіди вяжуть ся з його головним оповіданєм. Так прим. на самім початку, оповідаючи про приготованє Залізнякам народнього повстаня, про розбурханє народа, про читанє і про копії золотих грамот, перериває собі раз в раз головний хід гадок, перекладаючи ріжними епізодами, рефлексіями і т. п. Так оповідаючи про чинність самого Залізняка на самім початку, аж чотири рази вриває оповіданє, щоби потім знов прийти назад до сього самого предмету. Клясичним приміром недостачі системи та браку упорядкованости переповідженого матеріялу є, як згадувалисьмо висше, епізод про уманьську різню. Автор в цілім своїм оповіданю навіть хронологічного порядку придержуєть ся зовсім сумнівно та йде радше тільки за своїми споминами, переповідаючи їх в міру, як виходили вони в нього понад поріг його свідомости. Спосіб оповіданя цілого мемуара наскрізь розволіклий, особливо в тих місцях, де автор описує страшні хвилі зі свого житя. Часто переповідає рівнож й себе самого тими самими словами.¹⁾ Дальше в мемуарі не стає якоїсь ширшої історичної основи та глибшого політичного розуміня події, а того знов причиною була недостача ширшого образования у автора, який стоїть лише на рівні, як сказано було, низше мінімум інтелігентної людини, навіть низше може письменного селяха. Мемуар сей, як виділисьмо, се не спомини, тим менш ревеляції визначного політика. Се навіть не згадка рядового про його подвиги, що їх виконував в своїм найменшійм обсязі з припорученя керманичів даної події.

Наш автор, в виїмком опису події в Тетієві, видець дуже пасивний, якому нераз страх двоїв і троїв в очах розміри події, жертв і т. д. Він збирач тільки фрагментаричних епізодів, зібраних нераз в одно недоладно, на котрі серед утечі міг

---

¹⁾ Пор. місця на ст. 34 і 45, що зачинаєть ся від слів: „Zaczęli pić, hulać“ etc.

лише заирцем поглянути, і то аж тоді, коли ся страшна боротьба з прикметами релігійно-плеємінної боротьби вже зати-хала, або коли розбурхані стихії народної пристрасти були здержані залізною дійсностю. Вкінци й стилістична сторона мемуара лишає також дуже багато до бажаня.

Одначе при всіх тих так декуди прикрих сторін сього мемуара інтересний він, як було зазначено в горі, з ріжних поглядів. Важний він надто й своїм становищем серед гурту других инших мемуарів. Коли знані доси мемуарі в пере-важній часті або й виключно займають ся лише уманською по-дією, то сей мемуар, як також і виданий нами мемуарик три-нітарського монаха¹⁾ належить до низки тих мемуарів, які від-кривають з історії Коліївщини ті події народнього повстаня, що відбували ся рівночасно з подіями в инших пеза Уманем місцевостях.

---

¹⁾ Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, т. LXXXIII, ст. 134 і ин.

П о п р а в к а : В попередній частині (Записки т. XCVI с. 79—8) належить справити хибно зацитовану збірку графа Анжбера (маркіза де Novilles): Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762 - 1862, par le comte d'Angeberg, 1862.

„*Opisanie awantury, rzezaniny przez Haydamaków y domowników, Polaków y Żydów wyniszczających w województwach kiłowskim y bractawskim w roku 1768*“.¹⁾

(Число року заляте чорнилом, ледви можна відчитати, ст. 2 чиста.)

На ст. 3 :

Powziwszy chęć nieodmienną przedstawić widokowi ludzkemu nieszczęśliwą awanturę, dziejącą się w roku 1768 w Ukrainie, w województwie kijowskim y bractawskim, teyże ia, będąc po części przytomnym, umyślił(m) w krótkich wyrazić słowach, (początek y koniec), tyle, ile pamięć moja zaciągnęła, nie tylko, com mógł widzieć albo słyszeć o tak wielkim okrucieństwie y tyranii trwającej przez czas niemały, lecz y to, że czasu chronienia się przed mordercami, na niewinną krew zaiątrzonemi, przez długi przeciąg tego, na sobie niemałe utrapienia y nieszczęścia poniosłem. Ta wiekopotomney pamięci służyć będzie przez strate różney kondycii y stanów ludzi, jako to: panów, godnie urodzoney szlachty, godnych kapłanów - unitów y różnych osób duchownych, pospółstwa y Żydów, przez wyniszczenie domów, przez zgrasowanie substancii ruchomey y nieruchomey, przez tak okropną y okrutną tyraniją, która się okazywała różnych czasów nad wyż pomienionemi stanami nie tylko przez hultaiów y rozbójników postronnych, lecz y domowników, którzy z mienia substancii, owo zgoła ze wszystkiego wyzuwszy, życie tyrańsko odbierali, najdroższy ludzki kleynot. Kryjących się po domach, lasach, stepach, błotach, (spodziewając się, gdzie by kto mógł naybezpiecznieysze dla schronienia życia swego wynaleść miejsce), nachodzili lub tam lub na innym miejscu oznaczonym, przyprowadziwszy, strzyłali, kłuli y rzneli.²⁾ O iak wielkiey y nieżnośney podlegał sercu boleści patrzający się na tak wielkie wszędzie rozlanie niewinney krwi a spodziewający się sam wkrótce podpaść podobnemu okrucieństwu, słysząc wszędzie wielki płacz, lament, krzyk, jęk, a widząc iednych pobitych, przed strate już przyprowadzonych, rozłączających (się) w przytomności srogą śmiercią żony od mężów, rodzice od dzieci, braci od sióstr etc. Co się działo ledwie nie w każdym

¹⁾ При копіюванню придержуюсь способу і правописі археографічних видань Наук. Т-ва ім. Шев.: іменики і приложники писані початковими букв. вел. заступаю малими, справляю місцями інтерпункцію, правопись задержую давню, відділяю рівнож приіменики злучені зі слідуючим імеником або приложником. Брак кропкованя і крескованя доповняю (і, ó, é, ž). Скороченя розвяваю, кожду иншу зміну зазначаю в замітці.

²⁾ Трохи порожнього місця є між словом rzneli а слідуючим.

mieście, miasteczku, wsi, wiosce y po innych miejscach iako to: polach, lasach, stepach, błotach etc., chcąc z gruntu wyniszczyć Polaka i Żyda, czego im Bóg do wykonania natenżoney chciwości w nadziei ich omylił y niedopuscił im tego, że wkrótce sami pobici y wykorzenieli zostali.¹⁾

Początek ²⁾ do buntów y rzezaniny tey nieszczęśliwey uczynił Maxym Zeleźniak, zaporozec. Ten, wyszedłszy w roku 1768 podczas wiosny w Ukrainie, wyprowadził z sobą kozaków zaporozkich cztyrnastu y oblokował się w lasach nazwiskiem Chłodne Jary, w województwie braclawskim a powiecie żwinogradzkim, w dobrach i. o. x. Stanisława Lubomirskiego, wojewody kiowskiego, w kluczu żabotyńskim, o pół ćwierci mili od manastyżu motrineńskiego, w lesie pod iednym nazwiskiem pochodzącego od manastyrza motrenińskiego, od Smiley mil trzy, od Czeheryna mił trzy y bawiąc się w tych lasach od wiosny aż do dnia 29 maia, w tymże roku, do zielonych świąt ruskich, do zesłania Ducha św. na katolików a przeciwnym sposobem do wstąpienia złego ducha na rzezunów, su(p)plementując się przez ten wszystek czas od manastyżu tegoż motreneńskiego, w którym mieli korespondencją y niegodziwe naradzenie się. Tym wszystek sposób podał Melchisedek, przełożony pomienionego manastyru, do buntów y rzezaniny zmyśliwszy ukaz, sam swoją osobą pod podobieństwem osudaryni, to iest imperatorowey, carowey rossiyskiej, y przyłożywszy pieczęć takóż, zmyśloną całą informacją podał onym, iak z tym mieli postąpić. Na wyż wyrażony dzień 29 maia w roku 1768 był odpust w tym motrenińskim manastyrze, na któren to odpust wielkie mnóstwo zebrało się ludu. Po skończonym nabożeństwie, zatrzymawszy czerce całe zgromadzenie na miejscu dla wysłuchania czytającego się ukazu, przez któren dali pochop pospółstwu do buntów y rzezaniny. Zaczół czytać czerniec pospółstwu ukaz, wyrażając, że jeżeliby kto, będąc zdolny do tych czynności a zadosyc nie uczynił y przeciwił się temu ukazowi, któren jest wydany od nayiaśniejszey carowey, więc takowy sam będzie karany publiczną y srogą śmiercią. A przeczytawszy ten tak niegodziwy ukaz dla gruntowniejszego zaślepienia ludzkiego, pokazuie pieczęć na tym ukazie wielką, mówiąc: „Oto y pieczęć samey imperatorowey. Przypatrzcie się!“ A słysząc pospółstwo czytający (!) ukaz y widząc pieczęć na tymże wielką, uwierzywszy, że w samey istocie miał być wydany od imperatorowey, zaczęli się kupić w tychże lasach koło manastyru do wyż pomienionych, z których początek rzezaniny powstał y zaprawienia się do tych niegodziwych czynności, uczynili we wsi Kulikowce w kluczu żabotyńskim, leżącej w dobrach wyż wspomnianego i. o. x. Stanisława Lubomirskiego. Tam nie mało Żydów wyrzneli, potym w Żabotynie Stempowskiego, gubernatora żabotyńskiego y przy nim wielką liczbę Polaków wykłóli y wyrzneli. Widząc Maxym Zeleźniak, wódz tey kupy swywolney, że im daley postempuie w swoych złych czynnościach, tem bardziej kupio się hultać na wyłanie

¹⁾ Слідче більший відступ в ориґіналі. ²⁾ В ориґ. „Розадек.“

niewinney krwi, czyni siebie pułkownikiem, tym zaś cztyrnastu, których wyprowadził na zgubę ludzką z Zaporoża, podawał rangę sotnika y uczyniwszy podział między liczno gromadą hultaiów, podbił pod władze y moc posłuszeństwa swego wszystkich. Czerce zaś owego manastyru za rozkazem Melchisedeka, przełożonego swego, przekoplowawszy pomieniony ukaz niegodziwy y niesprawiedliwy z przyciśnieniem pieczęci teyże, każdy w swoje stronę rozprószyli się po całym woiewodztwie kijowskim y braciałwskim, y kryiomo okazując pospółstwu tenże z explikacją, (że) za niedopelnieniem y sprzeciwieniem się śmiercią takowy będzie podlegał, aby Polaków y Żydów bili, kłuli y rzneli y (w) cały Ukrainie wygubili. W co uwierzywszy pospółstwo za powodem tych czerców, zaczęli się zgromadzać w liczne czaty, w każdym mieście, miasteczku, wsi, wiosce. Młodzież, zebrawszy się, radzili sobie (!), iak by się przysposobić w liczniejszą gromadę, namawiając ieden drugiego, dokładając usilnie starania, sposobiąc się w oręż, iako to: strzelby, ratyszczca, noże, prochi, kule. A przysposobiwszy się w to wszystko, czego ich niegodziwy występki po nich wyciągał, lub do liczniejszey ciągneli czaty, lub też sami swoją napadali po lasach, zaprawiając się na niewinney krwi (po) gościńcach, futorach, potym wioskach, daley wsiach, miastach, kłóli, rzneli, rabowali.

Czata jedna od Maxyma Żelizni(a)ka odłączywszy (się), od wodza swego, nad toż miał komende z podziału tych cztyrnastu sotników, poczynionych przez Maxyma Zeleznika, pułkownika, nazwiskiem Szydło sotnik. Z toż czato poszedł nad Dniepr rzyke, przy której była w łuhu kępa, gdzie dziewiętnaście osób Polaków różnego stanu schroniło się. O tych dowiedziawszy się sotnik Szydło, wpadłszy z swoją czato na te kępe, wyrznoł osi(e)mnastu, tylko z tych wszystkich życiem darował Macieja Troiańskiego y z sobą wzioł. Tenże został nierychło uwolniony od nich przez Moskalów pod Umaniem y zabrawszy zdobycz od tego łuhu, poszli do Czerkas. Tam zameczek dobyli, chroniących się w onym Polaków i Żydów y kogo tylko w onym zastali, żadnego życiem nie darowali. Z Czerkas powrócili do swojej komendy Maxyma Żeleznika. Maxym Żeleznik już z calo swywołną kupo puścił się na pastwisko (sic!) do Smiły, gdy takowoż tyranie czyniąc, iako w Czerkasie, wiele dusz różnego rodzaju wyrzneli. Z Smiły poszli do Korsunia, w którym nieiakiemu Suchodolskiego, miecznika mielnickiego a dzierżawce pod ten czas korsunskiego na kilkadziesiąt tysięcy zrabowali, tylko sam, dowiedziawszy się o ich zbliżeniu się, z duszą uciekł. A im daley ciągnęli (ze) swoją swywołną kupą, tym więcej przybywało na sukurs, dla pomocy owej rzezaniny y rabonkow (!). Z Korsunia poszli do Lis(i)anki. Tam wielkie zbrodnie czyniąc, kościół y klasztor X(X). Franciszkanów zrabowali, w kościele krzyż procesjonalny połamali, obraz cudowny ś. Józefa z Kopertyny (s)kłuli, z wielkim urąganiem pustkę uczyniwszy. Na ostatek xiędza, Żyda y psa na urągawisko w jednym mieyscu obwiesili, mówiąc, w tych trzech stworzeniach iedna zamyka się wiara, y ten nigdy nie może być przed Bogiem y świa-

tem obwiniony, kto ten rodzaj świata gubi. Z Lisianki traktem umańskim poszli do wsi Ryziney w dobrach Stanisława Potockiego, chorążego koronnego leżącej. Tam była nadworna chorągiew pod komendo Józefa Jankowskiego, rotmistrza, prócz tego było w teyże wsi kilkudziesiąt szlachty, gospodarzów zbroynych w oręż, amonicią. Tych napadłszy, całą wieś, nie opuściwszy starszemu ni młodszemu, wyrznęli y tam nie małe było wylanie niewinney krwi katolickiey.¹⁾

O czym ia dowiedziawszy się, że już zbliża się pożar nie-szczęśliwy ku Tetyiowszczyźnie, a chcąc zaradzić życiu mojemu y obowiązkom na sobie czasu ekonomiy mającym (!), kazałem zwołać urząd mieyski tetyiowski y ludzi gromadzkich nayznaczniejszych y mówiłem z nimi, jeżeli mogę mieć pewność rządów moych, lub też wszelkie bezpieczeństwo w schronieniu się na mieyscu na iaki czas przed zbliżającemi się zbóycami. Na to mi wszyscy rzekli: „Jak Tetyów Tetyowe(m), nigdy w nim nie było haydamaków y teraz nie będzie, my w to potrafiemy, y nie masz się czego obawiać, bądź pewnym we wszystkim, panie!“ Y takie zabezpieczenie otrzymałszy przez dekla(rac)ią²⁾, mocnom iednak o sobie powątpiewałem, ieżeli się nie doczekam w Tetyowie zguby innym podobney. Prócz tego miałem takowe na sobie obowiązki o całości skarbu pańskiego, których musiałem dopełniać, te mnie wstrzymywali (!) od ucieczki y schronienia się przed nieprzyjacielem. Pierwsza³⁾ nastąpiło laudum w całym woiewództwie braclawskim takowe o wyprawach, do konfederacyi, iako z pierwszej Tetyowszczyzny kilkadziesiąt konnych y pieszych barwianych potrzeba było dać, na które to laudum ieździłem do Winnicy y musiałem przysięgać w grodzie, na osiadłość, wiele się mogło w tych dobrach pokazać dymów. A powróciwszy, na terminie musiałem, dokładaiąc usilnego starania, wystarczyć ludzi tak konnych jako y pieszych z barwą, orężem y całą amonicią woyskową pod surową ekukucją y dalszą przegrożko od konfederacyi, przy której wyprawie nie małe poniosłem umartwienie, z iednych (!) strony oczekując co godzina rzesz-nów zbliżających ku Tetyowu, z drugiej obawiając się, aby przy tey wyprawie Moskale nie policzyli (mnie) za konfederata y nie wzięli w niewolę, co się nie na iednym ziściło. Trzecia, wszyscy arędarze klucza tetyowskiego, iuż będąc na ucieczce, uciekali się do mnie, abym ich zaradzał, gdzieby mogli lokować chudoby swoje tak ruchome iako y nieruchome po wsiach, y iakim sposobem w dalszy czas mogli ukryć przed nieprzyjacielem. Z których żadnemu nie odmówiłem y dawałem każdemu na ich żądanie rezolucją a zgoła tak będąc upośledzonym, że nie miałem żadney pomocy dla siebie w rozrządzeniu przynajmniej rzeczy potocznych, tylko sam swoją osobą musiałem zawiadywać od najmniejszego do największego. A wlm. państwo Lipińscy, podówczas komisarstwo, wyjechali z Tetyiowa dnia 14. Julii w tymże roku 1768, a mnie samego na ten ucisk zostawili. Do tego ieszcze robiło się pieców dwa sałetrza-

¹⁾ В ориг. більший відступ. ²⁾ Слово се замазане чорнилом.

³⁾ Має бути Pierwsze.

nych. Tu już mnie omyliła nadzieja przyrzeczenia wyż wspomnianego urzędu y ludzi tetyowskich, gdy postrzegłem odmiennosc w posłuszeństwie y przychylnosci ludzi. Zwątpilem niepomału, nie mając więcej w usłudze y posłuszeństwie wierniejszego y przychilniejszego prócz iednego ze wszystkich, kozaka Iwanka Hrabowego, któren mi się pod ten czas wielkim stawał przyjacielem y teraz mieszka w Piatyhorach.

Ta liczna czata komendy Żeleźniaka półkownika, stała pod Umaniem, z pod tey odłączywszy się ośmiu hultaiów, przybiegli do Tetyowa die 19 Julii, a wpadłszy z strony ode wsi Żydówczyka y Dombrowli, z przedmieścia Piatyhorskiego, zaczęli Żydów kłuc tetyowskich, piatyhorskich y innych, którzy się wybierali na ucieczkę a tu zatrzymali się, y bieгая, wołali na chłopów, aby się ich nie obawiali a Polaków y Żydów do kupy zganiłi y dopomagali im (w) teyże tyranii. Ruszył się lud z ochotą, czego niemały czas oczekiwali. A gdy już w mieście powstała zamieszkanina, o czym ia nie wiedział, będąc w zamku, dał mi znać szlachcic Zawalski z Bahwy, co się już dzieie w mieście.

Żona moja była ubrana w proste, g(r)ube, kobice odzienie, (gdy) to usłyszała, a porwawszy na ręce córkę najmłodszą, wybiegła z zamku w forte. (!) Nie wiedząc w którą stronę miała się udać, poszła na przedmieście Piatyhorskie, gdzie najwięcej trupu y jęczących, niepodobianych leżało Polaków y Żydów. Bardziej z widzenia tey katowni przestraszyłszy się, szła do wóytą, aby ią skrył przed nieprzyjacielem y przyszła do domu onego. Żona wóytowa czyli to przez boiaźń, aby za znalezieniem u iey domie, sama nie popadła (!) śmierci, czyli przez antypatyą iakową, że iey cierpieć nie mogła, oddała ią iadącemu wołami chłopowi zamiast krewney swoiey, aby ią zawiózł tam, gdzieby zechciała. Ten, wziowszy na wóz, wiózł żonę moie gościncem piatyhorskim. Chłopi po trakcie (od) iadących hultaiów dowiedziawszy się, iż napadli na Tetyów, zbiegali się na zdobycz. Z tych iedni zdybali owego chłopą iadącego z moją żoną y pytali się, coby wiózł, odpowiedział: „widzicie kobite proste, która mi się prosiła¹⁾, abym zawiózł do Piatyhor“, bo w samey rzeczy y sam nie wiedział, iakiego stanu wiózł kobite. Ci, nie dowierzaiąc powieści owego, że z pozoru pokazywała się być prostą kobitą, to jest z odzienia, kazali pacierz mówić ruski, probuiąc, czymby się mogła wydać. Żona moja, umiejac pacierz ruski y niektóre modlitwy (!), mówiła przed niemi. Jeszcze nie dowierzajac, spodziewaiąc się, że (nie) miała by(ć) stanu starozakonnego (!), ubiór prosty z głowy zdjowszy, opatrywali. A gdy żadnego znaku nie opatrzyli takowego, któren by mógł przyprowadzić do utraty życia, uwolnili ją, a sami udali się ku Tetyowu ze zdobyczą. Y z tamtąd żona moja dostała się do wsi Czerepinki, do kobity, wdowy, u którey miała także niezłe przywitanie, żadaiac schronienia się u tey y żywnosci, przez długi czas w uściech swoych nic nie mając. Taż kobita, poznawszy ią, zaczęła szydzić, łaiac, z domu potraciając, wyganiac. Wreszcie

¹⁾ Підчеркнено в оригіналі.

zwoławszy niemałą liczbę młodzieży, ukazała żone moję onym. Ci z wielkim hałasem y urągowskiem uganiali do zabicia aż w las przyległy teyże wiosce. Z opatrności Pana Boga nadarzył się w tym lesie dziad niejaki. Ten, usłyszawszy owej młodzieży krzyk y uganianie za moją żoną, postrzegłszy, przybiegł tehnięty darem Ducha świętego, te wszystkie młodzież porozpędzał, którzy ty(m) końcem uganiali, aby ią ubili. I z lasu dostała się do wsi Hałaiiec (!)¹⁾, do xiedza unita. U tegoż wydysponowawszy się iuż na śmierć, którey uniknąć nie spodziewała się od hultaiów tey czaty, która iuż stała we dworze hałaieckim, skryła się u Iwana Swiateka.

Chłopi na fundamencie mocy hultaiskiey, tudzież wolności, którą zaślepieni byli od tychże w przyszłe czasy, gdzie któren mógł słyszeć albo wiedzieć o takowym mieyscu, gdzieby się mogli Polacy lub Żydzi chronić, hurmem szukać chodzili, a nałaziwszy na wbiecie przyprowadzali, iako tych, których tu przywodzę: Kamińskiego y Ginowskiego, prócz tych Polaków y Żydów, którzy nie są w moiey pamięci. Wielie (!) osób tam śmiercią tyrańską poległych! Jedni to uczynili dla pochwały y nadgrody od tychże hultaiów, drudzy dla zdobyczy. Gdzie (kto) jaką osobę mógł wynaliesć (!), ogołociwszy ze wszystkiego, ledwo przed stratą nie nago przyprowadzi. Inni zaś, nie mogąc za wiadomością krwi katolickiey cierpieć, wydawali na sztych śmiertelny. Chociażby iaką osobę hultaie od śmierci uwolnili, tedy sami chłopi domowi życiem nie daruią. Co się działo po wielu mieyscach y ziściło się na śp. żonie Koresondowicza, pod ten czas rządcy hałaickiego. Sam Koresondowicz, dowiedziawszy²⁾ się o zbliżeniu hultayskiem do Hałaiiek, radził sobie y żonie o ucieczce, lecz żona pomienionego, rozumieiąc, że to rzecz była³⁾ zmyślona, nie chciała się w tym powodować. Koresondowicz, widząc upartość żony swoiey, opuściwszy ią, uciekł tak, że go nikt nie mógł widzieć, ani też o nim wiedzieć. Żona zaś iego, powziawszy wiadomość gruntowniejszą od ludzi poczciwych (czemu ieszcze uwierzyć nie chciała) lecz po niewczasie. W ten czas, gdy iuż byli we wsi Hałaykach hultaie, udała się z dwiema córkami swoiemi na ucieczkę. Chłopi, spostrzegłszy, że iuż dawno pożądana uciecha wpadła do Hałaiiek, a widząc, że już we dworze nikt się nie znajduie, rozprószyli się po całym lesie, szukaiąc Koresondowiczowey, w którym się była skryła, którą z córkami znaleźli y przyprowadzili iuż na stratę przed hultaiów. Przez nieostrożność iakowegoś (z) prowadzących niezbożników z rąk onych uciekła. Powtórnie ci niezbożni z wielką zawziętością rozbiegli się a znalazłszy w lesie, z wielkim urąganiem przyprowadzili przed zbóyców, od których zabita została. Córki zaś obie życiem darowali, lecz przez mus y usiłowanie hultaiów bawili się we dworze hałaieckim z tymiż przez niedziel dwie, y wszystkim zachodzącym w różnych okolicznościach rozkazom hultayskim zadosyć czynili.

Pod ów czas dowiedziawszy się chłopi, iż się znajduie żona moja

1) Підчеркнено в оригіналі. 2) В цьому місці є на марґині знак „х“.

3) Підчеркнено в оригіналі.

u Iwana Swiateka, chcąc ją siłą z rąk wydrzyć, lecz tej wzięcia Iwan Swiateko zbronil, a nie mogąc nic poradzić, aby żone moię mogli przed strate hultaiów przyprowadzić, dali znać hultaiom, mówiąc „tu się nayduie, u Iwana Swiatenka takiego stanu osoba“. O czem upewnieni hultaiie przydali wartę, aby nie uciekła żona moia y czekała zguby życia. W czasie powolnieyszym nad toż czato było dwóch komendantów, z których ieden był powolnieyszy, lecz (gdyż?) pomiędzy niezbożnemi nayduią się y bogoboyni. Daniło Swiatenko, dowiedziawszy się o przydaney od hultaiów do żony moiey warcie, przyszedł do niey, ciesząc w ostatnim już będąco zgonie, mówiąc: „ia sam za cię życie moię położę, a ciebie na zgubę nie wydam“. Y iak nayprędzey zapobiegaiąc temuż, pobiegł do tych ludzi, o których wiedział, że są cnotliwi y bogoboyni y zebrawszy ze czterech, wzięli chleba y soli y poszli z prośbą do owego powolnieyszego z tych dwóch komendanta y za wielką tych ludzi prawie z płaczem, prośbą, uwolniona żona moia z pod warty y śmierci została. Któryen przestrzegał, aby się schroniła, lub tyż w tej wsi nie znaydowała się, aby inni napadłszy, mimo naszej wiadomości do zguby nie przyprowadzali.¹⁾

Z Halaiek przeprowadzona przez wyż pomienionego Iwanka Hrabowenka do Piatyhor. Lecz byli tacy bezbożni w Piatyhorach, że na iey życie ścigali, tylko że iey nie mogli wynaleść. Y bawiac się przez dni kilka w Piatyhorach, xiądz Jurewicz unit, paroch piatyhorski, dowiedziawszy się o niey a ulitowawszy się, słysząc o ludziach na iey życie ścigaiących, znalazłszy ludzi cnotliwych, naitoł ich, aby moie żone wywieźli y to sub secreto z Piatyhor na mieysce bezpiecznieysze ku Berdyczowu. Ciż wzięli żonę moię z starszą córką a dwie młodszych polecivszy opatrności Pana Boga, opiece y sumieniu ludzkiemu, zostawiwszy u pomienionego Iwana Hrabowenka, odiechała. Y iuż iadących pod Tetyowem zdybało ich dwóch hultaiów, po części znaiomych, którzy usiłowali y tam żonę moię do zabicia, z których ieden podwodnik mówił, że to (nie?) iest moia żona, a tak onym łaiąc, bronili się. Widząc hultaiie, że nie mogą uradzić, odieżdżaiąc od nich z przegrózką, mówiąc: „zaczekaycie, poiedzimo (!) po więcey, a obaczycie, co się y z wami podobnie stanie, że wy wywozicie Polaków y Żydów“ y skoczyli iak nayprędzey dawać znać do swey komendy. Podwodnicy, choć na iednym wozie tylko dla lepszego bezpieczeństwa było ich trzech, widząc takie niebezpieczeństwo²⁾, aby sami siebie y żony moiey do straty nie przyprowadzili, opuściwszy gościniec, manowcami iechali, y ty(m) sposobem uszli od zbóyców. Y iechali pod Stary Konstantynów, do dóbr śp. Kazimierza Choeckiego, chorążego kiłowskiego a wuia żony mey moiey (sic!). Podówczas kozak tetyowski, nazwiskie(m) Furgalec, zebrawszy czate pod swoią komende, wpadł do Piatyhor, wołaiąc na ludzi, aby, kto wie o Polaku lub Żydzie, przyprowadzali na zabicie. Ruszyli ludzie niezbożni, szukaiąc po lasach, polach, błotach, a znalazłszy Polaka lub Żyda, wiedli przed hultaiów, gdzie

¹⁾ Тут в оригіналі більше вільного місця. ²⁾ Підчеркнуто в оригіналі.

z kilkadziesiąt Żydów zabili. Także y Polaków, z dalszey Ukrainy uciekających połapali y pokłóli. A gdy iuż niestało żadnego Polaka ani Żyda, zaczęli z wielkim tryumfem pić, hulać, różne trunki wytaczać, zdobywcz rozbierać, nie tylko hultaie, którzy początek do tego dali, lecz (i) chłopci domowi z żonami y dziećmi równey kompaniy (dotrzymując), we wszystkim dopomagali...¹⁾

Ja zaś w puł kwandransa, iak mi dał znać szlachcic Zawalski z Bahwy, że iuż wpadli do Tetyowa hultaie y po wyisciu moiey żony w forte z zamku z młodszą córką swojā, nim się sam przybrałem także w chłopskie proste odzienie, aby mnie nie poznali, wyszedłem z zamku za też fortę y odtąd nie uyrzałem żony moiey y nie wiedząc, gdzieby się podziała, nie mogłem tak wprędce poradzić sobie, w którąby się stronę udać, gdzieby(m) mógł znaleźć żonę moię. A tak roztrychnowszy się, wyszedłem na przedmieście żywotowskie a postrzegłszy śp. Macieja Zawadzkiego, zbliżałem się do niego, abym się rozpytał o niektóre rzeczy tajemne. W tym punkcie postrzega(m), że w oczach moych haydamaka, dognawszy szlachcica Rałusowskiego, z Dowhałówki, skłół. Ja, będąc strachem zdzięty, nie wiedząc, co z sobo mam czynić, chciałby(m) się skryć, abym więcey nie patrzył na to okrucieństwo. Przystąpiłem płot y zdybałem uciekających konno dwóch szlachty, którzy tylko mnie mineli, wypada haydamaka y pyta się mnie, czy bym nie widział uciekających pomienionych dwóch szlachty, w którą by się stronę udali. Temu odpowiedziało(m) ruskim terminem, że nie widziałem, a odwróciwszy się ode mnie ów haydamaka, koniem pobiegł. Y zaraz zdybawszy Suszczewicza, pisarza mego skłóli, przytym Zawalskiego y Radeckiego nieiakiego z żoną pokłówszy, męża z żoną obok, dzieci zaś na nich pokładli. Także Łastowieckiego, pułkownika tetyowskiego skłóli, y tylo osób, których pamięć moja znieść może za małą chwilę w oczach moych srogā śmiercią polegli. Czyż mała liczba za wielki czas niewidzianych y mnie nieznaomych śmiercią tyrańską poległa przez tych morderców, których z małej liczby pomienioney, ośmiu, uczynilo się więcey sta, bo z okolicznych miast, wsiów, szli, iechali, starzy y młodzi, iedni dla zdobywczy, drudzy dla pomocy tego okrucieństwa. Nawet kozacy zamkowi, tetyowscy y czeladź z obóch salerzanych maydanów, któren z czem miał, biegli y kupili się a Polaków y Żydów kłóli y rznęli. Zdobycz, co mógł porwać ieden przed drugim, brali, niesli y wieźli każdy w swoiā stronę. A gdy iuż tak wielka w mieście powstała zamieszanie, krzyk, ięk, płacz, wrzawa, zgoła patrzącemu się nato potrzebā było umierać. Strachem przerażony, chociaź tey pierwey myśli byłem szukać takich ludzi w mieście, w których bym się mógł schronić na czas jaki, postanowiłem sobie dalszą ucieczkę y schronienie się przed nieprzyjacielem. Ide na przedmieście ku Kasperówce, zbliżając się poręku (?) nowemu młynu, a nie postrzegłszy, zbliżyłem się ku haydamace y chłopu, którzy

¹⁾ в ориг. по допомогали йде три точки, потім лишено більший відступ місця.

na warcie stall, aby uciekających z miasta Polaków y Żydów nie puszczały y nazad do miasta zawracali. Ułakłem się nie pomatu y uchiliwszy głowe, aby mnie, ieżeli nie z odzienia, to z complexiy nie poznali, miłam onych z daleka y zdybuie parobka w młodych ieszcze leciech będącego. Idzie z dragiem, wołając na ludzi, aby do domów swoych pod surową karą Polaka ani Żyda nie puszczały. Ten spojrzawszy, nie poznał mnie a otarłszy się ramieniem swym o mnie, minoł, y temu dał Pan Bóg zaślepienie. Y wyszedłem na groble pomiędzy wozy żydowskie y szlacheckie przez hultaiów ze zdobyczą zaięte, przy których byli haydamacy y różnego gatunku ludzie. Spomiędzy tych wyszedłem prosto ku Kasperówce, a wyszedłszy w pole, zdybałem trzech młodzięży biejących za zdobyczą do miasta Tetyowa. Ci zawołali, ukazując na mnie: „y to Polak“, lecz że się do miasta spieszyli, mnie opuścili. Obawiając się iuż isć gościńcem, abym nie podpadł innym (!) podobnemu nieszczęściu, szedłem manowcami pod las, ku Kasperówce y zdybałem iuż pod lasem Maxyma Lasowego. Zacząłem z tym mówić, iakby iaki był obcy y nieznaomy człowiek. Lecz ten zaraz mnie poznawszy, przestrzegał, mówiąc, aby w tym razie nikomu nie dowierzał, skrywszy się w lesie y zaprowadził mnie na miejsce bezpieczone, upewniwszy, abym się nie obawiał, odszedł do wsi Kasperówki y po małej chwili przyprowadził do mnie Stefana Zohalenka, poddanego kasperowskiego, ze wszech miar cnotliwego człowieka. Ten mnie z lasu zaprowadził do domu swoiego y krył mnie od niedzieli aż do szrody u siebie. Tego wiele dowodów podczas tey nieszczęśliwey awantury doznawałem w przychilności ku mnie y we wszystkich zachodzących potrzebach moych zawsze skutek odbierałem y niwczym mnie nigdy nie odmówił. Tego posyłałem do Tetyowa, szpiegując, coby się w działo, czyby ieszcze znaydowali się hultaię, lecz mnie nie pocieszną przynioso nowinę, co mnie naywięcey martwiło: niewiadomość żony moiey tudzież dzieci, gdzie się oni mogą znaydować y czyli oni są żywe, czyli także śmiercią tyrańską polegli. Druga, że utraciłem całego życia mego y żony moiey z obopólnego zbioru maiątek zabrany iuż przez hultaiów. Trzecia, że utraciłem nadzieię powrotu do rządów klucza tetyowskiego, co mnie naybardziej martwiło, spustoszenie y tak znaczny w skarbie pańskim decess.

Ciż hultaię po tak wielkiej pracy, którą mieli, pastwiąc się nad niewinną krwią, z wielkim tryumfem zebrawszy się stary i młodzi, iedni po mieście chodząc kupami, pią, asambułą, kuchnie budują, jedzenia gotują z pozostałey leguminy po Polakach y Żydach, iednych uciekających, drugich domowych, tronki (!) różne z lochów wytaczaia, iako: to miody, wiszniaki, piwa, gorzałki. Jedni postawcami tocząc, noszą garkami, ynni różnemi naczyniami, kto czym mógł, winszując wiktoryi hultaiskiej, ochoczą bawiac się. Chudoby ruchome y nieruchome ze zdobyczy a krwawey pracy katolickiey, iedni za bezcenek przedaia, drudzy kupuia. Pierwsza zaś czata pomienionych ośmiu hultaiów, którzy, odłączywszy się z pod Umania, naypierw wpadli do Tetyowa, y po-

czątek do tej nieszczęśliwości podali, poszła do zamku, w którym oblokowawszy, też same zbrodnie czynili, ieśli nie większą, jak ci domowi y postronni w mieście. Stoły przez cały tydzień odkryte byli, z których iedzenia nie schodziły y tak podobnie w zamku czyniąc, pili, tańczyli y co się ym podobało, to czynili zwyczajem hultayskim. A ieżeliby im czego brakowało, tedy chłopci tak pilną onym attencyą czyniąc, dogadzali we wszystkich potrzebach, że żadnemu w życiu nie tylko lepiej, lecz równie nie mogli takowego czynić posłuszeństwa z dziedziców pano(m)¹⁾ swoim, iak hultaioim, dostarczając iedzenia na iedzenia, trunków na trunki. Owo zgoła we wszystkich zachodzących hultayskich potrzebach, iakie tylko mogli wymyślić, dogadzali bez żadnego uprzykrzenia y tak bawiąc się ci hultaie w zamku [tety]jowskim²⁾ przez niedziele dwie, z gruntu zamek zniszczywszy y całe miasto pustko uczyniwszy, rozłączyli się z iedney czaty na dwie, gdyż niemata liczba przybyła do nich ośmiu w Tetyowie: y iedna w Hałaykach, druga w Żytnikach oblokowali się z całą swoją zdobyczą³⁾. Y w Żytnikach niematy czas stali przez wodza swego, któren, dokazując wielkie okrucieństwa y tyranją w Tetyowie nad Żydami y Polakami, sam przez siebie postrzelony został, z którego postrzału cały czas w Żytnikach goił się. Jednak żaden hultay nie mógł się wyzuć z pod władzy onemu, równe posłuszeństwo czyniąc tak słabemu iako y zdrowemu. Po uczynioney dyspozycy niegodziwey tegoż rozbiegli się hultaie po wszystkich okolicznie wsiach, po których nie małą liczbę Polaków y Żydów wykłóli. W Bahwie wiadomych tylko mnie szlachty Strzemeckich, iednego domu osób trzydzieście wykłóli. Żone Pirockiego rottnego w Żaszkwie, Żułkiewskiego y innych wielu, Zrażewskiego także, przedtym dyspozytora kasperowskiego, potym alexandrowskiego, przez wóytę ślepego znalezionego alexandrowskiego, przez tegoż do hultaiów przyprowadzonego, skłóli. Zgoła niemata liczbę po tych wsiach za ten czas dusz niewinnych wygubili, wyliczonych samych Żydów trzy tysiące wyrzneli.

Ja, wysiedziawszy od niedzieli d(o) szrody u pomienionego Stefana Zohalenka, zamysliłem w tym razie szukać protekcy y rady generała Kreczetnika woyska rosiyskiego y zebrawszy podwód dwie, z Hałaiiek iedną, a z Kasperówki drugą za wynalezieniem Stefana Zahalenka y wziowszy z sobą czterech ludzi, samopiat poiechałem do Berdyczowa, gdzie stał z woyskiem pomieniony generał. Ja wyiechałem z Kasperówki die 22 Julii, generał zaś z swoją komendo ruszył do Baru na sukurs, gdzie utarczkę mieli z konfederatami Moskaie, a przyiechawszy do Berdyczowa, nie zastałem, tylko powziołem wiadomość, w którą stronę z cało dywizyą udał się. Jechałem z Berdyczowa za nim ku Chmielniku y niedoieżdżając wsi przyległej Chmielniku, Krzywoszyniec, stanęliśmy na noc. Teyże nocy z obóh wozów dwie pary koniey nam

¹⁾ В оригіналі „пано“. ²⁾ [ ] місце витерге.

³⁾ Підчеркнено в оригіналі, на маргіні в тім місци вазначено х.

pokradzioną, y zostaliśmy piesi y musieliśmy nazajutrz samociąż wozy ciągnąć do wsi Krzywoszyniec, w której iuż naiowszy koni, iechałem do Chmielnika, y tam zastałem generała Kreczetnika. A gdy przyszedłszy, opowiedziałem całą treść interessu moiego y zaniósłszy zażalenie przed iego osobą, prosiłem o wsparcie, aby mi dał w tey mierze radę iakową.¹⁾ A wysłuchawszy żądanie moje generał, odpowiedział mi, mówiąc: „Waspanu potrzebna jest komenda dla uskromienia hultaiów w Tetyowszczyźnie y dla ubezpieczenia samego w teyże. Ja zaś poradzić temu nie mogę, gdyż z całą dywizyą moją ciągnę do Baru na sukurs, ale was, panowie²⁾, iak możecie, tak sobie radźcie y szukajcie sposobów do uskromienia owych hultaystw“. I tak bez żadney nadziei odiechałem od generała y iadąc ku Tetyowu, im bardziey zbliżałem się ku temuż, tem gruntownieyszą odbierałem wiadomość, że nie miałem już po co do tey wracać pustki. Po wtóre y to mi zbraniało tey ciekawości, puściwszy się na wolę Pana Boga, abym mógł przynajmniej obaczyć, co za porządek miasta Tetyowa, liczne czaty iuż po wszystkich wsiach stojące hultayskie zbraniali mi tego. A powracając z Chmielnika, utraciwszy dwie pary koniey y nic nie wskurawszy, kupiliśmy w drodze, złożywszy się, parę koniey, abyśmy mieli przynajmniej nazad powrócić. Y nie-doeżdżając Tetyowa, radzili mi pierwey, abym iechał do Tetyowa, a zważywszy wielkie niebezpieczeństwo, zdali się na wolę moją, w którą by się stronę miał udać, ustąpiwszy mnie wozu y koniey bez żadney nagrody, widząc mnie tak upośledzonego, sami piechotą poszli do domów swoych.

A ia, będąc już ze wszystkim osierociąły, udałem się do Czudnowa, w którym siedząc czas niemały, nizekąd nie mogłem się dowiedzieć o żonie y dzieciach moych. Używam sposobu tego. Upatrzywszy dziada kulawego, z budko żebraka, tegom zaczół prosić, obiecując mu wielką nagrodę, aby miasto za elemozyno (iaktmóżną?), iechał, szpiegując żone y dzieci moych straconych, przez długi czas niewidzianych y czy mogę mieć nadzieję życia czyli nadzieję straty. Na co ów dziad zezwolił, a nadgrodziwszy onemu, zainformowałem, gdzie y do kogo miałby się udać, pytając się o nie, a napisawszy bileciki dla uwierzenia od żony y dzieci y ludzi tych, którzyby o nich wiedzieli, a pytającemu się dziadu dali zupełny kredyt, że był odemnie posłany. A tak zainformowawszy owego dziada, mówiąc mu, aby iechał do Kasperówki, do pomienionego Stefana Zohałka, u którego zupełną wiadomość weźmiesz, wyprawiłem go, a sam zostałem na mieyscu w Czudnowie. Ów dziad, poiechawszy do Kasperówki, do pomienionego Stefana, pyta się sekretnie onego, zacych był posłany. Stefan Zohałenko, rozumiejąc, że był szpieg haydamacki, tay się y niewyznaie dotąd, póki nie pokazał bileciku. A dopiero uwierzywszy dziadowi, mówi, aby iechał do Piatyhor, do Iwana Hrabowka, u którego tylko dzieci moych było dwoie, które

¹⁾ Має бути іакова. ²⁾ Очевидний пропуск по слові панowie.

żona porzuciła, a z starszą odiechała. Przyechawszy dziad do Piatybor do pomienionego Iwana Hrabowęka, pyta się o nie Iwana Hrab(owęka). Także powątpiewał, rozumiejąc, że był dziad podeyrzany, nie chciał się zwierzyć onemu, wypierając się, że „nie wiem y nie znam, o co ty się mnie pytasz?“ Y podobnież stało się, póki nie pokazał bileciku odemnie pisanego, w którym wyrażoną było, aby dziad miał wolne zabranie żony y dzieci, gdzieby mógł znaleźć, póty mu nie dał kredytu. A za pokazaniem bileciku, czemu kredytując, zwierza się y pokazuje dwoie dzieci małych a trzecią służącą, mówiąc, że żona moja iuż dawno odiechała do dóbr wyż pomienionych pod Berdyczów, tylko dwoie dzieci u mnie tu została a trzecie z sobą wzięła. Zabiera ów dziad do swoiey budki wszystkie troyga, któremu, nie zbraniając Iwan Hrabowy, prosi go, aby pomyślnie zawiózł ich na mieysce odemnie naznaczone, to iest do Czudnowa. Których wiezie, a przyechawszy do miasteczka Borszczaiówki, w którey stali haydamacy, zatrzymawszy ci, pytali, coby wiózł, ieśli nie Polaka albo Żyda, na co im dziad odpowiedział, gdzieby się teraz mógł znaleźć Polak albo Żyd. Potym pytaią hultaie, czyie by byli dzieci, na to także odpowiedział, że te dzieci moje są własne y na tym przystali. A wyiechawszy dziad za miasteczko Borszczaiówkę, stanął budko swoią z dziećmi, których samych porzuciwszy, wrócił się sam do hultaistów za elemożyną, a opatrwszy dziada jałmózną, hultaie upoili go. Ten powruciwszy piany, dzieci zaraz z budki powyrzucął, urągając się y onymże łając, ledwie nie stał się podobnym morderco hultaikom, a zreflektowawszy się po chwili, bierze do budki y za mały czas znowu wyrzucą z budki y tak wielokrotnie czyniąc z dziećmi igrzyska, z dziećmi¹⁾, póki się nie wytrzyźwił, przecie łaską Pana Boga te mi żywych przywiózł do Czudnowa y uczynił mi wiadomość o żonie moiey, gdzie się znajduie. Ja, mając parę koni kupionych w drodze, powracając z Chmielnika y wóz, czym przyjechałem do Czudnowa, zabrawszy dzieci, iechałem do Samczyk pod Konstantynów, do żony moiey, do dóbr śp. Kazimierza Choieckiego, chorążego kiiowskiego a wuia żony moiey, natenczas chorego. Tam żone moię z starszą córko zastałem z Opatrzności Boskiey żywą, y nikogo wiecey nie zastawszy także właśnie pustkę, nie mając żadnego ubezpieczenia ani przystanowiska dla siebie, ieździliśmy z mieysca na mieysce, obawiając się, aby nas nie nap(a)dli nie tylko hultaie lecz y chłopci domowi, czego tey pory mocno się trzeba było wystrzegać. Ochraniając życia swego y utraciwszy iuż nadzieie powrócenia się do Tetyowa, upatruie mieysca takowego, gdziebym się mógł bezpiecznie oblokować y dowiedziawszy się o śp. Jabłonowskim, obożnym polnym, któren się utopił, iż zaciąga nie małą komende dla ubezpieczenia samego siebie, udałem się do niego, spodziewając się pozyskać protekcją dla siebie iakową y ten mi odmówił²⁾ y ni w czym nie zaradził. A powróciwszy od pomienionego Jabłonowskiego, pisałem ieszcze

¹⁾ 2. раз повторено.

²⁾ Підчеркнено в оригіналі.

do urzędu tetyowskiego razy kilka, abym powziół wiadomość, co się dzieie w Tetyowie, y czyby się można wrócić do Tetyowa dla rozrządzenia ekonomiki, iuż zawakowaney czas nie mały. Lecz na każde moje pisanie żadney nie odebrałem rezoluciy, y ponosząc przez tak długi czas niemałe umartwienia, nizkad nie mając pociechy, będąc tak upośledzony, piszę do Kasperówki do pomienionego Stefana Zohańka y Maxyma Szczerbaka, których tyle miałem dowodów łaski w utrapieniu moym. Ci, iak tylko moy bielicik odebrali, zaraz w podróż do mnie udali się. Ja, nie czekając rezoluciey, iakaby mogła nastąpić, poleciwszy się woli Pana Boga, azardowałem się iuż sam iechać do Tetyowa, z myślą, co się stanie, to się stanie, niech się dzieie wola Boska ze mną. Już mi się y ta uprzykrzyła poniewiarka, a wyiechawszy, iuż w drodze, w stepie pod Staropolem, zdybałem pomienionych Stefana Zohańka y Maxyma Szczerbaka, iadących do mnie. Których iakiem postrzegł y poznał, stali się w oczach moych aniołami, z przyczyny, że będąc właśnie iak błędną owcą pomiędzy wilkami, którzy czataiū na pożarcie, żadnego co w mym utrapieniu nie miałem takiego przyjaciela, prócz tych, od których we wszelkich moych troskach radę y pociechę odbierałem. Y iechałem z tymiż do Tetyowa y zdybaliśmy w stepie popasaiących dwóch chłopów klucza tetyowskiego, ze wsi Sorokotiah iadących z rybami dwoma wozy do Berdyczowa, do sprzedania oney. Tych nadiechaliśmy siedzących blisko gościńca, przed którymi, wtrzymawszy konie, pytałem terminem prostym, zkąd by byli, a poznawszy ieden ze dwóch mnie nie z odzienia, bo w prostym byłem, tylko z komplexy, zerwawszy się na nogi, czapkę z głowy zdiół y pod pachę włożył. Sociusz iego, siedząc y dając odpowiedź na moje pytania, postrzegłszy, że się ten zerwał na nogi y czapkę z głowy zdiół, nie mógł pomiarkować, co by się to miało znaczyć. Ja, nie dając znaku większego po sobie, ruszyliśmy od tych y nie postąpiliśmy daley, iak kroków trzy, ten parobek, który mnie poznał, porwał drugiego za ramię, mówiąc głośno: „wstań, to Zawrocki iedzie!“ A zerwawszy się oba na nogi y ten porwawszy czapkę z głowy, także pod pachę włożył y obay powstali, pilnie mi się przypatrując. Ja to postrzegłszy, niepomału został ucieszony z tych słów, które mi uczynili nieiakō nadzieię pierwszey perfekciey rządów y boiaźni Polaków; y daley iadąc, stanęliśmy na popas we wsi Hopczyce, w kluczu pohrebyskim leżący.

Zdarzyli się w iedney kwatyrze wraz popasaiące dwa czereć kijowskie. Ja, wdawszy się z tymiż w przyiaźń (pod pozorem Rusina y wielkiego ku nim przyjaciela), udając rzecz, iakobym był szynkarz piatyhorski, na imie Demian. Czemu uwierzyli y wielce się zaprzyiaźnili, a to dlatego, abym mógł być upewniony, ieżeli mogą przyiść Polacy do pierwszey perfekciey w Ukrainie lub nie. Y tak zaślepieni i zaufani w moiey ku nim przychyłności, odkryli mi wszystkie tajemnice rządów ukraińskich, mówiąc: że Polacy nigdy nie mogą się mieścić w Ukrainie ani tyż mieć rządów w niey. Y iuż kilkaset antymissów wysłano z Rosiy po

całym województwie kijowskiem y braclawskiem, po cerkwiach na błahocest, to iest na szymę y na wszelkie rządy y posłuszeństwa rossyiskie. A wyczerpnowszy u nich tak niepokieszne słowa, z wielką boiaźnią iechałem do Tetyowa. A przyiechawszy z pomienionymi ludźmi wieczną pustkę w mieście a bardziey w zamku, zostałem¹⁾, stoły, stołki, krzesła porąbane, drzwi powyłamywane, piecy pobite, okna potłuczone, zgoła wielka pustynia tak w mieście iako y w zamku. Co wszystko tak porządnie zostawszy, ażem się strwożył, patrząc na taką pustynię. Gdzie tylko okiem mógł zasięgnąć, równość(?) upatrzyłem, a wystrzegając się, abym, wpadłszy w sieć, nie popadł śmierci innym podobney, chcąc uczynić iakoweś rozporządzenie, wstrzymałem się, abym się nie okazywał być rządcą tam(t)ejszym, bo tyż mnie nikt y nie poznał. A snując się przez cały czas pomiędzy ludźmi iakoby obcy y postronny człowiek prosty, z których iedni mnie po części poznawali a drudzy wcale nie, a tak snując się sam nie wiem, co mam z sobą począć. Naściga noc, więc ia za radą pomienionego Stefana Zohańenka upatruję skrycie takowego mieysca, gdziebym mógł z owym przenocować, iuż nie w zamku, nie dowierzając tym, którzy mnie poznali, aby mnie, ieżeli nie w dzień to w nocy na sztych nie wydali śmiertelny. Y przenocowawszy w ogrodzie pomiędzy wyrosłemi konopiami, nazaiutrz przyszedłem do zamku w tym samym prostym ubiorze, martwiąc się, patrząc na takie zgrasowanie, a nie mogąc temu zaradzić. Tym czasem zebrało się ludzi kilkunastu, pomiędzy którymi y ia się znaydował. Z tych iedni mnie samego o mnie pytali, mówiąc do mnie: „Słyszeliśmy, że y nasz pan tu iest“. Jam na to odpowiedział, że nie wiem o nim. Tego czasu przybiegło do zamku konno dwóch hultałów, chcąc wziąć iedną kufę gorzałki podówczas ieszcze znayduiącey się, o której stojąc(ey) w zamku nie wiedzieli, bo w niewspodzianym mieyscu skryta była. O tey dowiedziawszy się, chcieli wydrzyć z dwóch iedną kufę, ale łaską Pana Boga tak ych ludzie ukontentowali znaydujące się w zamku, że opuściwszy, za czym byli przysłani, z zamku odiechali. Tegoż czasu wpadła czata do Zraiek, w której ieszcze znalezionych dwóch szlachty, Grabowskiego y Jaworskiego skłóli.

Ja, będąc tak strapionym, iedno chroniąc się przed nieprzyiacielem, druga, że się nie mogę rozprzestrzenić w rządach, zapobiegając całosci skarbu pańskiego²⁾. W tym punkcie nadiechało dwóch kupców zagranicznych od Jelisawek, skupujących gorzałkę, którym oświadczyłem, że mam na zbyciu kilkaset spustów skarbowey gorzałki y uczyniłem z tymiż targ, każdy spust po trzy talery (!) bite, z tako wymowa, ieżeli(by) iuż po wymierzeniu tey gorzałki wpadłszy hultaie, obręcze na kufach poobcinali lub sobie gorzałkę zabrali, wy na tym macie szkodować. Na co owe kupce zezwolili, a odmierzwszy gorzałki dwieście siedym spustów, pieniądze za nie odebrałem, a nie mogąc ich przy sobie konserwować, oddałem pomienionemu Stefanowi Zohańenku y nie mając iuż czego dłużey

¹⁾ має бути застаłem. ²⁾ очевидний пропуск головного реченя.

w Tetyowie bawić, iechałem do Samczyk nazad, do dóbr pomienionego Choieckiego, chorążego kijowskiego.

Szlachta Stadnicka i Klukowska, zewbrawszy się, nad którą mieli komende ze Stadnicy Kendzielski, porucznik a z Kluków Maniewski, rotmistrz, spodziewiając się mnie i Lipińskiego zastać w Tetyowie, chcąc nam dać protekcyą jakowej(!) y zabezpieczenie, lecz nas już podtenczas w Tetyowie nie było. Chłopi, zebrawszy się, nie dopuścili do miasta, rozumiejąc, iż tym końcem szli, aby miasto wyrąbali y tak długo ucierając się z sobo, chłopów kilka zabili i sami reyterade uczyniwszy, do domów powracali. O czym dowiedziawszy się czata hultajska, hataiecka i stawiska, złączywszy się, napadli na te wsie Stadnice i Kluki, gdzie kilkadziesiąt szlachty wyrzneli, między którymi był Goryszewski, stary sługa pański y ten skłóty został. Którzy mieli sposobność schronienia się, to się skryli, a którzy nie mogli pozabiane zostali y do ostatniey w tych wsiach chałupy szlacheckiey wypalili, prócz iednego Michałowskiego, Rusina, życiem darowali y nadali mu prawem wolność zupełnych w tych wioskach rządów na piśmie uciesznym a bardziej dziwnym terminem y stylem ułożone.

Po wyjeździe moim z Tetyowa Malicki, kapitan od regimentu królowey Jadwigi, przyszedł z woyskiem do Tetyowa y zaraz oblokowawszy, się zaczął wstrzymywać od tey niegodziwey swywoli lud, zaczoł brać, łapać, więzić, bić, wieszać, po kilkaset łóz u słupa dawać. A widząc pospólstwo, że nie są żarty, którzy się poczuli do równey hultaioł zbrodni, zaczęli uciekać, iedni za granicę, którzy mogli uciekali, drugich łapano y przykładnie karano. Y tak przecie nie pomału przestraszeni, tracąc już nadzieie wolności, zaczęli w kluczu tetyowskim po części wstrzymywać się od swywoli. Ja, dowiedziawszy się o komendzie w Tetyowie stojącey, bezpiecznie już przyiechawszy, prezentowałem się ludowi i upominałem niektórych za takową zbrodnię, poczem ciesząc tychże, sam niepomału był ukontentowany. Y bawiać się z komendą swoją kapitan Malicki cały tydzień ieszcze, nie dowierzając, aby go hultaie nie napadli, przykładnie ukarawszy i wstrzymawszy po części lud od tey swywoli, nabrawszy zdobyczy trzydzieści y kilka wozów przez tychże ludzi od Polaków y Żydów zabranych, przez mus kapitana Malickiego wyznaney, kto tylko z chłopów mógł mieć u siebie zdobycz, to zabrawszy na kilkadziesiąt wozów, odiechał z Tetyowa. Y ia po nim odiechałem do Samczyk y niedługi czas bawiać w Samczykach, powróciłem znowu do Tetyowa y zacząłem czynić rządy ekonomiczne y to ieszcze z boiaźnią wielką. Wtenczas pisałem do wnego Lipińskiego, podówczas komissarza dobrodzieia klucza tetyowskiego, abym mógł powziąć radę y pomoc iakową dla siebie, zostając sam ieden w kluczu rządzą onego, wkrótce zesłał mi imci pana Suchodolskiego dla pomocy w rozrządzeniu. Ja dla lepszego zabezpieczenia kazałem powtórnie zwołać urząd y gromadę tetyowską, z którymi mówiłem, aby mnie mogli w rządach moych zabezpieczyć, na co zezwoliwszy, będąc już od wnego Malickiego przestraszeni, ubezpieczyli mnie przez

przysięge w wolności rządów y posłuszeństwie samych siebie. Po tym przysła powtórna komenda do Tetyowa wyż wymienionego Jabłonowskiego, oboźnego polnego, która była w rządach y dyspozycyi dwóch, Matuszewskiego y Zmiiewskiego. Y ci, szukając zisku iakowegoś dla siebie y zdobyczy, wzięli w niewolę dwóch wójtów y przysięgłego tetyowskich, wójta y pisarza mieyskich, piątyhorskich y do Konstantynowa zaprowadzili y w imię powrzucali a to nie ynym końcem uczynili, aby trzymając ich w detencji y grożąc onym śmiercią, mogli wyznać zdobycz iakową. Tylko że się na tym omylili, bo nic nie wyznali, czego nie mieli, ani o czym nie wiedzieli. Z tych wszystkich jeden, naywiększy winowayca przez nieostrożność iakowąś został uwolniony, a ci pomienieni wszyscy poumierali¹⁾. Ciż, bawiac się w Tetyowie przez niedziel dwie, podobne czynności okazując kapitana Malickiego, wyszli z Tetyowa.

Po trzeciej komendzie i. o. x. woiewody poznańskiego, nad którą miał komendę śp. Chiczewski, przyjaciel pomienionego woiewody. Ten szedł z woyskiem przez Tetyów do Lisianki do wstrzymania w tym kluczu całym lisiańskim buntów(!) y podbicie pod pierwsze posłuszeństwo ludzi y dla uczynienia rządów, iakie tylko mogły być przed czasy. Owo zgoła szedł dla wstrzymania od tak wielkiej wszeteczności a nakłonienia do pierwszych czynności. Ten mnie, pomieniony Chiczewski, ubezpieczył we wszystkich zachodzących moych w potrzebie okolicznościach, wspierać y zarządzać swoją protekcyą y sam wyszedł, niedługo bawiac, z Tetyowa do Lisianki. Ja na fundamencie owej łaski y oświadczenia wspomnionego Chiczewskiego, zacząłem gruntowniejsze czynić moje interessowania ekonomiczne, to iest, pieniądze zaległe y następujące za pobranym ludzi wyplaceniem się, z różnych prowentów do skarbu należące odbierać, wkroczyłem przy tym w różną, potrzebną, zapobiegając całości skarbu pańskiego, dyspozycyą.

Wkrótce przysła mi wiadomość, iż pomienionego Chiczewskiego, napadłszy w Lisiance haydamacy, tego y przy nim będące woysko wykłóli, także kilkaset szlachty y kilkaset żydów, chroniących się przy tej komendzie wyrzneli i zrabowali. A gdy ta nieszczęśliwa kłeska padła na całe woiewództwo kijowskie y braclawskie, poczoł lud znowu szemrzeć y zamyślać o podobnych pierwszym czynnościach. Z czego ia, iako byłem nie pomalu pocieszony z częstych przechodzących się komend y uskromienie przez też po części przynajmniey w dobrach tych lud od buntów y wszelkiej swywoli, tak zacząłem ubolewać, słysząc odnawiającą się tyraniją, która gasnąc poczęła była, y widząc powtórna odmiennosc w posłuszeństwie y przychilności ludu, o czymem się ia w krótkie dowiedział, o tak nieszczęśliwey zgubie śp. Chiczewskiego z całym onego woyskiem, a utraciwszy nadzieję protekcyi pomienionego, myślę, kiedy tak wielką liczbę ludu zbroynego w oręż y amonicyą znieśli, więc mnie samemu każdego momentu trzeba się spodziewać z rąk hultayskich śmierci, nie tylko od postronnych lecz y domowych, którzy wie-

¹⁾ poumierali два рази повторено.

dzieli pod ten czas o pieniądzach skarbowych u mnie będących, których miałem natenczas kilkanaście tysięcy w bitey monecie z różnych prowentów przezemnie y imci pana Suchodolskiego zebranych y mnie za dyspozycią wnego Lipińskiego za swoją pieczęcią danych. Tem przerachował, a było także mangierów samych puł skrzyni. Te mnie nie pomału martwiły, pierwsza, że nie miałem czasu do przerachowania onych, druga nie znajdowałem miejsca do schronienia onych. Y nie miałę dłużey czego się w Tetyowie bawić, zabrawszy te wszystkie pieniądze, sam iechałem do Zaslawia y blokowałem na tym miejscu, gdzie byli y pierwsze pieniądze za gorzałkę skarbową od kupców zagranicznych odebrane, to iest, w konwencie xięży Bernardynów zaslawskich a powróciwszy z Zaslawia do Tetyowa, dowiedziałem się, iż Orda wyszła y przez polskie granice wkroczyła w Nowoserbią. W ten czas znou zaczął się lud mieszać y trwożyć, czem i ia sam, będąc strapiony, iak mogłem, tak ludzi zaradzałem, aby kryjąc się przed Ordą, nie uciekali z dóbr, którzy obmyślali o sposobie do ucieczki. A zwoławszy gromady mówiłem im, iako y w samey istocie, iż mój brat starszy, rodzony, z podczaszym litewskim iest w komeudzie przy tej Ordzie. Przeto wiedząc o mnie, iż ia iestem w Tetyowie, nie dopuści, aby iakie mogło się stać pokrzywdzenie w kluczu tetyowskim, y na fundamentie moiego przyrzeczenia wstrzymał się lud od ucieczki. Tu z pierwszych nieszczęśliwości nieuspokoiony praktyk naścigaia insze. Tylkom się przysposobił do wysłania z transportem w Polskę, przyszli Moskale do Tetyowa czynić zaciągi y ci mi nie mały ucisk przynieśli. Którzy, stojąc ze dwa miesiące, przez ten wszystek czas zaciągali samych hultaistów pod swoją komendy, od których niemałe umartwienia y urągowska ponosiłem. Tylko to mnie po części wspierało, że oficerów moskiewskich miałem przy moiey aplikacyi dla siebie łaskawych. Już się nie czuia na siłach hultaie, co raz tracąc nadzieię bontów, rzezaniny y wolności, obawiając się, aby nie wpaść na nagotowane na nich sidła, o czym radzić różne komendy zaczęli, zapobiegając całości woiewództwa braclawskiego y kijowskiego, przeto ledwo hultaie nie gwałtem się cisnęli pod komendy moskiewskie. Nawet od tych wozów, które transportem wyprawiałem w Polskę, parobcy przystawali, na których miejsce do wozów musiałem wynalazłszy, stanowiąc, którzy to zaciągce a wprawdzie hultaie przez czas dwo-miesięczny niemałe zbrodnie czynili, ledwie nie równą pierwszym, tylko że nie kłóli y nie rabowali.

Tychże czasów wpadł ze swoją czato nieiakis [przezwi]skiem¹⁾ Hruđa do miasta Chwastowa w dobrach i. o. x. Osolińskiego, biskupa. A wpadłszy do miasta, znaleźli tylko trzech szlachty, którzy, spodziewaiąc się rzezunów, kryli się, gdzie któren mógł, a nie znalazłszy więcey, iak szlachty trzech w mieście, zawołali na ludzi, aby Polaków i Żydów szukali. Chłopi y mieszczenie rozbiegli się, starzy y młodzi po lasach, czaharach, stepach, błotach, domach,

¹⁾ [ ] місце витерге.

lochach y sprowadzili na zarznięcie siedymset osób Polaków y Żydów, których, iak tylko przyprowadzaią¹⁾ przed hultaiów, zaczęli czynić uragowiska z katolickiey wiary y naśmiewaiąc się z oney, wszystkich tych przyprowadzonych co do iedney nogi wykłuli y wyrzneli. Co się stało podobnym sposobem w Stawiszczach, przyległych Tetywszczyźnie, w dobrach podtenczas i. o. x. Mniszki, kasztelana krakowskiego a teraz i. w. p. Branickiego, hetmana y wielu a wielu miastach, których ia, nie chcąc czytelnika zatrudnić, nie wywodzę. Owo zgoła po całym woiewództwie kijowskim y braclawskim Polaków y Żydów kłóli, rzneli y tych chudoby, mienia zabierali, domy grassowali²⁾.

Obywatele (!) y godni szlachta, różney kondyciy y stanu ludzie, Polacy y Żydzi, którzy spodziewali się schronić się przed tym pożarem nieszcześliwym, którzy mieli łatwość y sposobność dostania się, uciekali do Humania, miasta leżącego w dobrach iw. woiewody kiowskiego podtenczas, a teraz iw. chorążego koronnego na fundamencie przyrzeczenia Obucha, półkownika umańskiego kozackiego. Ten przyrzekł całemu zgromadzeniu mówiąc: „Nie trwożcie się, ia tego dokażę, że nie dopuszczę nieprzyziaciela do miasta Umania y nie poddam miasta y wszystkich w nim żyjących się y chroniących się w ręce hultaiów!“ Czemu uwierzywszy, wszyscy się cieszyli³⁾, pokładaiąc w nim nadzieię życia. Lecz odmiana nastąpiła wkrótce tych czynności przez sotnika kozackiego, Gonta, któren był pod komendą Obucha, półkownika wyż pomienionego. Ten Gonta sotnik, naradziwszy się o zgubie całego Umania z Żeleźniakiem, iuż z liczną gromadą pod Umaniem stojącym, co czynił mimo wiadomości wyższej komendy Obucha, półkownika y protektora całego zgromadzenia y miasta Umania, któren w samey istocie łaskę swą oświadczył w bronieniu, czego by y dotrzymał, gdyby nie nastąpiła zdrada Gonty, sotnika, przeciwko niemu y całemu zgromadzeniu. Obuch pułkownik, ufaiąc w dzielności sztuce y sile woienney y dla lepszego zabezpieczenia miasta Umania y wszystkich w nim chroniących się, wyszedł w pięciuset kozaka (!) w pole y stanął o puł mile (!) od Umania, gdzie y sotnik Gonta, zdrajca ludzki, w tey komendzie znajdował się, z iedney strony stanęli obozem, z drugiey strony stanął Żeleźniak z całą swoią a liczną czatą hultayską. Tu wszyscy zaczęli się trwożyć, lękać y tracić nadzieie życia. Gubernator Mładanewicz, podówczas rządca tego miasta, Umania, naradziwszy się z obywatelami y innymi godnemi osobami tam chroniącemi się, posłał do Obucha pułkownika, prosząc y radząc tegoż, by dla lepszego ubezpieczenia miasta y samego siebie, powrócił z miasta do fortocy. Temuż Obuch pułkownik dał na to rezolucyę w ten sposób, iż ia, co czynię, to wiem dlaczego, to iest, aby było z waszym y całego miasta zabezpieczeniem y ięzeliby hultaić mieli podstąpić y dobywać miasto, tedy wy z miasta macie się bronić, ia zaś tył wezmę z drugiey strony nieprzy-

1) підчеркнено в оригіналі.

2) більший відступ.

3) підчеркнено в оригіналі.

iacielowi, któren śmiało może uderzyć na Umań, wiedząc doskonale, iż ia wyszedłem z Umania, abym was nie bronił, a tak go można będzie zwyciężyć y całego nieprzyaciela. Co w samey istocie dotrzymać usiłował, nie wiedząc o zdradzie Gonty półkownika (!), który się iuż (z) dawna naradzał z Żeleźniakiem o zgubie ludzkiej, także y kozaków wszystkich sekretnie ponamawiał, aby (w) czasie potyczki z nieprzyacielem nie stali się posłuszni komenderowaniu półkownika komenderującego was do bitwy z haydamakami, tylko opuściwszy onego, wraz ze mną wszyscy się złączyli z Żeleźniakiem. Na co kozacy chętnie wszyscy zezwoliwszy, do skutku w czasie przyprowadzili. Mładanewicz, gubernator tego miasta, zachowując dobrą przyiaźń z Obuchem pulkownikiem, uwierzył tey Obucha rezolucy, ciesząc całe zgromadzenie y mówiąc, że to iest z lepszym w samey istocie naszym, gdyż Obuch tył weźmie nieprzyacielowi (w) czasie podstąpienia pod miasto, my zaś z miasta będziemy się bronić a tak snadną będzie zwyciężyć onego, co do skutku przyprowadzić usiłował. Y te gubernator rezolucją Obucha prezentując zgromadzeniu, cieszył się nie pomatu, czemu inni wierzyli a drudzy nie, a wszelako mieli się na ostrożności. Żeleźniak z cało swoją swywolną kupo, na fundamencie naradzenia się z Gonto o zdradzie takowey y zgubie ludzi, śmiało podstępnie pod Umań y chce onego dobywać, Obuch półkownik tył bierze haydamakom z swoiemi kozakami y iak tylko się zbliżył ku haydamakom y zaczął komenderować do bitwy, wyskoczył Gonta, sotnik y mówi do niego: „Stóy półkowniku, dość iuż tobie nami władać, ieżeli chcesz, podday się z nami pod Żeleźniaka, z którym się złączymy, a ieżeli nie, będziesz w tym przeciwny, życie twoie iuż w moych ręku“. A widząc Obuch, półkownik, odmienność Gonty y całego woyska w posłuszeństwie y nie mogąc iuż nic poradzić, bojąc się utraty swego życia, zaczął prosić owego Gonty sotnika, mówiąc: „Miły Gonto a mój przyiacielu, y czemużes tak był zakamieniały, żeś mi przed czasem nie oznaymił o swoiey takowey odmienie, o czym bym mógł pomyśleć. Y ia teraz, wzięwszy w protekcyą tyłu ludu swoją, mam do zguby przyprowadzić“. Y zaczął przed tymiż płakać, mówiąc: „czyń-że sobie, co ci się iuż podoba, ia odstępnię ci wszystkiego, nawet swoiey rangi, tylko mnie uczyni od tego wolnym“. Gonta, sotnik a zdrayca y zabójca ludzki, respektując po części na Obucha półkownika, którzy ścisłą pierwey między sobą przyiaźń zachowywali, a ulitowawszy się na płacz y prośbę owego, uwalnia go od śmierci y daie mu dwóch kozaków, z którymi odkłoniwszy się, odiechał samotrzeć za granicę. Gonta zaś sotnik zaraz się złączył z Żeleźniakiem y pisze do Mładanewicza gubernatora y całego zgromadzenia, aby bramy pootwierawszy, wolno ich do miasta pościli(!) deklarując pod parolem, ani jedney osobie z Połaków życia odbierać, nie tylko życia ale y właść(!) każdego tylko samych Żydów, aby mógł wygubić. Pomieniony gubernator w nadzieie przyiaźni, do której miał wstęp przez kumowstwo z Gonto setnikiem, chciał zezwolić y puścić wolno ych do miastka. Lecz zgromadzeni wolnego stanu wszyscy ludzie, iako to

panowie godni, szlachta y inni Polacy y Żydzi, tudzież Prusacy, których było osimnastu, widząc takową odmianę w Gonce, któren swego półkownika zdradził, aby za niemi się z nieprzyjacielem stawili(?) y teraz do zguby całe miasto podeyrganym sposobem przyprowadzić usiłuię, nie pozwalaią y radzą o sobie tych używa(ć) usilnością kroków, aby się samym bronić y nie dopuszczać do miasta nie tylko pomienionego Żeleźniaka z całą kupo swywołną, lecz y Gontę, który się wpraszał do miasta pod pozorem wielkiego przyjaciela. Temuż Gonce w żądaniu onego odmówili zgromadzeni, a widząc Gonta, że się już poznali na ięgo odmienności y zamiślach, które do skutku przyprowadzić usiłuię, żadnego kredytu ani waloru nie mairć już u całego miasta ani wstępu do owego, atakuią Umań wraz obie komendy Żeleźniaka y Gonty. Ci zaś z miasta bronia się y nie dopuszczaią. Któren atak trwał przez trzy doby, póki hultaie przez wały do palów nie dostali się, a popodcinawszy pałę, rzucili się raptem hultaie y szyrsze mieysca czynili dla wstępu d(o) miasta. Widząc zgromadzenie, że nie mogą zwyciężyć y odporu dać nieprzyjacielowi, sami dobrowolnie bramy pootwierali, rozumieiąc, choć z własności ogołocą, przynajmniey od śmierci będziemy wolni. Y otworzywszy bramę, widząc wpieraiąco się zgubę swoią, zaczęli ieszcze zdaleka błagać, z płaczem prosić, aby przynajmniey życiem darowali, lecz bezbożnemu nic nie pomoże. Tyran Gonta z iedną, Żeleźniak z drugo komendo, iak tylko co do miasta wpadli, tak zaraz co do nogi w pień kłóli y rznęli. Chroniących się po domach, iamach, sklepach nachodzili y zabiiali, żadney osobie życiem nie daruiąc, prócz dwanaście panien z tak niezmierney liczby niższych stanów y kondyciy ludzie życiem darowali, z któremi bawiąc y trzymaiąc ie przy sobie, przez dni dwanaście tych odesłali za granice w Nowo-Serbią. A dobywszy miasta, wpadli iedni do klasztoru z rania y wszystkich w nim będących co do nogi wyrznawszy, weszli do kościoła, gdzie trafili na mszą świętą, którą celebrował śp. x. Kostecki, przełożony tego bazylikańskiego klasztoru. Y posiadawszy w ławkach, głowy ponakrywali, przez całą mszę świętą cukry iedząc, różne trunki kielichami pijąc, póty się tak niegodziwie bawili, póki xiądz mszy świętey nie skończył. A gdy już skończył pominiomy xiądz Kostecki mszę świętą, wzięli onego y temuż śmierć tyrańską zadali. Y tak przez niemały czas kłóli y rznęli dopóty, dopóki Polaka y Żyda y wszystkich różnych stanów y kondyciy ludzi chroniących się nie wygubili co do iedney duszy, prócz wyż wspomnianych panien dwanaście życiem darowali. Y wygubiwszy już wszystek lud, zaczęli trup różny z rynków, ulic miasta, domów zwlekać, czego wszędzie tak gęsto było, że nie można było na próżne wstąpić mieysce. I iednych w fosy, drugich w studnie rzucać, gdzie trzy studnie iak nągłębszych samych studentów Polaków, Żydów y małych osób napełniły.¹⁾ Starszych zaś y starych w fosy, iamy y próżne lochi rzucali, y tak na strone z gościńców, ścieżek y domów

¹⁾ підчеркнено в оригіналі.

zwlekawszy, dla przeyscia wolniejszego rzucali. A uczysciwszy po części z owego trupu miasto, zaczęli zdobycze różne znosić w czasie do podziału za miasto w pole, gdzie wyszedłszy, obozem stanęli, z kramów, lochów, sklepów, domów y różnych mieysc, skrzynie, kufry, szkatuły, puzdra, fanta różne, z czego byli w polu tak wielkie kupy, iak naywiększe budynki. A uspokoivszy hultaie z owych niegodziwych prac swoyich, oręż, wszystkie zdobyczne y przy sobie miane ratyszczę, prochy y całe woiennej amonicją w iedne mieysce złożyli, konie swoje y zdobyczne w ieden tabor zbili. Poiazdy, kolaski, wozy kryte, czego była niemęła liczba, iedne obdzierali, drugie rębali, inne zaś dla siebie zabierali. Y ta(k) oblokowawszy się iuż w polu za miastem, ufaiąc w bezpieczeństwie y dzielności swoiey, rozumie(i)ąc, iż się nie może znaleźć takowy, (a)by ich mógł zwyciężyć, na czym się omylili. Zaczęli pić, hulać, asamblować, nie tylko w obozie, lecz y w mieście, czego na każdym mieyscu było pełno. Zaczęli tronki różne z lochów wyciągać, kuchnie budować, iedzenie gotować, winszuiąc wiktoryi nad Polakiem y Żydem, którzy się tak ochoczą raz na raz przez dwie niedziele bawili.

Tymczasem naradziwszy się półkownik doński z półkownikiem karabinierskim woyska rosiyskiego, aby mogli tych hultaiów w swoje ręce dostać, a że dla wielkości onych nie śmieli, używają tych kroków. Półkownik doński pierwiey z woyskiem swym idzie ku hultaiom y oświadcza ym, za to dzieło ich chwalebne, że gubiło Polaków y Żydów y niby pomocą ym, to iest Moskałom stają, dla prędszego zgromienia konfederatów, którzy nie będą mieli sił takowych, mówiąc, gdy wy ich po części wygubicie, wielką nadgrode oświadczycie od Imperatorowey, y mówiąc, że ia t(u) do was nie tym końcem przyszedłem, abym się z wami bił, gdyż wy sami widzicie, że y siły moie nie po temu przeciwko tysiącom, dla czego żadna w świecie praktyka nie okazuje w z(w)yciężeniu (iey)¹⁾ taki (!) wielkiej liczby (mały) (!)¹⁾ tylko tym końcem do was przyszedłem z swoią tak małą kwotą, abyście mi w tym zupełny mogli dać kredyt; o tym abym was ubezpieczył w waszych dobrych czynnościach (a (w) istocie mówiąc niegodziwych)¹⁾. Którym oświadczył pochwałę od carowey imości y nadgrode od niey y tym sposobem zkonwinował hultaiów, którzy się mieli porwać na dońców y nakłonił ich ku przyjaźni. A zaprzyjaźniwszy się z tymiż, wielko ku nim miłość y przychilność okazuiąc swoią (lecz ślepą)¹⁾, na czym się hultaie poznać nie mogli y uwierzyli powieści, przyjaźni y pochwale onego, który tym końcem czynił dwom komendom hultajskim Gońcie y Żeleźniaku półkownik doński, iakim końcem uczynił Gonta z Obuchem pułkownikiem y miastem Umaniem y całym zgromadzeniem w nim chroniącym się do zguby podeyrzanym sposobem przyprowadził, co wkrótce na sobie praktykował. A tak zaprzyjaźniwszy się pomieniony pułkownik z Gonto y Żeleźniakiem y ze wszystkimi hultaiami, ciesząc się nadgrodą y chwalać dzieła ych, sam dotrzymuiąc kompanii onym w asamblach y różnych

¹⁾ скобки в оригиналі.

ych zabawach, ochoty dodawał, myśląc cały czas o sposobie, czym by mógł uwikłać tysiące hultaiów w swoje sidła, sekretnie ostrzegając woysko swoje, aby się nie zapiało y trzyżwo się trzymało y miało się zawsze na ostrożności a nie wzbraniając do dawania ochoty hultaiom, aby nie podpadł porozumieniu, o którym zamysłał. Y sam się wstrzymywał od napoiów y zawsze trzeżwo się miał y tak bawiąc z hultaiami przez czas niemający, nie dając po sobie żadnego porozumienia, zbliżył się termin, między sobą naznaczony, (między wyż wymieniony(m) półkownik(iem) z półkiem karabinierskim a woyskiem moskiewskim. A gdy postrzegli hultaię nadchodzące woysko rosyiskie, zaczęli się z sobą obie komendy mieszać y trwożyć, przytem sposobić się do potyczki, mówiąc: „Chiba wy chcecie sami, aby na was to woysko rękę podniosło, którym dacie okazją do bitwy, lecz w tym bądźcie pewni, w czym ia was ubezpieczam, że to woysko idzie do was, nie z tym, aby się z wami biło, gdyżby szukało innych sposobów dla uderzenia na was, to iest nocą, lub też była by licznieysza komenda, tylko tym samym końcem idzie do was, którym y ia u was przez tak niemający czas zostaie, to iest, idzie z pochwałą dzieł waszych y ubezpieczeniem w tychże y oświadczeniem podobney iako y odemnie nadgrody od Carycy Imości. A obaczycie ieszcze przytym iakowe przywitanie od tej komendy będziecie mieli!“ Zaślepieni hultaię, nie spostrzegliszy się na tych czynnościach, uwierzyli powtórnie y podobnym sposobem, bawiąc się ochoczą, zaczęli się sposobić na przyjęcie gości, to iest Moskalów, nie wiedząc, co ich w czasie może spotkać.

Jak prędko zbliżyli się Moskale ku obozowi, zaraz doński półkownik krzyknął na dońców. Zaraz rzucili się dońcy, którzy zawsze mieli się na ostrożności y iedni konie zaraz wszystkie hultayskie y zdobyczne zaięli, czego nie mała liczba była tysięcy, drudzy oręż y amonią na iednym mieyscu leżącą obkoczyli, do którey hultaiów nie dopuścili. Moskale zaś, otoczywszy cały obóz w okrag, iedni stali, nie dopuszczając na ucieczkę hultaiów, drudzy zaraz do obozu wpadlszy, zaczęli zaraz hultaiów łapać, brać, wiązać, bić, mordować, broniących się zabiać. Na których powrozów do wiązania nie stało, dla wielkiey liczby onych, to tym samym pasem, którego hultay na sobie będzie miał, Moskal zedrze y wiąże. W ten czas spostrzegli Gonta, zaczął sam na siebie narzekać, że zdradził wyższą komendę swoią, to iest pomienionego Obucha półkownika z tyłu ludu niewinnego, w Humaniu moiey protekcji szukającego, abym dałbym (!) onym ratunek, czego mógłbym być dokazać, wygubiłem podeyrzanym sposobem. Teraz sam wypadłem w toż nieszcześnie y tym podeyrzanym sposobem przez półkownika dońskiego, na którego oba z Zeleźniakiem narzekali, także sami na siebie, że przyiaźni y powieści owego półkownika zwierzyli się, mówiąc: „Czemu nam było dońców co do nogi nie wyrznąć y zali by to nie było z lepszym naszym?“ A tak oba narzekając, płakali, widząc swoią y wszystkich hultaiów przez nieostrożność ich zgubę. A powiązawszy Moskale wszystkich hultaiów, zaczęli z okolicznych wsiów ludzi zganiać, biać, morduiąc, aby dyby na hultaiów ro-

bili, czego usilnością nie chcieli, lecz czynić musieli, co ich nie pomału martwiło y każdego hultaia w dyby zabiiali.

Uspokoyszy się Moskale po części w pracach swoych, zaraz zaczęli żadnego nie tracąc, Gontę y Zeleźniaka zaczęli bić, którym mało po siedym sot nahaiów dali, także y innym komende mającym hultaiom iako to sotnikom, asauiom etc. Potym czynili brak między hultaiami, którzy mieli być zagraniczni, iako pierwszy Zeleźniak y wielu innych, tych do Moskwy za granicę wysyłali. Którzy zaś byli w hultaystwie lecz(!) z musu, onych tych(!) wolnymi, upomniawszy, czynili. Którzy zaś byli polscy, tych komendzie półkownika oddawali. Podtenczas iwp. Branicki a terażnieyszy hetman, y iwp. Stempkowski, terażnieyszy kasztelan kijowski, stali z polskiem woyskiem pod Serbami, a dowiedziawszy się o zwycięstwie przez Moskalów hultayskim, zbliżyli się z woyskiem do Umania. Tym Moskale wszystkich hultaistów, którzy byli polscy, oddawszy, a sami wszystkie zdobycz zabrawszy na kilkaset wozów, wyszli z Umania. Polska komenda, mając już w swym ręku hultaistów, zaraz Goncie żywemu pasy drzyć y żywo ćwiertować, po gościńcach na pale bić, wieszac a to czyniac dla przykadu patrzącemu się na to pospółstwu, aby się wstrzymywali od tey niegodziwości.

I odtąd już Moskale chodząc, zaczęli po całym woiewództwie kijowskim y braclawskim łapać, także różne komendy polskie, zaczęli się kupić także husarowie i. w. Chotkiewicza, starosty żmódzkiego y kozacy różnych obywatelów zaczęli się łączyć y chodzić od miasta do miasta, ode wsi do wsi, po lasach, stepach zaczęli napadać, bić, łapać, wieszac na różnych mieyscach, ścinać, ćwiertować, w jamach więzić, po kilkaset łóz domownikom dawać radzącym y wyprawuiącym do hultaystwa lub mało w czym onym dopomagaiącym przykadnie karać, chudoby zabierać, więzić. Widząc hultaie, że dla zagęszczenia wszędzie różnych komend, nigdzie skryć (się) nie mogą, ani się im oprzyć, bo już większey siły niżkad nie może przybyć, czego przechodzące różne komendy przez miasta, wsie zaczęli przestrzegać y tak nie mając już żadnego przestanowiska dla siebie, gdzie ieszcze która czata była, iedni zaczęli uciekać za granice, drudzy w dalszą Ukrainę, inni, opuszczaiąc kupy swywolne, do domów się swoych wracali, których poznawano y tracono. Innych komenda bądź iaka napadłszy, wybiła y zabrała, z których nigdy żadnemu życia nie darowano. Co widząc pospółstwo, przyiawszy nie mały ucisk y nędze od woysk różnych, zaczął(!) się pokorzyć y wstrzymywać od tey niegodziwości y swywoli. Polacy, których podczas tey nieszczęśliwości nigdzie żadnego widzieć nie można było ani też słyszeć przynajmniej, zaczęli się gdzie-nie-gdzie okazywać y rządzić w Ukrainie zwyczajem pierwszym. Y tak hultaie, Polaków y Żydów wygubiwszy, sami nieszczęśliwy koniec otrzymali, gdyż pobici y wykorzeni zostali.

Te wyż wyrażoną awanturę ręką moją własną podpisuię. Datt w Piatyhoreach. — Dominix Zawrocki mpp.

Легенда про три жіночі вдачі.

(Причинок до історії вандрівки фольклорних мотивів).

Подав Володимир Гнатюк.

Коли приходиться ся фольклористови подавати характеристику й оцінку якого твору народньої словесности, то в першій мірі мусить він справдити, чи сей твір є самостійним витвором даного народа, чи може він лише позичений і хоч прибрав національний одяг, належить до вандрівних тем, які ходять від краю до краю, від народа до народа і часто не мають ніякої метрики, з якої можна би вичитати, де вони взяли ся, який їх вік і куди вандрували. Про такі твори можна лише ставити гіпотези, які можуть опирати ся на сильних основах або слабших — се залежить від особистих прикмет дослідника; у всякім разі само стверджене їх вандрівности має вже вагу для дослідю, бо вказує на інтернаціональну обміну темами між народами, на їх взаємні зносини, на їх культурні впливи, а навіть на висоту культурного ровеня тих народів у різних часах їх національного життя.

При означуваню самостійности або вандрівности творів треба ще досліджувати й їх популярність. Особливо важне се в першім випадку, бо в другім сама вандрівність указує на їх популярність — розуміється ся, меншу або більшу.

Які причини спонукують вандрівку творів, сього доси не досліджено і певно не швидко ще се буде зроблене; в кождім разі не залежить вандрівність від естетичної вартости й краси твору, від незвичайности теми або розроблена загальнолюдських

і загальноприступних у ній думок, від висловлюваної тенденції і т. и. Ми маємо чудову думу про „Побіг трьох братів із турецької неволі в Азова“, яку можна ставити побіч найкрасших літературних творів світової літератури, але вона не тільки не стала вандрівною і не перейшла до жадного чужого народа, а навіть у нас не стала популярною і не розширила ся по цілій нашій етнографічній території. Пісня про Олексу Довбуша „Ой поїд гай зелененький“, в якій оспівана його трагічна смерть під домом любки, в Галичині дуже популярна, але в російї. Україні вона майже незнана і маємо звідти лише дуже слабкі її відгуки. За те пісня про такого самого словацького опришка, Яношіка, в якій жінка відкриває тасне перед нею ремесло мужа, за що він їй стинає голову, вже вандрівна, бо її знають не лише Словаки і Чехи, але й Поляки та Русини; до інших народів вона одначе не перейшла і дальше не розширила ся. Пісня про Боднарівну, убиту Каньовским (Потоцким), що повстала по всякій правдоподібности, як пісня про О. Довбуша, також у Галичині, де Потоцький жив найдовше і то в молодших літах, коли й міг допустити ся убийства, яка зачинаєть ся звичайно словами: „Ой у місті Гусатині (або иншім) танець дівок ходить“, розширила ся по цілій нашій етнографічній території, але поза її межі не перейшла. Пісня про Ничая, що поляг героїчно у борбі з Ляхами, або про Саву Чалого, що поляг із руки самих козаків, посуджений о національну зраду, обі утворили ся в російській Україні, але розширили ся на всю нашу етнографічну територію і належать до найпопулярніших наших пісень; до сусідів одначе вони не перейшли і не стали вандрівними. За те инша, також дуже популярна в нас пісня, про покритку, що втопила свою дитину і була засуджена на кару (в ріжних варіянтах ріжну, але найчастійше на утоплене) належить уже до вандрівних і її подибуємо — з виїском Сербів та Болгарів — у всіх славянських народів та у Німців; не подибуємо її одначе ні в північно-германських народів, ні у романських, ні в Англіїців. Знана знов у нас пісня, хоч не дуже популярна, про дівчину-воячку, яка перебрана за хлопця, воює з ворогами і визначаєть ся у битві, розширена по цілій Європі і її варіянти записані у всіх романських народів, германських, славянських, Греків і інших.

Також рід твору не рішає про його вандрівність; між вандрівними піснями подибуємо і духовні вірші та пісні, прим. Сунорочка душі з тілом, пісня про св. Юрія або Олексія, пісня

про Лазаря; і балади та романси, прим. балада про мерця-коханка; про вояка у пані, якого вона укриває перед чоловіком; і історичні пісні, прим. про згаданого вже Яношіка; і любовні й побутові (згадані вище); і гумористичні, прим. комарове весіле, смерть комаря і ин. Не децидує про вандрівність твору також його старинність; маємо пісні, яких час повстання можемо означити докладно і які живуть довгі віки на своїй етнографічній території, але поза неї не перейшли. Не можна вяснити одначе вандрівности мотиву чистим випадком, бо для випадковости занадто багато тих мотивів. Мусять бути отже якісь сталі причини, що спонукують вандрівку тем, але сконстатоване їх і зібране належить іще до будучности.

Се, що сказано про пісні, відносить ся ще в більшій мірі до прози, яка ще легше переносить ся з місця на місце і ще численнійше. Доволі заглянути до відповідних праць Бенфея, Кльовстона, Коскена, Келера, Больте, Драгоманова, Полівки й інших, щоби про се наглядно переконатися. І коли пісня має, хоч широку, але все таки обмежену територію в вандрівці і між піснями, розширеними по Європі, не подибуємо так само популярних їх аналогій в Азії або Африці, то у прозі сї межі часто гублять ся і ми подибуємо мотиви оповідань, віднаходжені майже у цілім світі. Численні докази на те маємо у дуже гарній, хоч доси нескінченій ще праці О. Денгардта¹⁾, в якій автор зібрав силу матеріалу до оповідань етіологічного характеру.

Розумієть ся, що границі між європейською й азійською (чи африканською) піснею не можна брати дословно, бо прим. між такими спорідненими племенами, як Монголи — Кірїзи — Татари, що живуть в Азії й Європі, може бути в значній частині пісенний репертуар спільний, а дещо з нього може перейти навіть до Славян або інших народів, але се не зміняє обставини, що популярна пісня європейська не розширена в Азії і навпаки. Між одною і другою можуть заходити лиш такі відносини, як приміром у нас між словацькою і лемківською піснею з одного, та між українською піснею і білоруською з другого боку; як лемківський пісенний репертуар перебраний в значній частині від Словаків, так само білоруський перебраний в значній частині від Українців. Ні лемківські, ні білоруські позичені пісні не можна

¹⁾ *Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. Herausgegeben von Oskar Dähnardt. Leipzig und Berlin. Bd. I—III.*

одначе зачисляти до вандрівних, коли вони не надають ся в репертуарі ще інших сусідних народів; се лише звичайні сусідські культурні впливи, викликані іншими причинами, як ті, що спонукують широку вандрівку мотивів.

Як у пісні, так і в прозі подибують ся вандрівні мотиви серед різних її родів; казки, легенди, перекази, новелі, анекдоти, байки — всі вони мають своїх представителів у тій інтернаціональній людській літературі, про що легко переконатися кожному, хто перегляне хочби відповідні томи „Етнографічного Збірника“ і вказану при поодиноких творах бібліографію. І навіть оповідання, звязані з історичними особами, не творять тут виїмку; вольмім хочби наші оповідання про Каньовського або про Довбуша і зараз зобачимо, що до них поприкладані побіч оригінальних також такі події, які в інших народів прикладають ся до інших осіб.

І се остерігає найліпше перед висновками про оригінальність таких тем, робленими на швидко без сконстатованя, чи вони дійсно оригінальні, чи інтернаціональні, вандрівні.

Коли слідити за розвитком вандрівних тем, за їх переїнами, за дорогою, якою вони пересували ся, то хоч не все, але нераз можна дійти аж до того жерела, в якому вони повстали або бодай з якого почали ширити ся. Доси переведено найбільше таких розслідів над прозовими оповіданнями і дійдено до думки, що їх передавав звичайно старший культурою народ молодшому чи то книжною, чи устною дорогою, чи впрост, чи при якімсь посередництві, а від того ширили ся вони вже дальше. А що найстарші осередки культури лежали в полуднево-західній Азії (Індія, Сирія) і в околиці середземного моря (Єгипет, Греція, Рим), тож звідти найбільше розходили ся всякі твори поміж народи нинішньої Європи. Найбільшим багатством різних оповідань, що нині є власністю широких народних мас, визначала ся Індія, а за нею Первія та Арабія, в яких такі збірки (прим. Панчатантра, Гітопадеша, Сомадева, Тутінаме, 1001 ніч і 1001 днів й інші) переховували ся дуже старанно і в значнім числі дійшли до наших часів. Із них подибуємо багато творів також у нашій народній словесности, цікаво отже сконстатувати, на скільки очевидно можна, якими дорогами ті твори діставали ся до нас.

Найстарша така дорога йшла до нас через Грецію і то вразу впрост без посередництва, а пізнійше при деякій помочи старих Болгарів та Сербів. Звідти черпала стара Русь для своєї

культури і літератури. Через Греків діставали ся до нас також деякі східні твори народньої літератури. Приміром того можуть послужити деякі байки Бабрія, відомі в нас, яких прототипи є в індійських збірках. Вони певно були передавані нам впрост Греками, хоч попри те рівночасно могли ще йти й иншими дорогами.

Друга дорога, дальша й пізнійша, йшла через Грецію, Рим, романські й германські народи, при посередництві західних Славян, Поляків та Чехо-Словаків. Особливо від останніх переходило до нас дуже багато творів, на що доси одначе не звернено докладнійшої уваги. Сею дорогою ширила ся по Європі, приміром, так звана байка Богдана Хмельницького (про господаря й вужа, що вкусив його сина) і багато инших творів. Остання могла до нас дістатися також із другого боку від Турків, що й означає М. Драгоманів¹⁾.

Третя дорога лише в початку відмінна, а далі сходиться ся з другою; вона йшла через Арабів (північну Африку) до Іспанії; звідти вандрували твори до инших романських і германських народів, західних Славян і до нас. Сею дорогою дістало ся до нас прим. оповіданє про те, як піп поховав на цвинтарі собаку;²⁾ так само — популярне у нас оповіданє, головно через перерібку О. Стороженка: „Як чорт подавав бабі на махових вилах чоботи“³⁾ й инші.

Четверта дорога була найкоротша, бо на ній перейmano східні оповідання від Татар і Турків (також Вірмен і Жидів). Сею дорогою перейшло до нас особливо багато східних анекдотів⁴⁾, прим. про Цигана, що мав умерти, як у нього зад захопоне, — а певно й казок.

Тепер я можу вказати ще одну дорогу, яка йшла поміж такі народи: Араби — Турки — Сербо-Хорвати — Русини. Сю дорогу можна сконстатувати при вандрівці легенди „Про три жіночі вдачі“, до якої й переходжу.

Відбуваючи перед 15-ма роками етнографічну екскурзію по

1) Пор. Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. II, ст. 1—24: Байка Богдана Хмельницького.

2) Воно могло одначе дістатися ся до Галичини й иншою дорогою, а то при помочи Пельбарта з Темешвару, в якого наводить ся, і було зачерпнене мабуть від Турків; пор. op. cit. ст. 78 і 81.

3) Пор. Проф. Юр. Поливка, Баба хуже черта. Етюд по сравнительному изученію сюжетовъ народной словесности (відбитка в Рус. Филол. Вѣстника, 1910).

4) Пор. Розвідки М. Драгоманова, т. I, ст. 218—260: Турецькі анекдоти в українській народній словесности.

Мараморощині, записав я в селі Голятині, під самою галицькою границею, згадану легенду, яку й надрукував описав в I томі „Етнографічних матеріалів з Угорської Русі“. Легенда видала ся мені відразу екзотичною, але паралель до неї не міг я знайти в ніяких збірках, відомих мені. В 1899 р. записав я варіант своєї самої легенди знов на Угор. Русі, вже на західній її границі, на Спішу, і надрукував його в III т. „Етногр. матер. з Угор. Русі“, але знов не віднайшов до неї паралель у інших народів. Аж сього року прочитуючи збірку оповідань сербсько-хорватського етнографа Фр. Кравса в VII т. видаваних ним „Антропофітей“, натрапив я не тільки на аналогічне оповідане мувулманина Сербів з Боснії, але ще й на передрук такого самого арабського оповідання з часописи „Ausland“. Маючи такі чотири маркантні варіанти легенди, записані в Угорській Русі, Боснії й Арабії, я вже не міг мати сумніву про її походження. Її перейшли очевидно від Арабів Турки і передали Сербам, а від них переймили її Русини. І хоч на разі не маємо друкованих варіантів турецьких, то се не виключає, що вони існують між народом і що можуть бути ще записані та оголошені.

Подаю всі чотири варіанти так, як вони первістно надруковані.

I.

Про три віри руські.¹⁾

Сьак було три віри²⁾ руські:

Та ў йидного дьіда б́ула йидна́ донька́.

Та прийшли́ на́раз три свата́чі. Та ўсьі́ три бу́ли бога́ты. Та тогди́ го́ству йі́х дьідо і каза́ў їм так: Иды́т, синко́ве, домі́, та йа вітка́жу на вас, на котро́го ўже дам дьі́ўку.

Айбо тогди́ йак пішли́, дьідо ка́жи: Шчо чині́ти, ба́бо? Йинна́ ў нас донька́; за котро́го йі́ да́ти? Та с то́го дьідо — д́ужи журний́, д́ужи васпа́ў. І прійде́ йа́гвыл д дьідови́ ў сны́ і пові́ў: Запрі́ ти, дьіду, до ќучі свиньско́й с́уку, свинь́у і дьі́ўку: Ўсьі́-три.

Ра́но дьідо ви́пустит с ќучі і ви́скочили ўсьі́ три дьі́ўки одна́кові: не по́знати, котра́ дьідова́, так йак би йидна́.

І тогди́ дьідо вітка́же за тими́ легіньа́ми, ўсьі́ма трьйона́, абі́ йшли. І зробі́ў сва́дьбу́, відда́ў ўсьі́ то́ті три дьі́ўки. І по сва́дьбі́ дьідо ка́жи ба́бі:

1) Етнографічний Збірник, т. III, 1897, ст. 111—112, ч. 40.

2) Слово „віра“ ужите тут у значіню вдача, характер.

Бóжи, кажи, бáпко, што на нас се ўпáло? Їйшнў дóчку-сме мáли, таї типéрь ни знáйиме істинно, котрá їи типéрь пáша дóчка.

І прійде їáгнил опйáть д дьїдови ў сьні і скáже дьїдови:

Приходї, дьїду, до дóнькїў ў недьїльку рáно та ўвїдиш, котрó їи істинна твоїá донька.

Тогдї прійшóў до їйноїї дьїдо ў недьїльку рáно і подївиў, што рóбит, а но онá на постéли шче спит, а сóбнци вйшлó ўже висóко — таї онá мїж дьїтвакáми крeкнé, квóра, ўсе: é-é-é! Їйно ссе, дрўге їїсти прóсит, трéте реvé. І тогдї увїдыў, што тотá їи свйнна, вїт свйні.

Пішóў у дрўгу недьїльку до дрўгоїї донькї, ану тоту ни застáў дóма. Онá побїгла до сусьїд і ўчинїла велїку лáрму: тамтоту (першу) оббрехáла; ти, кажи, необїпракка. — І по тїм пїзнáў, што она вїт сўки.

Пішóў дьїдо до трéтоїї. А тотá рáненько ў недьїльку ўстáла і зготóвила їїсти і хїжу вїмела, обї при слўжбї їсти ни готовїла, ни кипннчала. І тогдї кáжи:

Ньáньку мїй лўбий! сьїдаїти. Ци горáзд ви? Ци здорóві? І так нáти мáло фрїштікóвати, бо їа идú до цéркоўцы. А їак прійду с цéркоўцы, тогдї будемé сьа гóстити, шчо Бог сўдиў; обїм служéнку ни ўтрáтила.

І тогдї прійшлá с цéркви і угóстила сьа і тогдї дьїдо увїдыў, што тотá їи їйгó істинно дóчка.

Звa тóго ў нас три вїри: так зовéмо ми Руснáки бес письма. Пёрша тотá правослáўна від Адама, што ў нї маў дьїдо однó донькó. Пёрша тотá, пáни, вїр(н)а, котрó своїй набоженствó дёржит; здорóва і крáсно гáздўїи бес сóбласти жáдноїї. А дрўга тотá, што від свйні. Та нїгдa не їи здорóва, ўсе хвóра. Гáзда кáжи їти ў рóботу, а онá хвóра ўсе, та крeкнé: é-é-é! Дьїти она ў дóма не лїшит, кáжи. — А котрó вїт сўки, трéтъя — пїдé на свáдьбу: на нї сьа бйут; пїдé ў кóршму: на нї сьа вáдбат, бйут сьа; пїдé до сусьїди, звáду нáйди і ўчинит вилїку сўйиту. Ни дивўйти: вилїка кўрва нйкóли чїсний рїд ни провáдит.

Зап. в лїпнї, 1895, від Андрїя Бряника, в Голятинї, Мараморськóї столицї.

II.

Три роди жїнок.¹⁾

Бил їфден гáзда, мал їфдну дьїку. Прїшли їеднї спрaшáти, їфден парóбок: обїцáл му за жéну. Прїде дрўгий, обїцáл і тóму. Прїде трéтйї, обїцáл і третьюму за жéну. Прїйдут ўсї трїїе, молóди по жéну,

¹⁾ Етнографїчний Збїрник, т. IX, 1900, ст. 84—85, ч. 39.

гваріт дьўка: Што будёте робіті — свому вітцьу — йак же мйа трйом даёте? Не старай ша нйч, йа тому рйад вивёду, ўсйі трйом парйцкйім дам жёну! Мал йёдну шўйу¹⁾ і свйньу; і дьўку запер до хлыўу і шўйу і свйньу. Тёти пйут, гóсьбат ша, а дьўка ў хлыві закерта. Рас ту пйде заарігі до хлыўу, там три дьўки йёдна ў дрўгу, ані познати не мóже, котра йёго. Гваріт і плаче, же не пóзнат, кóтра йёго ўласна дьўка. Іде вандрóўнйк йёден і ша му поскаржит, што порóбйл, йак ша познати, котра йёго ўласна дьўка. Він во спасу зрóбйл, а Бог покарал на праўду. Найлёкше мош познати, кóтра твóйа ўласна акўрат дьўка. Ўстанеш рано і зьатёве твóйй; кóтра найперше бóде ша брала фрйштык готовйті. Йёдна спйт, йак свйнна; дрўга пахат йак сўка, трётья ўстане, хйжу замёте, умйла ша, помóдлыт ша, вóзме фрйштык с порйятком згóтовйт і даст свому гавальрóвй порйядны ййстй. Тóта спйт дрўга, а прегрозны бвдйт йак свйнья, бо во свйньй бйла. Трётья пахат голóдна, барз бй ййла, лем жйбй йёй дахто дал, бо во шўльй бйла. Хтóўдй старёнькйй óтець залпакал, же він Бога абравйл і во свого дзёцка сьмйх зрóбйл. На паййятку тóту поки сьвйт сьвйтом бóде, кóждйй мóже знати, дóбра газдйньа, што похóдйт в дóбрóго сймйа, с том мож жйгі; а тóта, што похóдйт во свйньй, тйрал, несьёрйядне, нечйсте, валыпёне, смольгаве, брйтке йак свйнья. Трётья фйкат, крйчйт, брёше йак шўльа. Йазык доўгйй, волóсы доўгйй, рóзум корóткйй, а так хлопа кождóго с планном жёном Бог покаре. Дóбрйй хлоп нйгда дóбру жёну не достане; а планный хлоп дóбру жёну достане. А то óд Бога ўшйтко похóдйт. Так мош познати, же планна жёна хлопóвй кат, а дóбра вйнець і проквйгат йак найкраса рўжа ў йёго жывóтй аж до смёртй амынь.

Зап. в липни, 1899, від Петра Вйри, в Лйтмановй, Спйшськóй столицй.

III.

*Žene od tri krvi.*²⁾

Prije dok je na zemlji vrlo malo naroda bilo, imao je jedan čovjek curu na udaju pa je to doznao drugi čovjek iz jednog mjesta, dogje kod njega, zaprosi i isprosi tu curu od oca te ugovore, da je taj i taj dan vodi.

Iz jednog sasvim drugog sela sazna drugi jedan čovjek za tu curu i on dogje njezinu ocu, zaprosi ju od oca i on mu je dade te ugovore, da dogje po nju u isti dan, kad i onome prvome.

¹⁾ Отсе слово, ужите раз у формй „шўйа“, дрўгйй „шўльа“, і зрештою неужыване в звычайнйй руськйй мовй, доказауе, що варйант перенятйй вурост від Сербйв, у якйх воно звучыт „кужа“.

²⁾ Anthropophyteia, т. VII, 1910, ст. 436—438, ч. 815.

Zatim dozna opet jedan iz trećeg sela pa i on dogje, zaište curu u oca i on mu je obeća dati i ugovore, da dogju po nju isti dan, kad i ona prva dvojica. On ode, a žena toga čovjeka reče: Ako boga znaš, šta ti to radiš? Kako moreš jednu curu trojici obećati?! — A on joj odgovori: U nas ima krmača i kuja pa ću se dragom bogu zamoliti, da ih pretvori u cure, neka budu kao i moja kći, on je milostiv pa će mi to učiniti! A vele, da je onda bog davo i stvaru ono, što bi se od njega zamolilo.

Kad je onaj dan došo i svati počeli po curu dolaziti, onda on zavapi: O bože, ti pretvori moju krmaču i kuju u cure, neka budu isto, kao i moja što je! — Megjutim su došla sva tri prosca i zatraže od njega curu, a on ode, otvori onu odaju, gdje je cura bila i vidi tri djevojke tako jednake, da ni on nije raspoznao, koje je njegova prava kći i dade svakom proscu po jednu. Oni odu i cure odvedu.

Kad je prošla godina dana, onda on reče ženi: Daj mi kuhaj brašnenice, da idem obići moju kcer! — Ona kao mati jedva dočeka, da što dozna o kćeri. On se spremi i ode, ali nije znao, u koje mjesto je otišla njegova kći pa dogje u jedno selo i zapita ljude: Je li se prije godinu dana iko u ovom selu oženio? — A oni mu reku, da jest, ali dodadu: Da nije bog dô!

On reče: Što? — A oni: Gora je od svaka kuje, nikoga nema u selu, koga nije naklala. — On odmah pomisli, da je to ona kuja i ne htjedne joj doći, već krene u drugo selo pa i tamo zapita ljude: Je li se ko oženio prije godinu dana? — A oni reku, da jest: Ali bog dô, da nije, bolje bi nam bilo! — A on upita: A što li? — A onda mu reku: Ne pitaj, gora je od svaka krmače, sve je selo od nje uznemireno. — On odma pomisli, da je to krmača i ode u treće selo i tamo zapita: Je li se ko prije godinu dana oženio? — A oni reku, da jest. — On ih zapita: Kakva je? — A oni odgovore: Kao angjeo, na rane bi je privijo, svemu je selu na korist! — Istom ona izbije preda nj, pošla na vodu, pozna ga, pa ga stane ljubiti i grliti. To vide seljani i svi se stanu oko njega kupiti i kad su doznali, da je on njezin otac, od velike radosti odnesu ga na rukama njezinoj kući i tu ga ugoste.

Pripovjedač veli, da je to živa istina, jer zbilja imade žena gori od kuje i krmače, a imade ih ko angjela, da bi ih na ranu privijo. To je, kako je koja koje krvi, pa daj sada potrefi, koja je prava, jer svako veli:

Dok je koja kod majčice,
Mirnija je od ovčice;

А kada se s mužem združī,
Od aršina jezik pruži.

Оповід селянин муаулманин із околиці Жепча в Боснії.

IV.¹⁾

Noah habe außer seinen drei Söhnen auch eine sehr schöne, mit allen Tugenden geschmückte Tochter gehabt. Eines Tages traten, durch die Gnade Gottes geführt, drei Jünglinge vor den Patriarchen und verlangten sie zugleich zur Ehe, mit solchem Ungestüm, dass keiner auch nur die Möglichkeit einer Abweisung begreifen wollte. Noah geriet darüber in Verlegenheit und wusste nicht, wen er bevorzugen sollte; in seinen Zweifeln aber blickte er zum Herrn auf und flehte um Erleuchtung. Und siehe, augenblicks ereignete sich ein Wunder. Eine Katze und eine Hündin, die im Hause des Erzvaters gehalten wurden, verwandelten sich in zwei Jungfrauen, welche der Tochter des frommen Mannes auf ein Haar glichen. Jeder der Jünglinge erhielt nun, was er wünschte und die drei jungen Paare zogen von dannen. Bald aber regte sich in Noah der Wunsch, seine echte Tochter wiederzusehen und groß war seine Bestürzung, als er gewährte, dass er sie nicht mehr von den anderen zu unterscheiden vermöchte. In dieser Not nun vertraute er sich wieder seinem Gotte an und zog dann getrost des Weges zur ersten Tochter. Hier befragte er den Gatten über sein häusliches Glück und jener erwiderte, dass sein junges Weib über alles Lob erhaben sei und dass nichts zu seiner Zufriedenheit fehle, nur mache es ihn hin und wieder staunen, dass es manchmal belle wie ein Hund. Da ging Noah weiter, denn er war nun sicher, dass diese der drei Töchter die gewesene Hündin sei. Und als er darauf zur zweiten kam, vernahm er dieselben Lobsprüche, nur meinte der Gemahl, es sei gar sonderbar, dass seine Frau zu Zeiten die Lust anwandelte, zu miauen wie eine Katze. Kein Zweifel, Vater Noah stand hier vor der ehemaligen Katze und leichten Herzens schritt er die Straße weiter, denn nun wusste er, welche die echte Tochter sei. Die

¹⁾ Надруковано в часописи „Das Ausland. Wochenschrift für Landes- und Völkerkunde“, 1883, ст. 195 і д. в описі подорожи по сході пачі: Н. Levesques п. н. „Sechs Monate in Oran“, у IX розділі п. н. „Die Frauen bei den Arabern“. В оповіданє вводить авторка читача таким вступом: „Um die verschiedenen Nüancen zu erklären, welche der einheimische weibliche Charakter zeigt, erzählen die Araber eine Sage, die ich sehr ergötzlich finde und sie deshalb hier, wo sie eigentlich hingehört, einschalte“. Се оповіданє передрукував також Ф. Кравец (Anthropophyteia, VII, ст. 438 – 439).

Menschen alle, erzählen die Araber, kommen von Noahs Kindern her und so erklärt sich der Frauen verschiedene Gemütsart.

Порівнявши всі чотири варіанти, бачимо між ними досить багато різниць, хоч усі вони другорядної натури.

В руських варіантах не означено, коли відбувається подія, в сербських — коли було мало людей на землі, в арабських за Ноя, до якого доньки прикладене оповідане, хоч оповідач забув тут додати, як швидко було се по потопі і звідки взяли ся аж три женихи нараз.

У всіх варіантах виступає три сватачі. Та коли в першій руській і арабській варіанті приходять вони нараз і вправляють тим батька в клопіт, бо він не знає, за котрого віддати одиначку, то в другій руській і сербській кожний приходиться окремо, а батько кожному по черві зовсім свідомо обіцяє доньку.

В першій руській варіанті батько попадає в велику журу, але в сні являється йому ангел і каже заперти в кучі доньку, суку і свиню, через що визволить ся від клопоту. В арабській варіанті батько звертається в клопоті до Бога о поміч і Бог дає чудо. В сербській батько не журить ся зовсім, а коли жінка докоряє йому за нерозумну обіцянку, він заявляє, що має крім доньки свиню й суку; він попросить Бога, аби перемінив їх у дівки, зовсім подібні до його доньки, і віддасть їх, бо Бог ласкавий і сповнить його просьбу. Тут оповідач додає, що тоді Бог давав і творив усьо, про що хто його просив (a vele, da je onda Bog davo i stvaro ono, što bi se od njega zamolilo). В другій руській варіанті батько також не журить ся і як видно, робить усе „зо спасу“ (на жарт), а воно сповняється на правду.

В усіх варіантах Бог сповняє чудо (в другій руській він не згаданий) і переміняє звірята в дівки; сука приходиться у всіх варіантах, за те в арабській другим звір'ям кітка, а не свиня. Батько віддає дівки за сватачів і так визволюється з клопотливого положення.

По якійсь часі батько хоче відвідати свою доньку, але як має її пізнати, коли всі три дівки цілковито подібні до себе? В першій руській варіанті починає він знов журити ся, в сні являється йому ангел і каже відвідувати молодиці в неділю, а тоді пізнає доньку. В арабській батько благає Бога о поміч і дістає її. В другій руській радить батькови подорожний, як пізнати доньки, а в сербській батько дає собі сам раду.

В першій руській варіанті батько відвідує молодиці особисто і по тім, що одна лежить і постогнує, друга обриває пер-

шу, а третя увихаєть ся коло господарства і йде до церкви, пізнає, що перша зі свині, друга з суки, третя його донька. В другім пізнає їх також особисто по їх учинках. В сербськім батько розпитує людей про молодиці і довідуєть ся, що на першу нарікають усі, бо вона їсть ся з кожним, як собака; на другу так само, бо вона гірша від свині; третю-ж хвалять і довідавшись, що він її батько, заносять його на руках до її дому і гостять з утіхи. В арабськім варіанті батько розпитує мужів про їх жінки; мужі задоволені з них і хвалять їх, лиш один завважує, що його жінка дістає від часу до часу охоту гавкати, а другого м'якати, наслідком чого батько не має сумніву що до ідентичности своєї доньки.

Всі чотири варіанти закінчують ся конклюдією оповідача про вдачу жінок, ріжною лише що до об'єму. Сербський варіант кінчить ся при тім чотировіршом, при яким видавець зазначає, що він подибуєть ся вже в рукописи XVI ст., хоч не означає її ближе. Про саму легенду додає таку увагу: „Die Geschichte ist vermutlich im fernen Orient entstanden und sehr alt. Nach Bosnien gelangte sie durch die Türken entweder mündlich, oder mit einer der zahlreichen handschriftlichen Sammlungen, wie man solche auf den Burggehöften als Unterhaltungslektüre an langen Winterabenden für Männer und Frauen aufzubewahren pflegte“.

Як видно, ріжниці між усіма чотирма варіантами такі дрібні, що не можна заперечити спільности їх походження з одного жерела. Варіант арабський найпростійший при тім і найбільшійший, а лише початок (де беруть ся женихи і звідки приходять до Ноя?) трохи невиразний і не досить умотивований. Се каже здогадувати ся, що легенда не повстала в Арабії, та що жерело її правдоподібно в Індії. Віднайдене індійського варіанта порішило би відразу й невідклично справу зовсім певного походження легенди.

Коліївщина в польській літературі до 1841 р.

Написав Василь Щурат.

Коли звертаємо увагу на коліївщину в польській літературі до 1841 р., себто до появи Шевченкових „Гайдамаків“, то поза мемуарами в прозі і в стихах (видаваними що-йно з кінця 40-их рр. м. ст.) і поза дрібними споминами очевидців (розсіяними принагідно по описах ріжних подорожий по Україні) бачимо лиш ті твори, що на них від давна вже вказує дослід Шевченкової творчости, твори Гощинського і Чайковского. Майже не добачуємо вже поеми Ал. Гроза п. з. „Pierwsza pokuta Żelizniaka“, оголошеної вчасти вже на початку 1841 р. в виленськім альманаху „Rusalka“, в цілости в виленськім виданю поезій Гроза з 1843 р., а опертої не тільки на мемуарах Кребсової і Ліпомана ¹⁾, але й на оповіданнях 90-літнього вербовецького пасічника. Не дивниця, що вістають ся незнані для нас подібні писання інших авторів тої-ж ранги, що Гроза, а ранших і від Гроза і від його попередника в літературі коліївщини, Гощинського. Вони, забуті нині навіть істориками польської літератури, заслугоють на нашу увагу тим більше, що між ними стрічаєть ся й авторів з поглядами на коліївщину відмінними від погляду Гощинського, а зовсім близькими до погляду Шевченка. Коли Гощинський дивить ся на діла ватажків коліївщини,

---

¹⁾ Спомини Кребсової були для Гроза вже в 1840 р. доступні завдяки виданю Рачинського. Статю Ліпомана чи, як каже Ів. Франко, псевдо-Ліпомана, знав Гроза ще перед виданем Рачинського в 1842 р., бо посідав її в якійсь копії, дещо відмінній від копії Рачинського, і видрукував ту копію в своїм альманаху „Rusalka“ теж 1842 р.

як на акти приватної пимсти за особисті кривди, при чім ті особисті кривди під впливом романтизму являють ся єдино в формі потоптаної любови, то такі погляди не лиш перед Гоциньским вже виявляють ся, але й дуже рано стрічають ся з протестом, не слабшим від протесту Шевченка.

З погляду на артистичну вартість хиба погноєм того ґрунту, що з нього виріс „Zamek kaniowski“ Гоциньского, можна назвати писаня з часів коліївщини Яна Каміньского, Стефана Вітвіцького і Станіслава Яшовского.

Фр. Ксав. Блотніцкий в своїм „Rocznik-u teatru polskiego we Lwowie“ з 1823 р. зазначає виставу перерібки Кернерової драми „Hedwig“ п. з. „Helena czyli Haydamacy na Ukrainie“. Грали її у Львові 20 грудня 1819 р. Стан. Пепловский в своїм „Teatr-i polsk-im we Lwowie“ каже, що вона належала до тих театральних пєс, котрі удержали ся найдовше в репертуарі. Видко, була одною з найліпших в тім часі. Виходило-б воно і з рецензії оголошеної у львівськїм літературно-науковім видавництві Вал. Хлендовского, в „Pszczol-i Polsk-ий“ з 1820 р., де сказано: *Pomiedzy sztukami na polskim teatrze we Lwowie wystawianemi chlubne zajęła miejsce „Helena czyli Haydamacy na Ukrainie“, drama we 3 aktach, podług Körnera „Jadwigi“ przez I. N. Kamińskiego przerobione i do zdarzeń w r. 1768 zastosowane*. Друком того твору не оголошено. Та вже на основі змісту Кернерової драми можна зміркувати, який може бути зміст драми Каміньского. В ній *spiritus movens* — любов. Се, що в Кернеровій драмі дієть ся на границі Італії, Каміньский переніс на Україну; замість Цанаретів, Лоренців ужив „зручно“ — як висловлюєть ся анонімний рецензент — „памятних жостокостю гайдамаків. Героєм зробив Іонту. От і все, що можна поки-що знати про найранший твір з подій коліївщини в польській літературі, котрий майже десятком літ випередив поему Гоциньского. Сам факт, що вихідним пунктом для Каміньского при писаню драми про гайдамаків була Кернерова драма, вказує, що гайдамачина була для нього чимсь другорядним, чимсь подиктованим з боку. А ми знаємо, коли то особливо драматургі все і всюди радо пишуть під диктоване. Тоді саме, коли воно може зробити касу, коли того вимагає нублика для своєї якоїсь моди. Під впливом сильно розбудженого національно-історичного духа, на початку ХІХ в. в Польщи, стала скоро й ціла польська література поклонятись моді історичности. Не ви-стало вже написати щось сензаційне. Треба було сензацію вбрати

в історичну шату, по можности в людovu, відповідно тим новим поглядам, котрі зневолювали вже не в історії одної шляхти бачити історію народа. Ось чому й Камінський, хоч і шукає передовсім сензації, все таки починає вже оглядатись за сензаціями ближшими, з польської історії, людovими.

Без всякого вяснюваня мотивів коліївщини, а тільки як вибух злочинців уявляє собі її поет Ст. Вітвіцький:

Hej! za siekiery, za noże!
 Dwory w popiołach zawalić,
 Lachów, Żydów, w Imie boże
 We krwi topić, w ognlu palić.
 Pijcie wódkę, pijcie piwo —
 Na rzeź, na rzeź, dalej, żywo!

Bóg was wzywa, Gonta każe,
 Nie szczędźcie starców, ni dzieci;
 Ten się dziś zuchem okaże,
 Kto pierwszy za mną polecą.
 Wypiliście wódkę, piwo —
 Na rzeź! na rzeź, dalej, żywo!

I rwie się opila tłuszcza,
 Chwytają palki, topory,
 A Gonta ciągle poduszczą.
 Leczą wpadają na dwory —
 Hura! hura! i znów leczą,
 Broczą noże, pożar nieczą.

І так було-б дальше, коли-б Вітвіцький дальше мав охоту говорити про гайдамаків. На щасте, поема його п. з. „Sluga i Pan“, котра наведеними трома строфами починаєть ся, має на ціли виказати, що в часі коліївщини були на Україні й „порядні“ люди, які спасали zagrożених гайдамацьким ножем і пожаром. Отже й оповідаєть ся дальше, як панський слуга Іжегорж спасає перед гайдамаками малого панського сина з нараженем власного жита, за що панич, ставши пізнійше паном, витягає Іжегоржа з води, в котрій Іжегорж припадком мало-що не втопив ся. З подібним іділічним фактом можна здібати ся і в пізнійшій поемі Ірози п. з. „Śmieciński, powieść szlachecko-ukraińska“ (Житомир, 1860), де ролю Іжегоржа грає й жінка Їонти. І в примітках до сього твору Іроза, помітивши, що початок і розширене коліївщини вийшли з усякою певністю від

ріжних гільтаїв, та що до неї уцтиві господарі не належали, подає факт анальоїчний до факту з поеми Вітвіцького: „Matka moja i jej rodzony brat Wincenty Kopczyński, winni byli swe życie poddanemu ze wsi Sabarówki. Rodzice ze starszemi dziećmi wyjechali do krewnych na Podole, maleńkich dzieci zabrać z sobą nie mogli, przyjął je w opiekę Mielnik i przez cały czas na futorze przechowywał, aż doczekał powrotu rodziców i zdrowe dziatki im oddał“.

Легко вгадати, в якій духовій атмосфері міг вродити ся іділічний міраж Вітвіцького. Се була атмосфера, пересякнена оптимістичною вірою в український народ, тою вірою, з якою приготовлювано повстанє в 1830/1 р. Се була та сама атмосфера самообдурювання, в якій вийшов і найзамітніший поет її — Тома Падура. Все, що вірі в український народ могло перечити, було ділом гільтаїв, опришків, а не уцтивих людей. Таким ділом була й коліївщина. Вітвіцький про гайдамаків говорить зовсім таксамо, як говорять найтенденційніші мемуари про коліївщину.

Поема Вітвіцького появила ся в книжці „Ballady i Romanse“ т. I (Варшава, 1824)¹⁾. Міцкевич, одержавши один з перших примірників тих балад і романс, висловив ся про них так, що Вітвіцький казав цілий наклад знищити. Перед загладою спасли ся лиш примірники пренумераторів, що й належать нині до бібліографічних рідкостей. З огляду на се варто занотуваги, що в тім самім першім томі балад і романс побіч більше знаної балади „Wieczór Sgo Andrzeja“ (схожої з „Свѣтланой“ Жуковського і її українською перерібкою Боровиковського) є й романса „Maciej, albo Miłość pieniędzy“, з котрої перерібку п. з. „I старому придасть ся школа“ подав М. Устиянович як свою оригінальну поему.

В 1826 р. у Львові появили ся в трох томиках „Zabawki Rymotwórcze“ Стан. Яшовского. З інтересного для нас матеріалу, крім фантастичної „драматичної повісти“ стихом з часів княжого Перемишля (в II т.) п. з. „Rozwida“, переробленої по українськи І. Озаркевичем 1850 р., подибуємо в III т. не менше фантастичну поему в 3 піснях, написану 1825 р. п. з. „Наудамасу“.

Поема має такий епіграф з Міцкевича:

---

¹⁾ Другий том появил ся в Варшаві 1825 р.

Ot lepiej pióro wezmę i śród ciszy,
 Gdy się bez ładu myśl płacze,
 Zaczne coś pisać dla mych towarzyszy,
 Zaczne, bo nie wiem, czy skończę.

Яшовський зачату поему таки скінчив, а ціла вона своїм змістом засвідчує лиш те одно, що повстала в автора тогді — „gdy się bez ładu myśl płacze“.

Запорожці чи гайдамаки — бо се в автора, як сам він в нотці вияснює, одно ¹⁾ — йдуть походом на замок польського гетьмана над Дніпром. В замку гетьмана нема власне; виїхав до Варшави. Коли часть напасників рабує, а часть мордує, один Стефан по лицарськи оборонює гарну гетьманівну, проколюючи ножакою навіть власного товариша. Перед гетьманівною визнає він:

„Każdą bym z takim obraniał zapalem,
 Która pod ciosem przemocy upada“.

Та в дальшого зараз-же виходить, що хйба не єдино лицарський обовязок руководив Стефаном. Слово по слову і він з гетьманівною договорюєть ся до того, що вона згоджуєть ся пересидіти з ним разом лиху годину в гробівци замку. Розумієть ся, що тут-же для такої приємности Стефан відразу вирікаєть ся всіх, що з ними прийшов.

Młodzian przy Emmie zapomniął o wszystkim,
 O stepach, koniu i mieszkańcach Siczy,
 Szedł, dokąd wierna miłość go wzywała,
 Dokąd mu piękna Polka przewodniczy,
 Tak ona odtąd wolą lego chwiała,
 Jak wiatr iewienny drzącym chwieie listkiem.

Вже з того можна-б догадуватись, що той Стефан то якась заморська птаха, що хйба припадком опинила ся в Січи. Потверджує се і його сповідь перед Еммою. З неї довідуємось, що він тратячи в часі якогось козацького нападу батька і волю, дістав ся на Січ, де й виховував ся. Чого він про себе не вмів повісти, те знати-ме ліпше батько Емми, що приїде за дочкою до сестри, в котрої Емма зі Стефаном перебувають після відходу Запорожців. От він і приїхав. З'їхалось і сусідство. Підчас

¹⁾ В иншій нотці такий-же курйоз: хочачи в своїй безженности множитись, вони діти крадуть!

бенкету гетьманський теорбаніст виступає з піснею зложеною в порозуміню з гетьманом. Як пісня суївака в Шіллеровій балладі „Граф в Габсбурга“, так і та пісня теорбаніста відкриває тайну. Всі довідують ся, що Стефан то не аби що, але правий син убитого через козаків мечника. Після того не лишало ся ніщо більше, як лиш поблагословити Емму зі Стефаном на щасливе подружнє житє.

Яшовському так, як і Камінському, очевидно, на правді теми не залежить. Йому все одно, чи він пише про гайдамаків, чи про Запорожців. Аби тільки наплутати щось сензаційне. А що в його часах до улюблених сензацій належали відкриваня благородних душ між опришками, от він і пустивсь на давно утоптану літературну стежку, може і під впливом Камінського.

Зміст поеми Яшовского повинен вистати вже й за критику її. Таксамо, як в коліївщиною, могла-б вона бути звязана і з історією американських Індіан. В купі з драмою Камінського і поемою Вітвіцкого вона може хіба послужити до оціненя тої висоти, на якій з'умів поставити свою поему Гощинський. Як добре знану, можемо оставити її на боці.

Безпосередно за поемою Гощинського появляеть ся у Львові, 1832 р. в друкарні П. Піллера: „Wanda Potocka czyli schronienie w lasku ś. Zofii, wielkje melodrama wojenne ze śpiewkami i tańcami. Rzecz i muzykę napisał Michał Suchorowski“. В передмові Сухоровский покликують ся на Тадея Тульє¹⁾, Іларія Сіньо і інших, як на живих ще свідків львівської події, що лягла в основу його сценічного твору, цитуючи в примітці й друковані і рукописні жерела. З друкованих крім публікацій Евіля, Гоппе, Макульского й Ходинецкого знає він і Міцкевичів сонет „Grób Potockiej“ і поему Гощинського; в рукописній — лиш василіянську у Львові, імовірно ту в Кристинополя, що містила в собі мемуари о. Сорочинського, приготовані до друку Л. Зелінським вже в 1837 р. Схарактеризувавши цілу коліївщину так, як характеризували її польські реляції, автор мельодрами пише:

„Trzydzieści tysięcy uzbrojonych hajdamaków, krwią i spustoszeniem grożących przechodziło z Ukrainy na Wołyń i Podole. Książę Czartoryski, hetman Branicki, a na ostatek regimentarz Józef Stępkowski rzadką zręcznością i śmiałością bunt te rozproszyli i zupełnie po-

¹⁾ Про Т. Тульє і його рукописні мемуари гл. St. Schnür-Perłowski: *Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772—1858)*, Львів 1896, ст. 323.

skromili. Kary nie ustępowały bynajmniej okrucieństwom tych barbarzyńców, naczelników: Harko, Gonta, Szydło, Tymieńko, Pasiénko, Żurba (wyjąwszy Żeleznika i Melchisedeka) po różnych Ukrainy, województw ruskiego, wołyńskiego i podolskiego miastach, wsiach i gościńcach wbijano na pale, żywcem palono, ćwiertowano i wieszano. Do Lwowa przysłano ich czterysta do stracenia, którzy tymczasowo w zbrojowni miejskiej na końcu nowej ulicy, naprzeciw mieszkania teraz gubernatorskiego umieszczeni byli. Rossypana reszta hajdamaków zbliżyła się milczkiem pod Lwów, chcąc wylamawszy wprzód bramy zbrojowni połączyć się z uwięzionymi, a sprzątnąwszy z ręcznicami miasto z dnia 10. na 11. Czerwca r. 1769 całe miasto spalić, złupić, a mieszkańców zniszczyć, zniweczyć i, ile możności, wymordować. Lecz układ ten niegodziwy przez bohaterkie poświęcenie się ślachtetnej dziewczyny szczęśliwie odkryty został, przez co okropne nieszczęście wiszące nad naszym miastem ręką boską zasłonięte zostało. Hajdamacy pod imieniem powstańców barskich (konfederatów) najechali miasto, po czterokroć przypuszczony najazd w nocy dzielnie odparty został od broniącej miasta załogi, chociaż obydwie walczące strony znaczną poniosły klęskę. Hajdamacy na ostatek zbici i pojmani razem z czterysta uwięzionych po wszystkich częściach miasta w jednej godzinie traceni byli. Najbardziej podczas tego napadu ucierpiało przedmieście halickie, którego domy spalono również jak i zabudowania znajdującego się tam klasztoru karmalitów, którego wieża kościelna z dzwonami i z zegarem całkowicie splonęła“.

Закінчуючи передмову, Сухоровський підчеркує історичність головних осіб мєльодрами: Ванди Потоцької, Яна Яблоновського і кав'ївського міщанина Швачки. Крім них підрядні ролі грають дочка Яблоновського Бронислава, гайдамаки Микола, Гаврилко і Собко, а комічний елемент вносять молочарка в ліска св. Зофії, Ятуса і її наївний муж, Гапелло ¹⁾, в котрого задрієть о жінку, що залицяєть ся до конфедератів, борєть ся зі страхом перед гайдамаками.

Зміст мєльодрами можна передати коротко. Швачка з товаришами являють ся під Львовом в ліску св. Зофії. Хотять увільнити увязнених гайдамаків і з ними знищити Львів. Щоб увільнене товаришів могло легше вдати ся, подають себе за барських конфедератів, а воеводі Яблоновському перекавують, що на вість про плянований гайдамаками напад на Львів,

¹⁾ Назва ввєята в комедії п. в. „Pan Gariello“, перекладеної в Молєра Фр. Ковальським і виданої у Львові 1824 р.

явилися під городом, аби його в небезпеці оборонити. Яблоневський приймає на своїм замку провідника несподіваних спасителів, Швачку, що представляє себе сином Потоцького. В короткім часі довіре до сина Потоцького виростає до того степеня, що за його порадою всі найможнійші Львовяни укривають в каплиці св. Софії, в ліску під боком конфедератів усе, що могло-б пасти в першій хвилі жертвою гайдамаків, усе найдорогоцінніше — всі свої скарби і свої вродливі дочки. Товариші Швачки, приходячи до нього на замок воеводи, вискують у Львові такеж довіре, як їх ватажок на замку, що й улегшує їм порозуміти ся з увязненими гайдамаками та приготувати увільнене їх. Плян Швачки от-от і вдасть ся. Але в останній, критичній хвилі являєть ся на замку воеводи глухоніма дівчина, котрій нараз отвирають ся уста. Показуєть ся, що се дочка Потоцького, Ванда, котрій Швачка убив брата. Вона, постановивши пімстити смерть його, прикинула ся глухонімою і йшла за Швачкою аж до Львова, розвідуючись про всі його пляни. Дізнавшись про плян нападу на Львів, обличила Швачку перед воеводою, що зараз-же видав потрібні розкази. Серед завзятої борби з гайдамаками, з котрої Львовяни вийшли побідно, спасителька їх, Ванда, пропала без сліду.

З цілого того короткого змісту мельодрами видко, що Сухоровський оснував її на сплетні пущеній в курс поміж населене Львова комендантом львівської залози Коритовским тоді, коли піді Львовом дня 15 мая 1769 р. справді появил ся відділ барських конфедератів під проводом сина Пулавського і сина кашт. Конарського. Щоб унеможливити їм порозуміне з ким-небудь у Львові, Коритовський впав на помисл пустити поголоску, що на Львів ідуть гайдамаки перебрані за конфедератів. Появу барських конфедератів піді Львовом з названими провідниками нотує навіть львівська святоюрська хроніка (*Acta Mon. Leop. O. S. B. M. Tit. S. Georgii Megalomart. 1763—1771*, в бібл. Оссолінських, ч. інв. 2086). Видко, що сплетня Коритовського знайшла віру лиш у зовсім несвідомих Львовян, що й задержали її в памяти аж до часів Сухоровського.

Сплетні чи не сплетні ужив Сухоровський для побудованя своєї мельодрами, се кінець-кінцем меншої ваги. Важніше, яким духом він її овів. Дух той виступає найвиразнійше в двох уступах.

В однім уступі представляєть ся, як Швачка, вихопивши ся крадькома з воеводського замку до своїх товаришів, застає

між ними новиків — Мазурів, Краковяків, Русинів (т. є галицьких Українців) і Верховинців. Здивованому пояснює Микола, що се свіжий набуток, а на питанє, чи вже присягли на гайдамаків, так каже:

„А жуци! całkiem już są nasi. Każdego z nich rozpacz tu przywiodła. Temu tu (na mazura wskazując) wydarł dziedzic najpiękniejszą część ziemi, którą jego ojciec, dziad i pradziad uprawiał; oskarzył on wprawdzie swego pana w sądzie grodzkim, lecz rozumie się! przegrał sprawę, siedział w kozie, mało co z głodu nie umarł, podпалиł dwór i przystał do nas. — Ten drugi (na rusina wskazując) wcale zuch; ataman pędził go co dzień na pańszczyznę, a pan podstarości tłukł harapem, że aż skóra pękała. Poczciwy rusin domyślił się dobrze; gdy go podstarości jednego razu zaczął kijem tego okładać, porwał kostur w rękę, trzasnął w łeb i kwita. — Tego tu (na górala wskazując) podobny los spotkał, jak i ciebie setniku: chciał się ożenić, lecz dziedzic czyli raczej zastępca jego nie zezwolił na prośby górala. Nie koniec na tem, wydarto mu i zhańbiono niegodziwie narzeczoną, która go nad życie kochała. Biedne dziewczę rzuca się z rozpaczą w rzekę, a on przybywa do nas i woła o zemstę. — „Będzie ją miał“, — вадецидове Швачка.

Другий уступ іще інтереснійший. Даючи товаришам остаточний розпорядок, Швачка виголошує таку промову:

„Słuchajcie mnie bracia! Oto zbliża się nareszcie chwila tak długo oczekiwana, wkrótce przestaniemy być wyrzutkami tego świata i lepsza nam przyszłość zaświta; lecz korzystać musimy s pory jedynej i użyć wszelkiej siły i odwagi. Kogo zbawiono lubej narzeczonej, wydarto wolność, znaczenie, jestestwo, kto tylko molojca ma duszę, ten idzie za mną! Dziś będziemy płukać noże i piki w jusze polskiej, dziś zawitamy na pańskich komnatach, dziś zaśpiewamy sobie przy pełnym puharze. Drogę do zamku ja wam przetoruję; tam nasza uczta, tam nasza gospoda! Mamyż długo jeszcze w ciemnej pograżeni doli o głodzie i o chłodzie pracować jak niewolnicy i krwią rozplýwać się nad nieswojim snopem, a potem płakać i narzekać pod skopconą strzechą, że się ciało nędzne od skwaru lub mrozu do krwi podadało? Nie! przენigdy! dosyć tej niewoli! dlatego weźcie wasze noże do rąk, niechaj dłużej we rdzy nie leżą; dzisiejszą sprawą zemścimy się krzywdy naszej; pokażemy tym okrutnym i niegodziwym dziedzicom, że i chłop potrafi być panem; pokażemy światu, że wolność i równość wszędzie panować powinny! Wierność i posłuszeństwo ku waszemu atamanowi miejcie zawsze na względzie! Nie dać się uwięzić; gdyż mieliście świeży przykład po wojewodzie Stępkowskim, jak okropnie kończą

Lachy swoje dzieła. My jich w okrucieństwie przecie przewyższyć potrafiemy. Dlatego nic nie szczędzić: zgubić, zniszczyć, wymordować, co tylko jest na przeszkodzie!“ — Видавши далше спеціальні розкази, Швачка кінчить довгу промову окликом: „Krew płynąca potokami po ulicach będzie tryumfem naszej swobody!“

Отже зовсім инакше, як в передмові! В самій мельодрамі гайдамаки представляють ся по своему. Причини гайдамаччини — чисто соціальні. Вибух її — то вибух пімсти покривджених за свою і своїх кривду. Навіть національної закраски гайдамаччина не має. Вона горне до себе всіх покривджених без ріжниці національного походження. До неї пристають і Мазури і Краковяки, отже й Поляки. Збратані спільними кривдами з Українцями, вони й співають разом:

Wiwat nasza przyjaźń stara:
polak, rusin jedna wiara!

Співають польські пісні в суміш з українськими, між котрими є й пісні Падури з Ruchawk-и kozack-oї. Гуляють на рівні з коломишкою польонеза, мазура, краковяка. Ба і в діяльностях їх стрічаєть ся таку-ж мішану. Микола з Ягусею розмавляють то по польськи то по українськи. Скрізь національні ріжниці позатирані; понад ними стоїть соціальна кривда, що всіх з'єдинює, а з ініціаторів гайдамаччини робить героїв.

Коли-б спитати, чому належить приписати те нове світло кинене на коліївщину в мельодрамі Сухоровского, то відповідь могли-б дати лиш час і обставини, серед котрих вона повстала. Тим часом були перші хвилі після невдачі польського повстаня з 1830/1 р., хвилі нових революційних конспірацій, котрих тереном явилась зараз Галичина, ініціаторами — недобитки з повстаня, а цілюю — підготоване простого народа до розруху на користь Польщі при помочи демократично-революційної пропаганди. Здуку українського простонародя з польським, котру перед повстанем пропагував Падура в імя пофальшованих історичних традицій, спробувано ще раз осягнути пропагандою в імя соціальної революції. Рефлексом тих з'усиль і являють ся характеристичні уступи мельодрами Сухоровского. Вони найімовірнійше тільки таке призначене й мали, щоб запевнити песі популярність. Бо сам Сухоровский, хоч і жив у Львові окружений конспіраційною атмосферою революції, до конспіраторів з певністю не належав. Не туди він нахилив ся своєю вдачею ¹⁾.

¹⁾ Сухоровский сам собою представляє може ще більший інтерес,

Коли в мєльодрамї Сухоровського представленє гайдамаччини, як протесту против соціальных кривд, можна-б уважати лишє сильним відблиском революційно-конспіраційних заходів львівської Польщі, то в оповіданю Люціана Семіньського, оголошенім

ніж його гайдамацька мєльодрама. Найстарший син Шимона Сухоровського, ур. в Мостах Великих (Августові) 1797 р.*), Михайло Сухоровський мав чотирох братів і дві сестри. З братів Маркил скінчив академію красних штук в Петербурзі 1865 р., здобув собі досить широку славу артиста-малюря, а вмер по убожєству в петербургськїм шпиталі 1908 р.; Гавриїд був лікарєм в Угнові; Іполит примістив ся при крайсамті в Городенці; Йосиф опинив ся аж у Ватрі-Молдовици на якийсь урядницькій посаді. З сестер одна недавно звернула на себе увагу своєю смертю в Сокалі, тому що була се мати нинішнього лат. єпископа кс. Бандурского. Між усіма братами Михайло був найстарший і найздібнійший. Де вчив ся, не знаю докладно. Досить, що здобув два докторати — філософії і права, докторат права 1827 р. аж у Падуї, що було занотовано 1828 р. в львівських Rozmaitości-ях (ч. 6). Якийсь час потім жив то у Львові то у Відні, де видав 1831 р. свої „Zabawki dramatyczne“ і видко більше займав ся літературою, ніж адвокатськими справами, коли в Відня вінє поданє до львівського університету з просьбою о посаду профєсора польської мови і літератури, на що лиш натякнено у Фінкльовій історії львівського університету. Які літературно-наукові інтереси опановували Сухоровського, вказують його публікації. Крім вчасних драматичних творів, з котрих один п. в. „Hanusia z Pohulanki“ навіть виставлено у Львові, підчас коли інші спочивали в друках і в рукописях, за ним є передовсім граматичні учебники: Theoretisch-praktische Anleitung zum gründlichen Unterrichte in der polnischen Sprache (Львів, 1829); Pierwiastkowa Gramatyka języka polnieckiego (Львів, 1833); Schlüssel zu den zehn slavischen Hauptdialekten im Allgemeinen und zu deren Grammatik (Львів, 1863). З тих учебників були деякі в уживаню і дочекались кількох видань. Над новим виданєм книжки про славянські діалекти автор працював ще під кінець житя, хоч тогді вже від довшого часу хорував на різні манії. Тоді виходили з під його пера такі дивогляди, як „Wieniec pieśni żebrackich z żywotów świętych i innych podań prawdziwych“ з нотами і поясненями (Львів, 1860)**); „Wniosek do zaprowadzenia powszechnego abecadła dla wszystkich Sławianów wraz z sławnarodną pieśnią w dziesięci głównych mowlach wszystkich i ozdobną ryciną wszystkich dziś istniejących pobratymczych pokoleń sławiańskich“ (Львів, 1863); „Szczytna

*) Вурцбахів „Biogr. Lexicon“ і Орґельбрандова „Enc. Pow.“ по-яють рік уродженя 1802. Я спростовую похибку на основі метрики, диданої Мих. Сухоровському 1841 р. — на основі зізнаня свідків. Ориґінальні метрики згоріли підчас пожару.

**) Се не збірка жебрацьких пісень, як думає Фр. Яворський („Lwów stary i wczorajszy“, ст. 391), але ориґінальні складаня Сухоровського реліґійно-покаянного характеру.

у львівських Rozmaitości-ях з 1835 р. (ч. 17—18) п. з. „Wieś Serby“ найзамітніші слова вложені в уста Іонти являють ся вже справді слідом конспіраційних стремлень і переконань автора. Він же-ж належав до проводирів тої львівської конспірації

pieśń Sławianów w dziesięci mowlach pobratymczych na pamiątkę obchodu rocznicy tysiącletniej uroczystości zaprowadzenia chrześcijaństwa“; Rodzina króla Jana III. Sobieskiego“ (Львів, 1880).

Як в ранших своїх писаннях при деякій наївности Сухоровский все ще оберігаєть ся від смішности і являєть ся все таки оригінальним, так в пізнійших його оригінальність посуваєть ся до хоробливого дивацтва, чи то тогді, коли він по жebraцьки каєть ся гріхів, чи тогді, коли придуває загально-славянську правопісь і подає ключ до всіх славянських язиків або звертаєть ся до галицького сойму в проєктом наділити цїсаря Франц-Йосифа I титулом польського короля. Тут зараз видко, що в нього вже „не всі дома“. І справді, багацько глудів Сухоровский погубив по фатальних дорогах свого земного життя. Бо й вели його ті дороги ріжно — і в казамати Шпільберга у Берні і в келїї св. Бригіти у Львові.

Широкої адвокатської клієнтелї у Львові за мало було Сухоровскому. Пустив ся для наживи на спекуляційні процеси і на обманства. В наслідок судового засуду стратив право адвокатованя. Тоді почав адвокатувати по шинках, де падав морально щораз низше. А коли вкінці допустив ся нового злочину, понав ся на Шпільберг, відки вийшов аж в році скасованя тої славної вязниці. Ант. Коста-Россетті Россанет у своїй брошурі про бернський Шпільберг завначує прибуте Сухоровского до тої вязниці датою 7 марта 1839 р. і так його згадує: „Michael Suchorowski, 37. J. alt, Doctor der Rechte, der Philosophie und schönen Künste, war früher galizischer Landes- und Gerichts-Advocat, zuletzt Winkelschreiber; wegen Raubmordes zu 20-jähr. schweren Kerker und öffentlicher Arbeit verurtheilt. Derselbe wird in dem Stammbuche als von sehr hörsartiger Gemüthsbeschaffenheit geschildert; er hatte 4 Mitschuldige“.

Яким способом Сухоровский ще в тюрмі здобув собі опінію дуже влосливого чоловіка, про се він сам з цинізмом розповідав пізнійше львівському друкареви Щасному Беднарскому. Ого в тюрмі звернув на нього увагу директор. Здивувала його гарна німецька вимова вязня. На те здивуване Сухоровский заявив, що говорить таксамо плавно по італійськи, по французьки, по англійськи, а навіть по латинськи і по грецьки. Директорови відразу тут прийшли на гадку його клопоти з двома синами, що в нїякій школі не загірили місяця і сиділи дурно дома. „Чи не вчили-б ви моїх синів?“ — спитав. „Чому-б ні!“ — сказав Сухоровский. І перенїс його директор зараз до знової тюремної комнати, зняв з нього кайдани, казав давати йому свій власний харч з вином, з чорною кавою, з тютюном, словом обставив вязня всіми вигодами, аби лиш учив туманів. Як ввав ся Сухоровский до них, так ще він і Шпільберга не опустив, коли оба тумани вийшли в люди і займили видні становища. Показував йому директор свою вдячність і дальше. Та Сухоровский, коли йому прийшлось опускати тюрму, вдячностю не вдоволив ся.

з 1832 р., що назвала себе „Зв'язком 21“, а свою діяльність старала ся простерти аж до Кііва (J. Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi“, Львів, 1903, ст. 17; Z. Wasilewski: „Seweryn Goszczyński w Galicyi“, Львів, 1910, ст. 20).

Оповіданє Семіньского засноване на історії зловлення Іонти в селі Сербях. Іонта заходить до села Сербів, де любить ся

Почислив, кілько йому-б належалось за навчанє хлопців, відшиб від того те, що міг видати на нього директор, і подав йому чистий рахунок. — „Але-ж ви забули, пане, за свою вигоду; замість сидіти в кайданах в темниці, ви сиділи свобідно в ясній просторій світлиці!“ — сказав обурений директор. — „Власне за те заплатите мені 1000 гульденів!“ — спокійно зрєфлектував його Сухоровский. І додав: „А як ні, то я спитаю тих висше, чи вони мені належать ся“. В страху за власну вже шкуру, добряга директор виплатив чим скорше жадану суму грошей. Сухоровский вложив їх собі в віденським товаристві обезпечєнь.

І в старших літах не опускала Сухоровского помисловість. Із львівської тюрми, де мав собі также трохи довше посидіти, видобув ся не аби-якою штукаю. Скористав з якогось родинного торжества в цісарським домі. Написав на те торжество оду в шістьох мовах; передав зарядови вязниці, заряд вислав до Відня. З Відня прийшла для Сухоровского амнєстія. Сей факт не остав ся вже й без впливу на його літературну діяльність. На приїзд цісаря до Львова Сухоровский не тільки що владив згадану вже книжку про родину Яна Собіского, з котрої в простій лінії вивів цісаря Франц-Йосифа I, але й повитав його новою одою — відбитою літографічно на спорім платку білого шовку.

Під кінець життя за кримінальні ошадности Сухоровский купив собі домок при улици Льва під Високим Замком у Львові, де дальше писав, музикував, малював [бо до всього був майстер!], користуючись на прожиток рентою з віденського товариства обезпечєнь. Один мав клопіт. Не знаходив накладців на свої літературні і музичні твори. Намавляв Щ. Беднарского брати собі наклади. Раз зайшов до нього в друкарню. Перед іконою Богородиці горіла лямпка. „Чи ви вірите в те?“ — спитав Беднарского і осьміхнув ся. Беднарский по хвили: „Ви образовані, а я неук. Не знаю, як вам здаєть ся. Я вірю. А коли-б ви хоть трохи вірили були, вам не довелось би сидіти тільки літ в криміналі“. Сухоровский понурив голову. Помовчав, потім шапку в руки, встав: „Ви добре сказали!“ — і пійшов. Помер в січни 1884 р. Тоді давно забутого пригадали світови короткі дєвникарські некрольоги. Спадкоємцем його став син брата Йосифа, Карло Сухоровский, що тоді був шевцем гр. кат. духовн. семинарії у Львові, а потім отворив малу реставрацію. Він забрав і літературну спадщину по стрикови. Книжки і рукописи спродав антикварєви Гельцлеви за 13 ар., відки вони дістались до бібліотеки Оссолінських, а цілу пачку музичних композицій передав дїрігентови хору питомців гр. кат. дух. семинарії, імовірно О. Нижанковському. З рукописей лєдвн чи вдаєть ся ще видобути щось бодай в приближеню таке інтересне як „Wanda Potocka“ — перша в польській літературі ориґінально написана пєса про гайдамаків.

в жінці старого мельника, в гарній і молодій Тетяні. До тої-ж Тетяни залицяєть ся й польський хорунжий, золотом затикаючи очи захланному мельникови. Він, заскочений нічю в мельниковій хаті гайдамаками Їонти, втікає і спроваджує на них Ляхів, що їх ловлять і везуть разом з Їонтою скованих ланцями до Кодні. Тетяну по дорозі топлять. З цілого оповідання найбільш франпантні такі слова Їонти: „Ej Lachu, Lachu! myłeś się w płaszu, karałeś we krwi, piekłeś na węglach, a jeszcze grzechu nie odwykł! miarka nie domierzyła się... Ale dojdą karby... odpłata krzywdę wymierzy!“ В тоні тих слів удержане й ціле оповідане, слабе собі поза тим. Та хоч і здавалось би, що поза круг думок Сухоровського воно зовсім не виводить і навіть слабший вираз дає тим думкам, то все таки можна добачити в нім те, чого нема ще в Сухоровського. Се висунене наперед мари нової коліївщини.

Семіньський, що рад був побачити українське простонароде в польським повстаню, бачив, що неможливим робить се польська шляхта. Не маючи надії врозуміти ту шляхту, гадав, що можна-б її бодай якимсь страховищем навернути на бажаний путь. І вибрав несогірше страховище. Щоб його напудитись, вистало пригадати собі недавну минушину вкуні з вічно живими польськими трівогами, підсичуваними леда-якою обсервацією народного житя на Україні. В страха великі очи...

Гарний вираз тим хронічним трівогам польської шляхти дає Михайло Єзерський в доволі поетичній і багатій передовсім на етнографічний матеріал поемі „Ukraina“ (М. Jezierski: Poezye, Вильно, 1837). Розказавши, з якою радостью витає українське село кождоразову появу лірника, як приязно витає його передовсім молодіж, він пише:

Tamto ich młode serca czerpią jak ze zdroju
 Chęć dawnych wspomnień, czynów i sławy i boju.
 Tam się uczą, jak przodki wśród łądów i morza
 Roznosili ze strachem sławę Zaporozą.
 Takim się głosem starzec wkrada do ich łona,
 Do ich serca tęsknoty rzucając nasiona.
 Biada! jeśli z tych nasion owoce dojrzeją,
 Pewno świeże mogiły wokóło zczernieją,
 Stepy się kurhanami pomarszczą i zgarbią,
 I brzegi się Tykicza krwią ludzką zafarbią.
 Niechaj Bóg od tej plagi tę ziemię ochrania:
 Na tysiąc wieków jednej dość rzezi Humania.

Do tej pory strach zniszczyć nie jest w ludzkiej mocy,
 Co z baśniami wylęga każdej Wielkanocy.
 Bo przed wielkim tygodniem zawsze w Ukrainie
 Bajka o nowej rzezi w ustach Lachów płynie.
 Naprzód Żydzi, a potem Szlachta o tém gada
 I przez izby sług dworskich do pałaców wpada;
 Tak się przestrach ogólny jakby pożar łączy,
 Póki się rezurekcja po cerkwiach nie skończy.
 A gdy ujrzą, że wszystko w milczeniu spoczywa,
 Po tej trwodze ta ziemia znowu jest szczęśliwa.

Видко, за всіма лихими вчинками людей криється Неме-
 віда. Тій польській шляхті, що в двацять літ після коліївщини
 для викликаня нових репресій українського народу пускала
 чутки про нову різню, творила легенду про сина Іонти серед
 народа (В. Антонович: Волинская тревога 1789 года, Київ,
 1902), невдовзі самій прийшлося збирати плоди посіяних стра-
 хів. Се факт. А що він не є тільки фактом з уяви поета, а з са-
 мої дійсности, таким фактом, яким дехто з Поляків хотів поко-
 ристуватись для своїх цілей і в той спосіб позбавити його грози,
 на се вказують „Przypomnienia ukraińskie“ Якова Яворского,
 видані в Парижі 1846 р.¹⁾ Розважаючи причини невдачі пов-
 стаян з 1830/1 р. і способи, якими вдалось би приеднати колись
 до нового повстання український народ, Яворский каже, що най-
 відповідніший настрій народа для такої справи виявляєть ся
 в спеціальних порах року:

„Trzeba wiedzieć, że Lud ukraiński i zadnieprański ma szczegól-
 nych kilka w roku świąt, do których przywiązuje stale swą wiarę
 i wierzy, że w tych musi przyjść mu hasło do zrzucenia z siebie nie-
 woli. Święta te są następujące: Wsiunoczna welyka, *rezurekcja wielka-
 nocna*, Iuria, *Ierzego*, Ilyi proroka, *Eliasza*, Iwana Kupayła, *podobno
 ścięcie Sgo Iana*, druga *Pryczysta*, *Zwiastowanie P. Marji* i *Semena*,
Szymona; to ostatnie najpierwszą gra u niego rolę, Mikołaja ma za nic,
 szanuje to święto, ale powiada, że to święto *moskiewskie i ślepych lir-
 ników*; w wilię wspomnionych świąt, na wsiunocznej, lud gorąco,
 z większą wiarą modli się, Iba przy hiciu pokłonów nie żалуje, na naj-
 mniejszy szmer za Cerkwią, zaraz zwraca ku drzwiom oczy, niecierpliwu

¹⁾ Грінченко покликував ся на них в своїй літературі укр. фоль-
 кльора як на книжку, що містить в собі укр. народні пісні. Їх там нема;
 є лиш короткі цитати пісень. За те є п. з. „Głos ludu o zgodę woła“
 по українськи зложена довга політична вірша.

nadstawia uszy, czy nie usłyszy hasła do wolności. W tych dniach chodzi, siada, często w większej lub mniejszej kupie, jest dumniejszy i weselszy, więcej hardy; coś ma w sobie straszego. Po skończeniu tego pełnego nadziei dnia, wpada w swoją posępność, dźwiga niewolę i czeka z niecierpliwością drugiego ulubionego święta^a. Часто — оповідає дальше Яворський — той святочний нарід народа вдаєть ся використати обманцєви. „Cóż dopiero nastąpić by mogło, gdyby między nimi pokazali się nauczający i wzywający do zemsty przeciw Moskałom, co wszystkiego złego jak rabusie są przyczyną, a nie do rzezi obywateli i tych co dla dobra ogólnego są gotowi wszystko poświęcić?“ — питає польський фантаст і потім замічає: „Jeżeli kiedy kto, co daj Wielki Boże prędko, stanie w przyszłym powstaniu narodowym na czele tego bohatyrskiego Ludu, niecierpliwego do zrzucenia niewoli — niech jego tradycyi i wiary nie bierze za nic, niech je uszanuje: a jeżeliby mu nadarzyła się w którym z tych dni potyczka z nieprzyjacielem, niech korzysta i pamięta, że w tym dniu od wieków ich pradziadami jest im przepowiedziana *Wolność* i zwycięztwo pewne nad najsilniejszym nieprzyjacielem otrzyma“ — і т. д.

Ірва, друкуючи частину своєї поеми про Зелізняка в Русаїці з 1841 р., подає при ній таку нотку:

„Jednym z najpierwszych sprawców pamiętnej na Ukrainie rzezi był Zaporozec Żeleźniak: pamiętniki Krebsowej i Lipomana powiadają, iż go na pokajaniu (to jest dobrowolnej pokucie) w Peczerskim Klasztorze poznał Mnich z Motrunieńskiego Monastynu Melchizedek i namówił do powstania. Rad byłem wiedzieć przyczyn, które Żeleźniaka do pokajania przywiodły: starzec 90-letni, pasiecznik z sąsiedzkiego futuru uspokoił moją ciekawość. Według niego, ojciec Żeleźniaka był kowalem i mieszkał nad Dnieprem we wsi na samem pograniczu leżącej; bogaty i poważany od swoich, za poduszczeniem zagorzałych fanatyków popełnił wiele świętokradzkich wykroczeń, za które przekonany oczywistemi dowodami, wskazany okrutnym wyrokiem na upalenie rąk, a żona jego, która na kommunikanty pluła i kielich nogą potraçała, na wyrwanie języka i siekanie członków kleszczami. Młody Maksym zaprzysiągł zemstę, ruszył na Zaporozie, przybrał nazwisko Żeleźniak, i musiał niemało nabroić, kiedy przez pokutę szukał ulgi swemu sumieniu“.

В виленським виданю поезій з 1843 р. поема про Зелізняка має таку-ж передмову, хоч і в новій стилізації. Та вкінці тут автор додає: „Nie sympatija do przedmiotu, lecz żywe opowiadanie starca, pasiecznika z Wierzbowieckiego futora, naoczного świadka wielu i bardzo wielu wypadków,

robudziły mnie do napisania tej dumy, którą w kilku dniach ukończyłem". Щось воно пахне вже оправданем. Видко зустріла ся вже поема з якимись замітами. За що? Підчеркуючи „інкрімінований“ уступ, підчеркну рівночасно й те, що в поемі Грози являєть ся найхарактернійше.

Як у раї — оповідає Гроза — плила Максимови молодість. Будучина перед ним стелилась так, як колись перед батьками — хліборобська, достатна, безжурна.

*I tak by było, gdyby nie wrogi,
Co za rodzinne przegnaty progi;
I tak by było, gdyby nie serce,
Co gnąć nie chciało na poniewierce.*

Вже тоді, коли тих ворогів, що мали принести з собою споневіряне серця, ще й не було, кракав про них молодому голубови чорний крук. Голуб гнав від себе крука, поки накрякане лихо не впало на його голову.

I zgadł kruk czarny — nie kruk, mnich czarny.

Бо коли Максима не було дома —

*do chaty stu drabów wpada,
I co słyneło przez świętą zgodę,
Na piekło zmieni cichą gospodę.
Ach istne piekło!... jakoby wsciekli
Na biedną duszę napadli czarci,
I ogniem piekli, i mieczem siekli,
Aż się napiekli, aż się nasiekli,
Aż się zjuszyli, jak psy, zażarci.
Dym i krew wszędzie, i na tym stole,
Kędy obfitość ze czcią stawiała;
I na tym czysto wymytm pole,
Kędy gościnność rada siadała,
I na tych scianach, zkąd te obrazy
Tyle lat dom ten strzegły od zmayı,
I na tej ziemi i na tym progę,
Gdzie było miło ludziom i Bogu.*

Прибіг з поля Максим. І яку він побачив картину?

W chacie pan ojciec w ostatniej męce
Poopalane wyciągał ręce:
„Dobijcie! — wołał — kto w Boga wierzy!

Na ziemi matka w skonaniu leży,
A z niej krew rzeką do progu bieży.

Дальша історія — Максимова пімста, пересит пімсти, жите на покаянї і новий вихід на терен коліївщини, все те дальше не дасть нам вже нового „інкрімінованого“ матеріялу. Все „інкріміноване“ є в тім, що подано доси.

Світло кинене на подїю в нотці до поеми казало сподіватись чого иншого, ніж те, що дала поема. В поемі на спокійних, чесних людей нападає банда драбів, устроже різню і пропадає не знать куди так, як не знать відки появилась. З нотки до поеми знаємо, що тою бандою драбів були польські судії і виконавці справедливости. Скоро-ж у поемі Їроза представив їх як розбишак, то розбишацтво Зелізняка, що було вже актом пімсти сина за батьків, мусить мати якесь оправдане. Так навіть Шевченко не думав, пишучи про своїх гайдамаків. Та ми поминули-б найважнійше, коли-б забули за один момент. Хоч може за мало виразно, бо доволї символічно, а всеж поза цілою трагедією виведена роля крука — черця, репрезентанта релїійного фанатизму. З плечий Максима Їроза всю вину скидає на плечі того зловіщого птаха. Тим робом він підносить ся до того погляду на коліївщину, що був поглядом і Шевченка і Кудїша. Єсть се вже результат новїйших освітлювань таких історичних подїй; як Хмельницина і коліївщина, результат змагань станути на якимсь критичнім становищі в відношеню до минувшости. Може не завадить тут зазначити, що поема Їрози появила ся на пів року скорше від появи Шевченкових „Гайдамаків“, хоч обі вони від себе незалежні.

Реасумуючи наші спостереження, можемо сказати, що коліївщина в польську літературу входить наперед як сензаційне явище під впливом сильного звороту до історії люду (в Камінського і його наслідувача Яшовського). В характері сензації вона може бути залежна від мемуарів, але ще більше від поплутаних устних традицій. З хвилию, коли в Польщі суспільно-політичний інтерес бере верх над історичним інтересом, він відбиваєть ся і на коліївщині в польській літературі, кладучи на неї печать віри Поляків в український народ (Вітвіцький). Коли-ж після упадку повстаня (1830/1 р.) замість оптимістичної віри в український народ появляють ся заходи позисканя його демократично-революційною пропаґандою, в польській літературі коліївщина стає виразом нових стремлінь (Сухоровский, Семіньский). Даль-

шою фазою тих нових стремлінь було шукане дороги до помирення двох противних собі народів, польського і українського. Ту дорогу мала вказати ревізія спільної історії. Відблиском того була поема Ірзи. Гоцинський, наймогутнійший артист між тими писателями, що доторкали ся коліївщини, займив між ними виїмкове становище — найбільш поетичне. Його поема є в найбільшій мірі плодом романтично-артистичної інспірації.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—50.

Написав *Іван Кривецький*.

Д О Д А Т К И.

Матеріяли.

1. Меморіал Гол. Р. Ради до цісаря з жаданням поділу Галичини з дн. 9 червня 1848 р. — 2. Меморіал Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданням поділу Галичини з дн. 17 липня 1848 р. — 3. Взірець заяви солідарности з меморіалом Гол. Р. Ради до Міністерства за поділом Галичини. — 4. Взірець протоколу з жаданням поділу Галичини. — 5. Меморіал Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданням поділу Галичини з дн. 28 жовтня 1848 р. — 6. Меморіал Поляків до Міністерства проти поділу Галичини з дн. 27 падолиста 1848 р. — 7. §§ 102—131 Кромерижського проєкту конституції. — 8. Краєва конституція для королівств Галичини й Володимирії з кн. Освенцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським з дн. 29 вересня 1850 р. — 9. Краєва виборча ординація для королівств Галичини й Володимирії з кн. Освенцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським з дн. 29 вересня 1850 р.

Додатки, які долучаємо до нашої статі, складають ся з двох родів документів: з меморіалів Гол. Р. Ради й Поляків про і contra поділу Галичини (в числі 4), які подаємо в оригіналі, — і з конституційних актів (у перекладі).

Меморіяли Гол. Р. Ради, як невеликі своїм обємом, використали ми здебільшого вже в самій статі, вибираючи з них важніші аргументи й *passus*-и, — хоч окрім сього є в них іще по одно інтересне, що одначе ми, не бажаючи розтягати надто нашої розвідки, мусіли полишити без уваги, відсилаючи чи-

тача до самих актів. З тої також причини не могли ми запізнати докладнійше читача в самій нашій статі з величезним, хоч дуже інтересним контр-жеморіалом Поляків (№ 6), важним не тільки для пізнання польських контр-аргументів дотично справи поділу нашого краю на дві окремі національні провінції, але ще більш може для пізнання становища, яке заняло польське громадянство супроти перших кроків нашого національного відродження у Галичині взагалі.

Друга група додатків — се конституційні акти, які вляжуться з нашою справою безпосередно, чи посередно. Найважнійший тут повний текст (у перекладі) краєвої конституції для Галичини з дн. 29. IX. 1850 р. (№ 8), яка, одержавши найвищу санкцію, реалізувала хоч на короткий час у головнім принципі наше змаганне до національно-територіяльної автономії в границях австрійської половини держави. Преважний сей акт обговорили ми вправді дуже детально в останнім розділі нашої розвідки, тим не менш одначе не вагаємося подати його в його повнім тексті, признаючи йому не одну тільки історичну вартість.

Крім тексту краєвої конституції подаємо ще повний текст краєвої виборчої ординації з дн. 29. IX. 1850 р., яка була тільки розвиненням певних §§ згаданої конституції.

Вкінці мусимо зазначити з жалем, що з причини відмови доступу до т. зв. президіяльного архіву ц. к. Намісництва у Львові ми у двох розділах нашої праці (IV і VIII) мусіли користати з актів сього архіву тільки через другі руки, які були щасливіші від нас і користали з сього архіву без ніяких перепон.

Ч. 1.

Меморіял Гол. Р. Ради до цісаря з жаданням поділу Галичини з дн. 9 червня 1848 р.

Eure Majestät!

In der Absicht, dem ruthenischen Volksstamme in Galizien die Entwicklung seiner Nationalität und Sprache im Sinne des §. 4. der Verfassungs-Urkunde 25. April 1848 im vollen Masse angedeihen zu lassen, findet sich die Lemberger Central National-Versammlung der Ruthenen veranlasst, den gemeinsamen Wunsch der Ruthenen wegen Theilung Galiziens in staatlicher Beziehung hiemit vor den Stufen des a. h. Thrones Eurer Majestät niederzulagen.

Den Bestimmungsgrund dessen bildet hauptsächlich die Eigenthümlichkeit des ruthenischen Volksstammes in Schrift, Sprache und literarischer Ausbildung im Religionskultus, Sitten und Gebräuchen, in der Volksstimmung, der Anhänglichkeit an das Geliebte Kaiserhaus und im dem besonderen Volksinteresse überhaupt. Die Ruthenen haben nicht wenig daran gelitten, dass man sie, ungeachtet der vorwiegenden ruthenischen Bevölkerung in Galizien, in vielen dieser Beziehungen als Polen ansehen liess.

Zur Förderung dieser gemeinnützigen Zwecke stellt sich die Theilung Galiziens in provinzioneller Abgränzung als unerlässlich dar.

Demnach bitten die Ruthenen damit

1) jene Landesstrecke Galiziens, welche von Ruthenen bewohnt wird, für sich eine Provinz bilde, deren politische Landesstelle ihren Sitz in Lemberg hätte. Dieser Theil umfasst die östlichen Kreise Galiziens mit einer ruthenischen Bevölkerung. Ohnehin ist dieser Landestheil selbständig ursprünglich als Fürstenthum dann Königreich Halicz, endlich als Wojwodschafft Rothreussen nnd, damit

2) jene Landesstrecke, welche von Mazuren bewohnt wird, von der ruthenischen Provinz getheilt werde. Dieser Landestheil umfasst den westlichen Theil Galiziens, und enthält eine polnische Bevölkerung, die in vielen der bezogenen Rücksichten von der ruthenischen verschieden ist.

Geruhen Eure Majestät diesem das Wohl der Ruthenen betreffenden Gesuche allernädigst zu willfahren.

Lemberg vom 9-ten Juny 1848.

Ч. 2.

Меморіал Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданням поділу Галичини з дн. 17 липня 1848 р.

Hohes Ministerium!

Die gefertigte ruthenische Central-Volksversammlung findet sich veranlasst wegen des von Seite der polnischen Parthei überreichten Protestes gegen die Theilung des Königreichs Galizien in zwei Provinzen auf ihre frühere an S-e Majestät mittelst des galiz. k. k. Landes-Präsidium wegen der diessfälligen Theilung überreichte Petition sich zu berufen gegen den erwähnten Protest sich feierlich zu verwahren, und neuerlich im Namen des ganzen galizischen ruthenischen Volkes zu bitten, den in denselben ausgedruckten Wunsch aus folgenden Gründen gewähren zu wollen:

1) Weil diese Theilung Galiziens in zwei Provinzen bei dem gesammten ruthenischen Volke, welches von der gefertigten National-Volksversammlung vertreten wird, den Anklang findet, da es bei seinem unabänderlichen Willen unablässig darauf dringt und besteht.

2) Weil es der h. Regierung wohl bekannt ist, dass Galizien eine überwiegende ruthenische Bevölkerung von 2 $\frac{1}{2}$ Millionen Menschen zählt und dessen ungeachtet auf Veranlassung der Polen bei vielen Gerichtstellen in diesem ruthenischen Theile von Galizien die polnische Sprache als Kurialsprache bereits Platz gegriffen hat. — Und kann wohl irgend ein Umstand das Selbstgefühl einer Nation mehr verletzen, als wenn sie ihre Sprache, dieses kostbarste Kleinod, aus dem Leben verdrängt sieht? Ein solches Missgeschick soll nun bei dem gegenwärtigen Zeitgeiste nur die Ruthenen treffen, welche ihre eigene ausgebildete Sprache besitzen, die nur einer Einführung in den Lehranstalten und Amtern bedarf?

3) Weil die ruthenische Nation nur dann zum Besitze ihrer eigenen Nationalgarde, dieses Horts des koustitutionellen Volkslebens, gelangen kann, wenn die Theilung Galiziens zu Stande kommen wird, indem gegenwärtig, wie es der h. Regierung bekannt ist, dieses Vorrecht sich die Pohlen in ganz Galizien zugeeignet haben.

4) Das Vorausgeschickte liefert einen offenbaren Beweis, dass das Nationalübel, womit das ruthenische Volk auf seinem Boden von Seite der polnischen Ankommelingen seit mehreren Jahrhunderten durch Unterdrückung, Hintansetzung, ja durch die, die Religion selbst nicht verschonende Verfolgung, gepeinigt wurde, noch immer fortdauert.

5) Die Ruthenen verlangen die Theilung von Galizien nicht nur wegen ihrer konstitutionsmässigen Nationalselbstständigkeit, sondern noch vielmehr, um von den politischen nur Unheil bringenden Einflüssen von Seite der Polen, wovon so viele Daten seit 1831 vorliegen, doch schon einmahl los zu werden, um in dem billigsten Gebrauche ihrer Nationalrechte zum Behufe der Nationalentwicklung ruhig und ungehindert ihren Weg gehen zu können.

6) Der Wunsch der Ruthenen ist bei erwachtem Nationalgeföhle dahin gerichtet, unter dem Schutze der österreichischen konstitutio-

nellen Regierung das aus dem tiefsten Schläfe erwachte Nationalleben zu pflegen, welches Streben die Polen in Verfolgung ihrer und ganz fremden Absichten zu vereiteln trachten.

7) Von diesem gegen unsere Nationalität seit mehreren Jahrhunderten beobachteten feindlichen Systeme haben sie bereits Früchte geerntet, indem sie in den polonisirten Ruthenen nur zur gänzlichen Untergrabung der ruthenischen Nationalität und Förderung der polnischen Interessen die willfährigsten Werkzeuge gefunden haben, welche, da sie einstimmig mit den Polen gegen die diessfällige Theilung von Galizien protestirten, für das Ruthenische Volk weit gefährlicher sind, als die echt polnische Parthei selbst.

8) Endlich ist die durch die Konstitution bezweckte National-selbstentwicklung dieser zwei Volksstämme, welche entgegengesetzte Tendenzen verfolgen, bei der nicht gewählten Theilung von Galizien unausführbar.

Schon im J. 1846 hat die h. Regierung aus Anlass des an Galizien zugefallenen so unbedeutenden Landstreiches von Krakau für nothwendig erachtet die Theilung von Galizien einer Verhandlung zu unterziehen; die Ausführung dieses Vorhabens erscheint nun zur Beschützung der ruthenischen Nationalität von der grössten Nothwendigkeit.

Die National-Versammlung als Organ des ruthenischen Volkes unterbreitet diese Bitte mit dem Vorbehalte die diessfalls nöthigen Unterschriften aus allen Theilen des von Ruthenen bewohnten Galiziens nachträglich zu liefern.

Ein h. k. k. Ministerium geruhe demnach bei dem Umstande, als hierlands die Aufrechthaltung der ruthenischen Nationalität ohne Theilung Galiziens gefährdet wäre, die Theilung desselben in die ruthenische und polnische Provinz hochgeneigt auszuwirken, wo sodann erst die Ruthenen von allen nachtheiligen politischen Einflüssen befreit, sogar von allen derlei Versuchungen bewahrt, um so mehr hemmlich sein werden fernere Beweise von ihrer gewöhnten Treue und Anhänglichkeit an den a. h. Thron zu geben, und mit gesamten Nationalkräften an der Befestigung des Landes, das alle Provinzen des konstitutionellen österreichischen Kaiserstaates in ein Ganzes umschlingt, thatkräftig zu arbeiten.

Lemberg am 17 July 1848.

Ч. 3.

Взірець заяви солідарности з меморіялом Гол. Р. Ради до Міністерства за поділом Галичини.

Wir Gefertigte im Bezirke der ruthenischen Filial-Versammlung zu N. N. treten dem an Ein h. k. k. Ministerium überreichten Zeitgesuche unserer Zentral-Volksversammlung in Lemberg von 17 Juli 1848 Z. 173 wegen Theilung Galiziens in zwei Provinzen bei.

Ч. 4.

Взірець протоколу з жаданням поділу Галичини.

(: безъ степлю :)

Протоколъ

съ громадовъ . . . . . Циркулу . . . . ., котора въ . . .
осадовъ или нумеровъ домовихъ повстае, черезъ мѣсцового душъ Ста-
ровника на дню нинѣшномъ учененій.

1.

Чи хочете подѣлу Галициі,
щобьсьте мали забезпечену руску
народность Вашу, рускіи школи,
рускіи уряди, руску губерню?

2.

Чи підпишете ся на тоє?

1.

Хочемо.

2.

Не підпишемо ся, бо підпе-
совъ лякаемо ся, щобы паньщина
не вернула, або щобы то здрада
могла бути (: або якъ тамъ пофѣ-
дять :).

Дѣяло ся . . . . . дня . . . Вересня 1848.

Н. Н.

Парохъ мѣсцовій.

Жесьмо чули, же громада то од-
новѣдѣла, що ту написано, суж-
лѣнно свѣдчимо и власною рукою
са підписуемо.

Н. Н.

Н. Н.

(: можъ и латиньскими буквами писати :).

Ч. 5.

*Меморіял Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданням поділу
Галичини з дн. 28 жовтня 1848 р.*

Hohes Ministerium des Innern!

Die Hauptversammlung des Ruthenen hat bereits an Se. Maje-
stät, an Ein hohes Ministerium und an den hohen Reichstag schon
zu wiederholten Malen die Bitte gestellt, dass Galizien nach den vor-
herrschenden Nationen in zwei Provinzen, nämlich in eine ruthenische
und eine masurische getheilt werden möchte.

Die Hauptversammlung der Ruthenen hat in diesen ihren Ein-
gaben die unumgängliche Nothwendigkeit dieser Theilung, vom na-
tionalen, politischen und administrativen Standpuncte he-

leuchtet und nachgewiesen, dass in Galizien eine vollständige Ruhe auf einem anderen Wege nicht erzielt werden könne. Die hunderttausende Unterschriften, welche dem Reichstage vorgelegt worden sind, zeugen hinlänglich, dass diese Theilung nicht bloss von den Ruthenen, sondern auch von allen Gutdenkenden im Lande allgemein gewünscht worden.

Gesetzt, jedoch nicht zugegeben, dass in dem Lande der Ruthenen die Polen wirklich eine Nation bilden, hätten die Ruthenen, an dem Grundsätze der Gleichberechtigung aller Nationalitäten festhaltend, nichts dagegen, dass auch die Polen ihre Nationalität entwickeln, wenn sie sich nur keine Uebergriffe auf das Feld anderer Nationalitäten erlauben. Die Ruthenen würden sie daran gewiss nicht hindern. Es leben ja im Lande der Ruthenen andere Nationen, als: Deutsche, Armenier, Juden und Karaiten; es ist aber dem Ruthenen noch nie in den Sinn gekommen, der Entwicklung der Nationalität dieser Völker je hemmend in den Weg treten zu wollen, oder dem Polen und dem Juden anzumuthen, dass er aufhöre Pole oder Jude zu sein.

Eine polnische Nation gibt es in dem Ruthenen-Lande eigentlich gar nicht. Die geschichtliche Existenz der Polen in Galizien datirt sich von der Zeit, als Galizien, das ehemalige Königreich Roth-Russland, unter die polnische Herrschaft überging. Dazumal sind sie in das Ruthenenland eingewandert und mit sich noch eine andere Landplage, nämlich die Juden in das Land hineingezogen. Aber die Polen leben in Galizien einzeln, hin und wieder als ehemalige Grundherren oder Grundpächtern in den Dörfern zerstreut. In ihren Meierhöfen wie in festen Burgen nur auf ihre Familien und die Dienerschaft beschränkt, stehen sie in keiner näheren Verbindung mit dem eigentlichen Volke, nämlich den Ruthenen. Nicht viel grösser ist auch ihr Anhang in den Städten, wo neben sehr wenigen polnischen Insassen, nur noch einige Beamte als Träger der polnischen Nationalität auftreten.

Nur in Lemberg allein hat die polnische Partei einen etwas festeren Halt; denn hier als der Hauptstadt des Landes concentrirte sich der ganze Anhang der ehemaligen Machthaber. In Lemberg, als dem Sitze der Hochschule, prädominirten die Söhne der ehemaligen Grundbesitzer und ihrer Beamten, und gaben den Ton an, oder warfen sich zu Trägern der allgemeinen Meinung auf. Zu ihnen gesellten sich Journalisten und Halbgebildete, welche sich anmassten, die Intelligenz des Landes vorzustellen und ihrer Meinung überall eine unbeschränkte Geltung zu verschaffen suchten.

Als diese Elemente des Polenthums in Lemberg in den neuesten Zeiten noch durch Zuzüge aus dem Auslande und der Emigration bedeutend verstärkt wurden, so konnten die Polen, leicht denkend wie sie sind, nicht begreifen, dass Lemberg keine polnische Stadt sei. Der nächste Schluss dieser Enthusiasten war, dass, wie die Hauptstadt, so auch das Land beschaffen und gestimmt sei. Und so bildete sich im Lande per Ruthenen aus den Grundhessitzern, ihren Mandataren, den Gutspächtern, Schreibern und Glücksrütern eine Familie, welche in den Bewegungen der Neuzeit den Namen der polnischen

Nation annahm, und nicht blos das Land in ihrem Sinne ausbeutete und aussog, sondern den Ureinwohner, nämlich den Ruthenen, auch noch den Namen zu rauben versuchte.

Wer Galizien nur nach den grossen Zügen, welche jährlich in die Bäder oder wohl aus Langeweile auf Reisen in fremde Länder zogen, oder den Theilnehmern an dem Barrikadenkampfe in den Hauptstädten Europas beurtheilen wollte, müsse an den eigentlichen Landeseinwohnern irre werden; denn er erkannte das Land nur nach den Repräsentanten, welche sich selbst vordrängen.

Die Ruthenen waren ausserhalb ihres Landes von Niemand in Europa gekannt. Die Ruthenen, von Polen bedrückt, von der Regierung zurückgesetzt, ohne Einfluss, ohne Macht, durften in ihrem eigenen Lande kein Lebenszeichen von sich geben, weil die Polen und ihr Anhang jede Regung eines nationalen Lebens der Ruthenen vor der Regierung und der Welt der Hineigung zu Russland verdächtigen. Das gewichene Regierungssystem gab sich nicht einmal die Mühe, diesen Verdächtigungen auf den Grund zu geben; alles musste wahr sein, denn die Anschuldigung ging von der mächtigen Polenpartei aus. Kein Wunder also, dass die Polenpartei in den Märztagen, welche uns unsere Nationalität und unsere Rechte zurückgaben, sich erkühnte, mit der Behauptung aufzutreten: Galizien sei ein Polenland, und es gebe keinen Ruthenen. Und doch sind die Ruthenen von den Polen durch Abstammung, Sitten, Gebräuche, Sprache, Schrift und durch den kirchlichen Ritus gänzlich verschieden. Die Polen selbst haben, und thun es noch, wenn es in ihrem Interesse ist, den Unterschied zwischen ihnen und den Ruthenen als ihres Gleichen gar nicht anerkannt; wenn es sich aber darum handelt, das alte Polenreich wieder aufzubauen, wozu ihnen wohl die Ruthenen die kräftigste Stütze geben könnten, heisst es mit einem Male: Polen und Ruthenen sind eins. Aber kein Ruthene hat je diese Behauptung verfochten, im Gegentheile verwahrt sich der Ruthene gegen jede Gleichheit und Gemeinschaft mit den Polen, denn der Ruthene weiss recht wohl, was die polnische Gleichheit und Brüderlichkeit bedeutet, und wohin diese von dem Polen so sehr gewünschte Vereinigung hinzielt. Die Ruthenen wissen, dass die Polen, sobald sie nur ihre alte Selbstständigkeit wieder erlangt haben, keinen Augenblick anstehen würden, alle die Stufen, welche ihnen zur Erlangung ihrer Herrlichkeit behülflich gewesen, ohne weiteres bei Seite zu schieben, und die alte Despotie wieder herzustellen. Die Ruthenen wissen dies alles recht gut, dass sie jedoch mit Oesterreich halten wollen, thun sie nicht aus Furcht vor der politischen Staatswirthschaft, weil die Ruthenen in sich selbst genug Kraft fühlen, jede Ungerechtigkeit kräftigst abzuwähren, sondern sie thun es aus freiem Antriebe und der Ueberzeugung, dass das constitutionelle Oesterreich ihnen eine hinlängliche Garantie der freien nationalen Entwicklung darbietet, und einen redlichen Willen gezeigt hat, das Wohl eines jeden Staatsbürgers zu sichern.

Der Kampf zwischen den beiden Nationalitäten, welcher seit der

Unterziehung Galiziens unter die polnische Herrschaft im Stillen sich fortspann, ist nun in helle Flammen ausgebrochen.

Die ruthenische Nation, kräftig und stark in sich selbst, gelangte sogleich zum vollen Bewusstsein ihrer bis jetzt gedrückten Nationalwürde, nahm den Fehdehandschuh auf, will und wird mit Gottes Hülfe ihre angestammten Rechte auf dem legalsten Wege ausfechten.

Die jüngsten Bewegungen in Europa, grösstentheils durch die polnische Emigration selbst angezettelt, fachten bei den Polen die Hoffnung der baldigen Wiederherstellung ihres ehemaligen Königreiches an.

Dieses herzustellen sollte nicht bloss das eigentliche Polen, sondern alle ihnen unterthänigen ganzen Provinzen umfassen. Auf Galizien wurde dabei am meisten gerechnet.

Die letzten Ereignisse, fast in allen Hauptstädten Europas, haben die Umtriebe der Polen aus Licht gezogen und gezeigt, dass sie bei jeder Umwälzung meistens die Hand im Spiele haben. Die traurigen Vorfälle in Wien haben gelehrt, wie innig sie mit den Revolutionärs aller Länder und Völker verbunden sind. Nicht aus Sympathie für Gleichgesinnte haben die Polen alle diese Wirren hervorgerufen oder bei denselben thätig mitgewirkt. Nein, die Polen können keine Sympathie. Auch nicht um die Freiheit der Völker, welche sie besonders zu verfechten vorgeben, ist es ihnen zu thun. Nichts von allen dem. Es ist nur eine Idee bei ihnen, die sie mit einer Beharrlichkeit verfolgen, wie die Geschichte keine gleiche aufzuweisen vermag, und diese Idee ist: die Herstellung ihres alten Königreiches. Dieser Idee opfern sie alles, scheuen keine Kosten, verspritzen ihr Blut an jeder Barrikade, und würden selbst mit den Wilden Amerikas einen Bund eingehen, wenn sie Aussicht hätten, durch diese Verbindung ihr Reich wieder herzustellen.

Diese Aufopferung würde allenfalls die Bewunderung und Nachahmung der Welt verdienen, wenn sie wirklich aus Liebe zur nahen Freiheit und zum Vaterlande ausginge. Aber nein, nicht Liebe zum Vaterlande ist's, was die Polen bewegt, und zu allen diesen Umtrieben hinreisst. Der Pole hat nie gelernt ordentlich zu arbeiten und redlich sein Brod zu verdienen; er ist gewohnt, Andere für sich arbeiten zu lassen, und mit dem Ertrage des fremden Fleisses den eigenen Lüsten zu fröhnen. Deshalb fürchtet er eine gut geregelte Regierung, welche jeden Staatsbürger nützlich verwendet wissen will; deshalb wünscht er sein altes Königreich, dieses Ideal seiner Freiheit zurück, um in diesem Paradiese auf dem Nacken des Unterthanen seinen Herrscherthron wieder aufzurichten.

Nach dem unglücklichen Aufstande vom Jahre 1831 und den eben so misslungenen Erhebungen in dem Grossherzogthume Posen und in Krakau, scheint das Hauptaugenmerk der Polen gegenwärtig auf Oesterreich gerichtet gewesen zu sein. Es scheint in ihrem Plane zu liegen Oesterreich um jeden Preis zum Zerfallen zu bringen, um bei der zu hoffenden Theilung Galiziens als ihr Eigenthum zu reklamiren.

Was nun die Polen um jeden Preis herbei zuführen wünschen, das wollen eben die Ruthenen um jeden Preis verhindern; denn die vorzüglichste Aufgabe der Ruthenen ist, die Integrität der österreichischen Monarchie zu wahren. Der Ruthene wünscht, dass Oesterreich im Innern geregelt und gestärkt, nach Aussen aber achtung gebietend werde, und als Grossmacht ersten Ranges in der Staatenfamilie Europas, jene Stellung einnehme, die ihm in Anbetracht der Lage, der Ausdehnung und der Bildungsstufe der Völker, welche die Gesamtmonarchie bilden, gebühret. Der Ruthene wünscht in dem innigen Verbande mit dem constitutionellen Oesterreich zu verbleiben, um sich frei entwickeln, seine Nationalität ungeschmälert bewahren und sein geistiges und materielles Wohl sichern zu können.

Der Ruthene ist überzeugt, dass nur eine gut geregelte, hinlänglich starke Regierung ihm des künftigen Wohlvergehens hinlängliche Garantie darbietet.

Bei diesen offenbar divergirenden Tendenzen der Ruthenen und Polen ist es klar, dass sie Beide neben einander nicht mehr friedlich zusammen leben können. So lange die Ruthenen die Unterdrückten und die Zurückgesetzten gewesen, so lange sie noch unter der Vormundschaft standen, konnten die Polen frei der Herren spielen und ihre Uebermacht der Ruthenen recht fühlbar machen. Da nun aber die Ruthenen zum nationalen Leben und zum Selbstbewusstsein erwacht sind, und ihre Mündigkeit erlangt haben, können und wollen sie sich nicht mehr länger von den Polen am Gängelbände führen lassen. Frei mit eigenem Munde, ohne alle Dolmetscher, wollen sie ihre Sache selbst führen. Ihr Land ist gross und ihr Volk zahlreich genug, um in dem österreichischen Congressstate eine eigene, abge sonderte Provinz mit einer von den Polen gänzlich abgesonderten politischen und administrativen Regierung zu bilden. Mit dem Polen will der Ruthene nichts mehr gemein haben, als vielleicht die Erde, welche fruchtbar genug ist, Beiden einen hinreichenden Lebensunterhalt zu geben.

Die Theilung Galiziens ist eine Lebensfrage für die Ruthenen; denn nur auf diese Art kann ein für alle Mal den Umtrieben der Polen in dem Lande der Ruthenen ein Ziel gesetzt und ihren alle Aussicht benommen werden, mit Hülffe der Ruthenen das alte Polenreich wieder herzustellen. Nur so kann dass Land von dem Terrorismus, unter welchem es gegenwärtig steht, befreit, und den Ruthenen die freie Entwicklung ihrer Nationalität ermöglicht werden.

Desshalb bittet die Haupt-Versammlung der Ruthenen: geruhe ein hohes Ministerium in Berücksichtigung des allgemeinen Wunsches der Ruthenen, wie auch aller Gutgesinnten im Lande selbst, die Theilung Galiziens in zwei Provinzen ehemöglichst, wenn auch im Wege einer provisorischen Verfügung einzuleiten.

Lemberg, den 28. October 1848.

Ч. 6.

*Меморіал Поляків до Міністерства проти поділу Галичини
з дн. 27 надоліста 1848 р.*

Wysokie Ministeryum !

Upoważnieni od współobywateli naszych, do złożenia u stóp Tronu Adresu, podanego najuniżej do J. C. K. Mości i poparcia razem u Wysokiego Ministeryum proźby nim objętej, przeciw podziałowi Galicyi na polską i ruską prowincyę, żadanemu jakoby od narodu ruskiego, poczytujemy być naszym obowiązkiem, wyłuszczyć bliżej przyczyny, które nas i naszych komitentów, do uczynienia tego kroku powodują!

Winniśmy przedewszystkiem w imieniu tak dobrze naszym jak i komitentów naszych, zapewnić jak najuroczyściej, że gdyby zamierzony podział Galicyi był oczywiście życzeniem większości ruskiej ludności, albo, gdyby w istocie był niezbędnym do ochrony jej narodowości i mowy; jak to utrzymują jej rzecznicy w licznych swych adresach, gdyby wreszcie podziału tego wymagała istotna jaka potrzeba Rusinów, bądź narodowa, bądź polityczna, bądź też towarzyska, ani my, ani nasi współobywatele, nie tylko byśmy mu się nie sprzeciwiali, lecz owszem popieralibyśmy go ze wszystkich sił naszych. Każdy z nas bowiem czuje to nadto dobrze, że warowanie narodowości i języka, jak jest najwyższem dobrem każdego narodu, tak musi być celem najgorętszych jego życzeń; i nie przeszkadzalibyśmy pewnie drugim w osiągnięciu tego samego celu, do którego sami wszelkimi siłami dążymy. I wtedy nawet nie opieralibyśmy się zamierzonemu podziałowi, gdyby go się domagał ogólny interes monarchii, albo też wyższe jakie polityczne względy; bo wtedy, nie podejmowalibyśmy kroku, o którego byśmy bezskuteczności naprzód byli przekonani.

Ale właśnie też dla tego, że jesteśmy jak najmocniej przekonani, że żądanie podziału Galicyi nie jest usprawiedliwionem, ani życzeniem większości tej populacyi, w której jakoby imieniu jest wniesionem; ani żadną polityczną potrzebą; że go podsunęła jedynie namiętność, niezdolna jego skutków ocenić; że sumiennie jesteśmy przekonani, iż zamierzony podział, któremu jakoby chce zapobiedz, tykoby jeszcze powiększył; że przewidujemy smutne następstwa, jakieby z podziału takiego dla naszej prowincyi jak i dla całej monarchii wynikać musiały — nie mówiąc nawet o materyalnych i praktycznych niedogodnościach, stojących na zawadzie takiemu wykonaniu; dla tego też Niemcy i Polacy, Rusini i Ormianie, duchowni i świeccy, mieszczanie i posiadacze dóbr, bez różnicy stanu i wyznania, nie wahali się ani chwili z przystąpieniem do adresu, któryśmy w tej mierze do tronu Jego c. k. Mości podali.

Nie jest też wcale zamiarem naszym odpowiadać w tem miejscu na obelgi, jakimi przewodzcy ruskiej agitacyi ważyli się w swych adresach obrzucić naród polski. — O tych adresach o tyle tutaj wspomniemy, o ile wyjaśnienie objętych niemi zarzutów, do wyświecenia samego przedmiotu okaże się być niezbędnem.

Skargi powyższe i oparte na nich żądanie ruskiego duchowieństwa, zupełnego oddzielenia ruskiej części Galicyi od polskiej nie tyle jeszcze bezstronnego zadziwiać muszą, ile okoliczność, że i pierwsze i drugie dzisiaj dopiero objawiają się. Gdyby twierdzenie głównego zgromadzenia ruskiego duchowieństwa, że żądanie podziału wywołanem jest przez ucisk, jakiemu za czasów polskiego jeszcze panowania pod względem zwłaszcza narodowości i mowy ulegać miało całe jakoby plemię ruskie, było prawdą... to żądanie podziału, objaw życzeń tak dawno tłumionych — skutek tak przestarzałej antypatyi plemienia ruskiego naprzeciw polskiemu, byłoby się odezwało natychmiast i zaraz po podziale Polski, tudzież po zajęciu Galicyi przez rząd austriacki. Rusini byłiby pewnie wtedy nie omieszkali korzystać z nadarzającej się sposobności; i byłiby wtedy żądali podziału, tak jak go dziś żądają; tem usilniej, że żądanie to podówczas daleko było łatwiejszem do uskutecznienia.

Ale dalecy od podobnej myśli, nie wystąpili Rusini z żadnem podobnem żądaniem, nie tylko w pierwszych latach po podziale Polski, ale i później aż do roku 1848. — Od lat 76 znajduje się Galicya pod panowaniem austriackiem. W czasie tym słyszane były wszelkie głosy, wszystkich mieszkańców Galicyi w najrozmaitszych kierunkach, w przeciągu tych 76 lat objawiły się wszystkie skargi sprawiedliwe i niesprawiedliwe, przemówiły wszystkie życzenia, podobne i niepodobne; toczyły się wreszcie wszelkie rozprawy to o ogólnych potrzebach kraju, to o ucisku pojedynczych klas jego mieszkańców; ale nikomu nie przyszło na myśl, żądać podziału Galicyi, a tem mniej poważył się kto bądź twierdzić, że podział Galicyi był od dawna życzeniem całej ruskiej ludności, a to dla zachowania jej narodowości i mowy, przez Polaków jakoby ciemniejszej i gnębionej.

Jakaż więc może być przyczyna, że skargi o 300 letnie przeszło ciemństwo, nie pojawiły się z strony Rusinów wtedy, kiedy po pierwszy raz spadły owe kajdany, mające na nich jakoby ciężać od wieków? Oto dlatego, że wtedy, historia tego kraju — obecna jeszcze każdego pamięci — nie pozwalała tak łatwo przeczyć rzeczywistego stanu i położenia Rusinów pod polskim rządem; — że historia ta była za nadto jeszcze świeżą — żeby ją tak łatwo sfalszować było można.

Wtedy wiedział jeszcze prawie każdy Rusin doskonale i wiedział o tem wszystkim od ojców, że kiedy królowie polscy, w połowie 14-go wieku zdobyli na książętach Rusi, część wschodnią Galicyi, nie żaden lud ruski poszedł w ówczas jakoby w jarzmo narodu polskiego, ale się temu narodowi dostała tylko na własność wielka przestrzeń pustego i w niektórych tylko miejscach słabo zamieszkałego kraju; tudzież, że taka tylko pusta prawie przestrzeń, wcieloną w ówczas została do polskiego państwa. Wtedy powszechnie jeszcze znajomą było prawdą, że $\frac{4}{5}$ osad, znajdujących się w wschodnich cyrkulach Galicyi, założone były przez królów polskich, lub też przez polskich posiadaczy dóbr; w tych właśnie ruskich, a im nadanych pustyniach; wtedy pamiętano jeszcze, że te osady zaludnione były kolonistami różnych szczepów i krajów, którzy się dla tego właśnie chętniej w Polsce, ani-

żeli gdzie indziej osiedlali, że im głośna po całej w ówczas Europie tolerancja polskiego rządu i narodu względem obcych wyznań, narodowości i języka dobrze znaną była; dzięki też której, koloniści ci w aktach swego osiedlenia zapewnioną zawsze miewali nietylko wiarę i język swego kraju i narodu, ale co więcej i prawo rządzenia się wedle ustawodawstwa i obyczajów rodzimych.

Dlatego nie przeszło wtedy żadnemu Rusinowi przez myśl nawet reklamować na rzecz i własność ruskiego li plemienia całą wschodnią część Galicji; bo wtedy mógł go być jeszcze każdy z łatwością przekonać i nauczyć, że do zaludnienia tej części Galicji przykładali się tak dobrze Niemcy, Polacy, Wołosi i Ormianie, jak i Rusini, którzy to ostatni, po miastach zwłaszcza, w oczywistej byli mniejszości.

W epoce równie, o której mówimy, nie byłby się zapewne nikt powążył wystąpić z twierdzeniem, jakoby pierwotne instytucje gminne i inne polityczne swobody, których niegdyś Rusini używali pod panowaniem swoich własnych książąt, zostały im wydarte pod polskim dopiero rządem. Bo wtenczas wiedział o tem tak dobrze historyk, jak i każdy obywatel, jak i większa część wieśniaków, że wszystkie osady, używające kiedykolwiek praw gminnej autonomii, lub innych przywilejów, prawa te i przywileja zawdzięczały jedynie polskiemu właśnie rządowi, a to przez nadanie prawa Magdeburgskiego, te i tym podobne wolności — zapewniającego.

Jak wielka była liczba osad w wschodnich cyrkułach Galicji, którym przysługiwały podobne swobody wcześniej lub później nadane?... jak sobie osady te swobody wspomniane wysoko ceniły?... dowodzą proźby, które z ich strony w pierwszym dziesiątku lat po zajęciu Galicji podawano do rządu austriackiego; proźby, znajdujące się zapewne do dziś dnia w starych aktach gubernialnych.

Naczelnicy więc ruskiej dzisiejszej agitacji niech pierwiej przejrzą proźby, o których mowa, niech się wprzódy rozpatrzą w nadaniach, w moc których podobne osady kolonizowanemi były; nadaniach, których dowody znajdują się w dawnych aktach grodzkich; niech wprzódy zgłębią należycie historję własnego kraju i dzieje jego zaludnienia, zanim się polskiemu narodowi odważą zarzucić uciemżenie ruskiego pokolenia. Zarzut o którym mowa, tym dziwniejszym się wyda, skoro się zastanowimy, że rozległa kraina ruska, połączona z koroną polską w roku 1413, przez dobrowolną uniję Litwy z Polską, stanowiła zawsze większą połowę polskiego niegdy państwa; że królowski szczerp Jagielonów ruskiego był pochodzenia, tudzież, że najślawniejsi mężowie historii polskiej do ruskich należeli rodzin.

Większej nierównie niewiomości ruskiego duchowieństwa dowodzi drugie również mylne twierdzenie, jakoby język ruski był kiedy gnębionym przez Polaków. Nie jest tu miejsce zapuszczania się w lingwistyczne albo etymologiczne wywody, niechcemy Wysokiemu Ministerium przedładać akt, dotyczących polemiki, tożzonej w tej mierze wszechstronnie od czasu pierwszego pojawienia się ruskiej agitacji. Z zeznania atoli wszystkich prawych i bezstronnych Rusinów pokazało się jednak niezbitcie, że język polski jest językiem piśmiennym,

powstałym z różnych dialektów słowiańskich i letyckich, z których się ludność polskiego niegdy państwa składała; że język ten przyswoił sobie daleko więcej wyrazów z ruskiego narzecza, aniżeli z którego bądź innego; że język ten nareszcie najczystej jest mówionym w tych właśnie częściach Galicyi, które niegdyś do Rusi należały. Język polski znajduje się w jednym zupełnie położeniu, co i język włoski. Język włoski, którym najczystej mówią w tokańskim, jest jednak językiem tylko piśmiennym włoskim, powstałym z różnorodnych włoskich dialektów, dzięki jedynie usiłowaniom uczonych. I dla tego też, że język polski jest językiem używanym w piśmiennictwie, przyswoiły go sobie wszystkie warstwy wykształconej ludności w polskim niegdy państwie, tak dobrze ormańskiej, ruskiej, wołoskiej jak i niemieckiej. Język polski stał się jedynym środkiem zrozumienia się wzajemnego pomiędzy wspomnianą ludnością; on był i jest językiem literatury i umiejętności w kraju; on przyjętym został do wszystkich publicznych i prywatnych tranzakcyj; przyswoiły go sobie wreszcie sądy tak dobrze jak i administracya, i zamienił się w jedynego pośrednika, pisma i mowy w całym kraju. Języki Ruski, Mazurski i Litewski zostały dyalektami li wiejskiego ludu, nie mogły się przeto ani wykształcić, ani wyrobić. O gnębieniu więc ruskiego języka polskim o tyle chyba może być mowa, o ile zawsze i wszędzie z postępem oświaty dyalekta ludu ustępować muszą i ustępują mowie wykształconej i piśmiennej narodu.

W tem, a nie w innym położeniu znajdowały się rzeczy pod rządem polskim, co się tyczy Rusinów; i zajęcie Galicyi przez rząd austriacki w takim je, a nie w innym stanie zastało.

Zachodzi przeto pytanie: ażali okoliczności zmieniły się od tego czasu do tego stopnia, żeby to, o czem się wtedy nikomu nawet nie marzyło, czego sobie pod ówczas nikt nie życzył, miało się teraz dopiero stać austriackim, przewaga polskiego plemienia i ucisk Rusinów przez Polaków. wzmogły się tak dalece, że do zasłonięcia ich przed tą polską jakoby przewagą i uciskiem, pomiędzy niemi rozdziału potrzeba? teraz właśnie, kiedy zasada równego uprawnienia wszystkich narodowości w państwie austriackim stała się prawdą niczem nie zachwianą; kiedy ją policzono między kardynalne podstawy przyszłej konstytucyi państwa? Albo miałby się narodowy duch ruskiego ludu dziś dopiero tak nagle i silnie obudzić. iżby mu politycznej samodzielności i bytu odmówić więcej nie można było?

Nam się zdaje, że owszem ma się zupełnie przeciwnie. Rozdział istniejący niegdyś pomiędzy Polakami i Rusinami, zatarty już zupełnie pomiędzy wykształconymi, znikł także pomalę i w niższych warstwach ludności obojga. Ulepszenie komunikacyi ułatwiło, naturalny zaś postęp cywilizacyi podwoił między niemi obcowanie, a obcowanie to zacieśniało co raz to bardziej istniejącą niegdyś w obyczajach i zwyczajach różnych szczepów ludu galicyjskiego różnicę. Duch religijnej tolerancyi wzmagał się co raz to bardziej. a tożsamość politycznego położenia, tożsamość prawodawstwa wywołały też rychło wszędzie tożsamość ich potrzeb i stosunków. Nigdy też lud wiejski, osiadły w wschodnich okręgach Galicyi, nie objawił innych dążeń i życzeń, aniżeli w zachodnich, ani różnica wyznania i pochodzenia, znajduwaua nieraz

w jednych i tych samych cyrkulach i osadach nawet, niezakłóciła nigdy pokoju między Polakami i Rusinami, ani do jakich bądź niesnasek pomiędzy nimi nie stała się powodem.

Wieleż to wypadków przytoczyć by można, że jeden członek jednej i tej samej rodziny jest polskiego, a drugi ruskiego pochodzenia?... jeden łacińskiego, a drugi greckiego wyznania?... Cóż dopiero powiedzieć o wyższych i wykształconych warstwach towarzysstwa, gdzie się już nikt o to nie pyta, czy kto jest Rusinem, czy też Polakiem?... Czy kto do jednego, lub też do drugiego należy wyznania? We wszystkich żywotnych kwestyach kraju biorą równy udział tak dobrze Polacy, jak Ormianie i Rusini, byle tylko byli wykształconymi, z równą gorliwością dbają o narodowe, polityczne, duchowe i materialne potrzeby prowincyi; wszyscy widzą w niej wspólną i niepodzielną ojczyznę, uważają siebie za jeden i ten sam naród. — O prawdziwe powyższego twierdzenia, przekona się Wysokie ministerjum, jeżeli się zechce zająć sprawdzeniem, wielu Rusinów przystąpiło do adresu z dnia 19. marca r. b. w imieniu całej Galicyi podanego?... jak wielką jest wreszcie liczba tych z pomiędzy nich, którzy podpisali adres w obecnym nawet przedmiocie Jego c. k. Mości podany?

Czyliż w przeciągu czasu, o którym mówimy, ruski dyalekt wykształcił się tak dalece i rozszerzył, żeby sobie mógł rościć prawo do stania się językiem samodzielnym, do wprowadzenia siebie — w wykład nauki po szkołach, do stania się pośrednikiem w urzędzie lub sądzie? Przeciwnie, naczelnicy ruskiej agitacyi przyznali sami, że tak nie jest, kiedy z względu na niewykształcenie własnego prosili o tymczasowe zatrzymanie niemieckiego języka, tak dobrze w szkołach jak i urzędach. Nienaturalne nadto wysiłenia, podejmowane w najnowszych czasach, żeby wydawać ruskie dzienniki i dzieła, przekonały niewątpliwie, że jeżeli język ruski chce zostać językiem piśmiennym, musi się koniecznie złąć w jedno z językiem albo polskim albo też rosyjskim; bez pomocy bowiem jednego z nich nie może w nim być odaną żadna myśl, wznioślejsza nieco nad poziom zwyczajny. Wytrwali w powziętem raz postanowieniu naczelnicy ruskiej agitacyi zmuszeni się widzieli przyswoić językowi ruskiemu nietylko innność słów z rosyjskiego języka, ale nadto usiłowali brak własnego pisma zastąpić literami rosyjskimi i niedostatki pisma Cyryliką zwanego, rosyjskimi wynagrodzić głoskami. Skutek niedopisał wprawdzie zamiarowi i usiłowaniu, bo pokazało się, że nietylko lud wiejski, ale nawet i wykształceni Rusini, nie mogli czytać pisma, które im chciano narzucić za starożytne i narodowe! Duchowieństwo nawet ruskie, które kwestyą dyalektu ruskiego wyniosło do godności sprawy narodowej, nie mogło aż do ostatnich czasów przyczyniać się w czemkolwiek do upowszechnienia dyalektu, o którym mowa; a to dla tego, że większa część duchownych, zaniedbawszy dyalektu ruskiego zupełnie, używała w jego miejscu i do dziś dnia używa języka polskiego, w życiu i stosunkach z rządem. I ta też jedna okoliczność jest wystarczającym powodem, jak niesłusznym jest obwinienie autorów ruskiego adresu, jakoby ich język był przez Polaków systematycznie gnębnym. Któż bowiem kiedy przeszkadzał Rusinom używać ich języka, bądź w mowie,

baż w piśmie, baż też w urzędowych korespondencyach i kształcić go wedle upodobania? Język więc, który sami Rusini zaniedbali, którym zaledwie niektórzy duchowni pisać umieją, którego żaden urzędnik, żaden mieszczanin w wschodnich nawet cyrkułach Galicyi nie rozumie, a cóż dopiero żeby nim miał mówić?... Język taki narzuca duchowieństwo ruskie $\frac{3}{5}$ częściom Galicyi za jedyny język krajowy!? I duchowieństwo wspomniane widzi w tem ucisk ze strony Polaków, że wszyscy, którym tylko zależy na dobro kraju, którzy dbają, ażeby potrzebne wiadomości upowszechniały się w nim jak najszybciej, domagają się zaprowadzenia języka polskiego w szkołach i urzędach, dlatego, że język ten posiada w wszystkich gałęziach umiejętności potrzebne i gotowe dzieła; że nim mówią wszyscy cokolwiek wykształceni w kraju, że nim wreszcie mówi połowa wiejskiej ludności, a druga że go bez wyjątku rozumie? W istocie zrozumienie wszystkich podobnych twierdzeń i zarzutów, pogodzenie z sobą takich sprzeczności byłoby niepodobnem, gdyby nam ostatnie słowo tej zagadki nie było dostatecznie znanem, gdybyśmy nie znali dokładnie źródła i prawdziwych celów obecnej ruskiej agitacyi.

Agitacya, o której mowa, nie jest bynajmniej narodową, lecz wyłącznie religijną. Nie chodzi tu bowiem wcale o język ruski, albo o ruską narodowość, ale chodzi o ustalenie supremacyi greckiego duchowieństwa w cyrkułach, które w tym celu jako ruteńska prowincya są reklamowane. Nie politycznej unii Rusi z Polską, ale unii greckiego kościoła z katolickim, dokonanej przez były rząd polski w r. 1595 za pomocą apostolskiej stolicy, nie może duchowieństwo ruskie zapomnieć po upływie nawet półczwarta wieku!... i unija ta kościelna jest właściwym uciskiem, który zdaniem duchowieństwa Rusini od Polaków znosić musieli. Znaczna część ruskiego duchowieństwa, uważa wspomnianą uniją do dziś dnia jeszcze za szymę; do dziś dnia spogląda z tęsknotą na dyzunicki kościół i widzi w nim matkę swego własnego; a chęć połączenia się z nim na powrót odżyła głównie od czasu przejścia unitów w Państwie Rossyjskiem do kościoła greckiego. Niema zapewne nikogo z pomiędzy wykształceńszych pomiędzy nami, coby sobie nie przymomniał, jak nadzwyczajne wrażenie zrobiło w swoim czasie przejście wspomniane na umysłach grecko-katolickiego duchowieństwa w Galicyi; wrażenie, które wtedy ściągnęło nawet na siebie uwagę rządu krajowego, i obudziło w nim słuszną obawę. Sprawiedliwie bowiem ruch, o którym mowa, uważanym był wtedy przez rząd krajowy za nieprzyjazny interesom Austryi; i w greckim duchowieństwie, biorącym w nim udział, widział rząd wtedy i słuszenie przeciwników swej sprawy. Zkądże więc dzisiaj, ci sami, których widoki i dążenia uchodziły podówczas za zgnębne dla Austryi, mogą uchodzić za obrońców austryackiej monarchii? Myślimy, że się niedaleko pominiemy z prawdą, jeżeli powiemy, że okryci tym wygodnym płaszczem mają nadzieję zrobienia pierwszego pewnego kroku na drodze, prowadzącej do pożądanego celu. Agitacyi tej przyświeca jawnie myśl, że gdy tylko Galicya zostanie raz podzieloną na grecko- i rzymsko-katolicką prowincyę, wtedy niedość że w wschodnich częściach tego kraju nstali się na zawsze supremacya grecko-katolickiego wyznania jako

wyznania większości; niedosć, że przy tej sposobności ułatwionem zostanie słumienie rzymsko-katolickiego obrządku; niedosć nareszcie, że upowszechnienie ruskiego dyalektu da się wtedy przeprowadzić całą siłą religijnego wpływu; ale to będzie nadto krok zarazem stanowczy do ściślejszego związku i zlania się w jedność z Rusinami, zostającymi pod berłem rossyjskiem; będzie to założony fundament do duchownego odbudowania państwa ruskiego, tak jak w połowie czternastego wieku istniało.

Oprócz tych wszystkich religijnych i politycznych a tem samym wyższych względów, wiele także jeszcze osobistych pobudek kieruje w tej mierze duchowieństwem grecko-katolickiem i wzbudza w niem wspomniane wyżej życzenia. Najważniejszą pomiędzy niemi jest uczucie obrażonej miłości własnej, to jest przekonanie o niższości jego stanowiska w porównaniu z stanowiskiem duchowieństwa rzymsko-katolickiego. Pomijając nawet, że jak długo trwa unija obydwóch wyznań — pierwszeństwo zostać koniecznie musi przy obrządku łacińskim już dla tego samego, że obrządek łaciński zajmuje od wieków najwyższy stopień w hierarchii chrześcijańskiego kościoła; że dalej nie łacińskie wyznanie z greckiem, ale greckie z łacińskiem jest połączone; już sam celibat i bogatsze w ogóle uposażenie rzymsko-katolickiego duchowieństwa w Galicyi musi temu ostatniemu zapewniać dużo niepodleglejsze stanowisko, aniżeli go zajmować może duchowieństwo obrządku greckiego. W czasie albowiem, gdy zakaz żenienia się po wyświęceniu zmusza niejako duchownych obrządku greckiego do zawierania związków małżeńskich wtedy, kiedy sobie jeszcze ani niepodległego bytu, ani sposobu do życia nie zapewnili; — gdy konieczność ta stawia ich w naturalnej zawisłości od żony i jej krewnych, którzy do ich utrzymania i gospodarstwa w większej części przyczyniać się muszą; — zwyczaj nadto Rusinów przynoszą jeszcze z sobą; — że ich duchowny pasterz, skazanym jest mieć udział we wszystkich uroczystościach familijnych, to jest w weselnych, chrzestnych i pogrzebowych obchodach swoich parafijanów, tem samym przeto ich zwyczaj i sposób życia przyswajając sobie niejako musi. Obowiązki nadto familijne i mniejsza nierównie dotacya są przyczyną, że duchowny greckiego obrządku poświęcać się musi więcej staraniom gospodarskim i zarobkowym, aniżeli duchowny obrządku katolickiego, że musi przemyślać nad sposobami pomnożenia majątku, który po jego śmierci ma być jedynym sposobem utrzymania jego wdowy i dzieci. Wszystkie powyższe okoliczności razem wzięte, niepozwalają duchowieństwu greckiemu myśleć tak, jakoby należało, o wykształceniu własnem; a brak tego wykształcenia właśnie, jest główną przyczyną, że duchowieństwo wspomniane, w obec swoich parafijanów zajmuje dużo niższe stanowisko od tego, które jest i musi być udziałem rzymsko-katolickiego. Wszystko to także sprawia, że duchowieństwo greckie widząc się być upośledzonym w obec łacińskiego, zamiast przyczyny tego szukać w towarzyskiem i naukowem stanowisku swoim, szuka ją i znajduje w mniemanem wyszczególnieniu rzymsko-katolickiego obrządku!

Czyli wyszczególnienie takie było kiedy zamiarem austriackiego rządu? czyli rząd ten przyczyniał się kiedy bądź do jego ziszczenia?

czyli też raczej — duchowieństwu obojga obrządków jedne zawsze i te same prawa przyznawał? i oba jednemi względy obdzielał? czyli jednemu i drugiemu dostarczał w równej proporcji środków do intelektualnego wykształcenia? Czyli wreszcie było kiedy w mocy wspomnionego rządu — obmyśleć duchowieństwu greckiemu bogatsze uposażenie od tego, jakie obecnie posiada? wszystkie te pytania — rozstrzygnięciu Wysokiego Ministerium zostawić musimy. Co do nas, ograniczymy się tutaj tylko do zwrócenia uwagi Wysokiego Ministerium — na konieczność lepszego opatrzenia duchowieństwa greckiego, które w samej rzeczy w wielu okolicach jest niskiem i stanowisku duchownego nie odpowiadającym.

Zdaniem naszym potrzebie tej dałoby się najłatwiej uczynić za-
dość przez regulację grecko-unickich probostw, gdy przy równej prawie liczbie wyznawców obojga obrządków w Galicyi obrządek rzymsko-katolicki 791, obrządek zaś grecko-katolicki 1766 plebanij posiada.

Jakkolwiek atoli gotowi zawsze będziemy popierać słowem i czynem wszystkie słuszne żądania grecko - katolickiego duchowieństwa, musimy się jednak oświadczyć stanowczo przeciw wszystkim, co by podjęte w celu wyłącznie zapewnienia supremacji w wschodnich cyrkułach Galicyi, w celu nadto ułatwienia jego politycznych lub innych jeszcze zachceń, mogło i musiało nadwężyć węzeł jedności, łączący dotąd wszystkich mieszkańców tej prowincyi; co by kłóciło religijny pokój, którego prowincya nasza jak na teraz używa; co by wreszcie cywilizacyi większej połowy jej ludności mogło i musiało stawać na zawadzie.

I mądrość też krajowego rządu, jego znana troskliwość o całość interesów ogółu monarchii; gorliwość wreszcie, jaką się zawsze odznaczał we wszystkim, co dotyczyło praw rzymsko-katolickiego kościoła; — wszystko to razem wzięte jest nam rekojmią, że do osłabienia unii greckiego kościoła z rzymskim — trwającej już przeszło 3 wieki, nie poda pomocnej ręki; że nadto nie zechce sam podsycać i wzmacniać już i tak dość silnej i naturalnej skłonności Rusinów ku wschodowi. Tej pomocy i zachęcenia tem pewniej rząd zdaniem naszym odmówić powinien, gdyż mogąc teraz z pewnością rachować na wierność ludu wiejskiego, tak dobrze w cyrkułach wschodnich jak i zachodnich Galicyi, wątpić należy, czyby to było z jego korzyścią, — gdyby zamiast jednolitej, jedną i tą samą lojalną myślą ożywionej masy, stworzył sam w Galicyi dwa pod każdym względem przeciwne sobie szczepy ludu, któreby ożywione religijnem i narodowem antagonizmem do różnych także łatwo mogły dążyć celów.

Tem mniej zaś dopuszczamy, iżby rząd austriacki, w epoce właśnie, w której dawnym i choćby najsilniej objawionym narodowościom odmawia stanowczo politycznej samodzielności i autonomii, mógł światu dawać niesłychany przykład podziału jakiej prowincyi wedle różnicy obrządku i sankcjonować tym sposobem nową i dotąd nigdzie niepraktykowaną zasadę, że różnica wyznania może i powinna pociągać za sobą i podział administracyjny jakiegokolwiek prowincyi. Żądanemu nadto podziałowi Galicyi, w razie gdyby w istocie

miano mieć zamiar przyprowadzenia go do skutku, stanęła by oprócz wszystkiego, ogromna jeszcze na zawadzie trudność wynalezienia prawdziwej linii demarkacyjnej między polską a ruską, jaśniej mówiąc, między grecko-katolicką a rzymsko-katolicką częścią Galicyi. Tabela albowiem załączona tutaj pod literą A. wyjęta z szematyzmów grecko-katolickiego i rzymsko-katolickiego konsystorzów, przekonywa, że po wszystkich cyrkułach Galicyi znajdują się rozprószeni wyznawcy obydwu obrządków; że często w jednych i tych samych wsiach, spokojnie obok siebie mieszkają; że prawie zawsze w takich miejscach są nawet członkami jednej i tej samej rodziny. Często zdarza się także, że różnica nawet obrządku nie jest jeszcze dowodem różnicy narodowości i mowy. Wyznawcy np. grecko-katolickiego obrządku, osiedli w południowej części cyrkułu samborskiego, sandeckiego i jasielskiego, są wszyscy pochodzenia polskiego — w wschodnich znowu cyrkułach Galicyi znajdują się w pośród wsi ruskich osiadłe kolonie Mazurów, którzy wiarę i mowę swych ojców nietknięte zachowali. Jest że więc w podobnem położeniu rzeczy możliwem pociągnąć linię demarkacyjną taką, któraby ruską i mazurską część prowincyi ściśle oznaczyła⁹ albo, mianożby w celu ścisłego dokonania podobnego rozdziału — nakazać przesiedlenie ludności polskiej i katolickiej do zachodnich, i przeciwnie, ruskiej i greckiej do wschodnich cyrkułów Galicyi?...

Przypuściwszy wreszcie, że za podstawę podziału przyjętą będzie numeryczna większość albo wyznawców jednego obrządku, albo też mówiących jednym i tym samym językiem; przypuściwszy dalej, że te obwody, których mieszkańców większość przyznaje się do rzymsko-katolickiego obrządku, do części polskiej; te zaś, w których większość przyznaje się do obrządku greckiego, do ruskiej części przyłączone będą — jakieżby skutki, pytamy się, z takiego rozdziału wyniknąć musiały?... Nie inne zapewne, jak tylko, żeby Rusini w wydzielonej dla nich prowincyi, w celu upowszechnienia ile możności swego obrządku i języka, język ten i obrządek wszystkim polskim mieszkańcom, wszystkim wyznawcom rzymsko-katolickiego obrządku, narzucać chcieli; w razie zaś niepowodzenia takiej propagandy wyznawców tych na drodze prześladowania wszelkiego rodzaju wydaliłoby z kraju usiłowali. Postępowanie takie, łatwe do przewidzenia... wywołałoby naturalnie repressalia przeciw Rusinom w zachodnich cyrkułach Galicyi zamieszkałych; i powstałyby wkrótce w naszym kraju niesnaski i zatargi religijne, jak dotąd, zupełnie w nim jeszcze nieznanne. W cyrkułach, gdzieby większość ludności była ruską, posiadacze dóbr i wszyscy, należący do zamożniejszego i więcej nieco wykształconego towarzystwa, byłiby przedmiotem prześladowania, jako mówiący wyłącznie polskim językiem i należący bądź z urodzenia, bądź przez nawrócenie do rzymsko-katolickiego obrządku. Prześladowanie to znalazłoby silne poparcie w ludzie wiejskim jako schlebiające jego nadziejom — rozdzielenia gruntów pańskich między wiejskich osadników. Do tego też a nie innego celu dąży, jak przyznać trzeba, jawnie, pismem tak dobrze jak i mową, większa część duchowieństwa obrządku greckiego; nad nim pracują nieustannie i świeccy naczelnicy obecnej ruskiej agitacji, i dążenie też to jest drugim i charakterystycznym znamieniem

ruchu, który oprócz, że jest wyłącznie religijnym, jest nadto jeszcze i socyalnym. Propagatorowie jego apostołują codzień dobitniej ruskiemu ludowi, że grunta, znajdujące się dzisiaj w rękach panów, stały się ich własnością na drodze jedynie nieprawnego zaboru i wyzucia z ich posiadania pierwotnych mieszkańców tego kraju tj. ruskich chłopów; że przeto dzisiejsi włóścianie, ich potomkowie, mają jak najzupełniejsze prawo żądania ich zwrotu. Tym też naukom przypisać należy owe coraz to częściej wydwarzające się napady wiejskiego ludu na pańskie grunta; owe samowolne przywłaszczanie sobie znacznych kawałów lasu, wypasanie dominikalnych łąk i tp. Nie ulega żadnej wątpliwości, że, jeżeli zubożenie dotychczasowych dziedziców i wyzucie ich z własności jest zamiarem dzisiejszej agitacji, to postępowanie takie dłużej cierpiane, musi doprowadzić do pożądanego celu. Utrzymywanie podobnego ducha pomiędzy ludnością i zachęta do podobnej samowoli sprawi niedługo, że wszyscy dziedzice i posiadacze dóbr ustąpią z kraju i wnet nie pozostanie w ruskiej prowincyi innej ludności, tylko sami Rusini, tj. chłopci i księża. Czy się atoli godzi przypuścić, ażeby podobny chociaż nieochybny rezultat agitacji obecnej mógł odpowiedzieć widokom rządu? czyli podobna zachęta demagogicznych zabiegów i knowań może być zgodną z zadaniem i celem rządu w tym kraju?... wątpić sobie pozwolimy... w każdym atoli wypadku, poczytujemy sobie za obowiązek, zwrócić jego uwagę na niebezpieczeństwo, grożące w tem położeniu rzeczy nieochybnie, nie tylko wszystkim posiadaczom dóbr, ale i wszystkim możniejszym i więcej nieco wykształconym klasom ludności, w cyrkulach wschodnich zamieszkałej.

Nie na tem atoli tylko niebezpieczeństwie, ograniczają się praktyczne trudności i niedogodności, któreby z zamierzonego podziału Galicyi wypłynąć musiały. 76 lat z okładem uważał rząd austriacki Galicyę za całość nierozdzielną i wedle tego traktował. Przez 76 lat podlegała Galicya w politycznym, administracyjnym i sądowym względzie jednemu i temu samemu ustawodawstwu, a z tożsamości ustaw wyniknęły teżsame stosunki; i tożsamość ta spoiła i zlała w jedno interesa wszystkich części tej prowincyi. Jeden i ten sam sejm prowincyalny zastępywał interesa posiadaczy dóbr w całej Galicyi, powstał instytut kredytowy ziemski dla całego kraju, którego obliży (listy za-stawne) tej właśnie solidarności kredyt swój zawdzięczają. W jednej i tej samej tabuli publicznej krajowej uregulowane zostały i są zabezpieczone wszystkie tytuły własności ziemskich i praw rzeczonych na nich zahypotekowanych; jedyna i ta sama instancya sądowa, to jest sąd lwowski, stanowi ogólne hypoteczne forum dla całego kraju. Z tą też we Lwowie, nie gdzie indziej, robione są po dziś dzień wszystkie tranzakcye, dotyczące hypoteki dóbr ziemskich. We Lwowie zawierają się kontrakta kupna i sprzedarzy tudzież dzierżawę dóbr; tu przychodzą do skutku układy o pożyczki na hypoteki, tu załatwiane bywają wszystkie formalności prawne i sądowe, z umorzeniem ciężarów tabularnych jakkolwiek związek mające. Jakieżby zamieszanie wszystkich tych stosunków musiało nastąpić w razie podziału kraju na dwie prowincye?! Jakiegożby utrudzenia doznali obywatele w za-

bezpieczeniu swoich prywatnych interesów?! Nie mówimy tu już nawet o formalnościach paszportowych, które gdyby nadal zatrzymać chciano, utrudziłyby już same, konieczną i ciągłą komunikację wschodniej części Galicyi z zachodnią; i nie mówimy o tem dla tego, że się spodziewamy, iż z ostateczną organizacją państwa i wprowadzeniem w wykonanie swobód konstytucyjnych zawady takie w całej zapewne monarchii usuniętymi zostaną; ale nie możemy nie zwrócić uwagi rządu na okoliczność, że jeżeliby podział Galicyi nie miał za sobą pociągnąć także i podziału wszystkich władz, magistratur, tudzież tabuli — mieszkańce zachodnich cyrkulów skazaniby przez to samo zostali na odbywanie podróże w jednych interesach do Lwowa, a w drugich do Krakowa; albo, co gorsza, na utrzymanie podwójnych plenipotentów! — Jeżeli zaś razem z podziałem prowincyi mają być także podzielone i władze i ich jurysdykcyę; to skutkiem takiego podziału, w pierwszych osobliwie latach, nie będzie co innego, tylko ogromna strata czasu, zmarnowanego na zażądanie i wyszukanie potrzebnych objaśnień aktów, na czem zawsze interes tylko stron ucierpi. Nie mówimy tu już wcale o trudnościach stósunkowego podziału uposażenia obydwóch religijnych obrządków, tudzież innych publicznych prowincjonalnych funduszów. Ale pytamy się i pytanie to jest, jak nam się zdaje zupełnie na swoim miejscu; cóż na przypadek podziału stanie się z zbiorami umiejętności, z zakładami wychowania lub innego publicznego użytku dotyczącami, które, fundowane i uposażone przez prywatnych, przeznaczone były dla całego kraju? i dla tego tylko we Lwowie są umieszczonemi, że Lwów jako stolica prowincyi, był zarazem siedliskiem wszystkich wyższych zakładów naukowych całego kraju; i miejscem zamieszkania wszystkich, poświęcających się nauce i umiejętnościom. Czyliż biblioteka Ossolińskich, jedyny dzisiaj i najliczniejszy księgozbiór w Galicyi, instytucya prawdziwie polska, ma pozostać własnością ruskiej prowincyi?... której ruskich mieszkańców, literatura polska już dziś bynajmniej nie obchodzi, a w przyszłości tem mniej obchodzić zapewne będzie?... To samo konwikt, zostający niegdyś pod dozorem Jezuitów, czyliż w razie, gdyby i nadal miał być utrzymanym jako instytucya fundowana wyłącznie przez prywatnych, pozostanie na wyłączną korzyść zachodniej prowincyi?... Jakiż stósunek podziału zaprowadzonym będzie np. w licznych stypendyalach, które ustanowione na rzecz Galicyanów przy rozmaitych akademiach austriackich na przedstawienie tylko Stanów Galicyi — są po dziś dzień rozdawane?

Zakład nareszcie kredytowy ziemski!... Wspólnie z dyrekcją towarzystwa kredytowego rozbieraliśmy najskrupulatniej kwestyą, jakie stanowisko wypadnie zająć tej instytucyi na przypadek dojścia do skutku zamierzonego podziału prowincyi?... i wypadek rozbioru tego był następujący:

Albo podział prowincyi pociągnie także za sobą i podział towarzystwa kredytowego na dwa towarzystwa, albo też nie? w pierwszym przypadku wszystkie listy zastawne, dotąd wydane, musiałyby być cofnięte z obiegu i w miejsce ich wydane nowe, na każdą prowincyą

z osobna; każde albowiem towarzystwo kredytowe z osobna może i powinno pilnować wypłaty tych tylko listów zastawnych, które są na jego okręg wydane i może czuwać nad regularną wypłatą rat i exekwować opieszalnych dłużników w swoim tylko własnym rejonie. Oprócz tego podział towarzystwa kredytowego pociągnąłby koniecznie za sobą udział i podział funduszu rezerwowego, co by niepokonanym nie ledwie ulegać musiało trudnościom, jeżeli zważymy, że podział takiego funduszu nie dalby się uskuteczyć inaczej, tylko na drodze mozolnej kwerendy: w jakim stosunku każda z podzielonych prowincyj w utworzeniu wzmiankowanego funduszu miała udział? Czyliż w obec konieczności takiego podziału towarzystwa kredytowego — potrzebujemy jeszcze dowodzić, że nowe i przez jedno tylko z prowincjonalnych towarzystw kredytowych wystawione listy zastawne, jako zabezpieczone na więcej ograniczonej hipotece, mające do dyspozycji mniejszy także fundusz rezerwowy, mniejszą też wartość nie tylko za granicą, ale i w kraju miećby musiały? głownie z powodu, że każdy z dwóch oddzielnych rezerwowych funduszy pomniejszać by się z każdym rokiem musiał; każde albowiem z osobna towarzystwo kredytowe, wskazane by było na ponoszenie tych samych kosztów administracyjnych, które dziś wspólnie obydwaj ponoszą? Nie będzie więc, pytamy, nieodzowna i konieczna wymiana terazniejszych, na całą prowincyą wystawionych listów zastawnych, na inne, na część jej tylko wystawione, formalnem wyłączeniem ich dotychczasowych właścicieli?

Również wielkimi są niedogodności, wynikające w drugim przypadku, to jest: gdyby towarzystwo kredytowe nie miało być podzielonem. — W przypadku tym albowiem zachodzi najsamprzód pytanie; gdzie i na jakiej drodze zwoływanem być na corocznie ogólne zgromadzenie towarzystwa, używające prawa rewizyi corocznych rachunków całego zakładu? rozstrzygające jak dotąd wszelkie ważniejsze kwestye? do którego nadto składu, w ślad brzmienia statutu, wchodzić nie tylko właściciele dóbr przystępujący do towarzystwa, ale i nadto wszyscy członkowie Galicyjskich Stanów, pod których gwarancyą znajduje się instytucya towarzystwa kredytowego? Czyliż skład taki zgromadzenia ogólnego mógłby być pomyslanym na przypadek, gdyby za podziałem prowincyi, nastąpił także i podział sejmu prowincjonalnego? czyliby gwarancya tak podzielonych stanów prowincjonalnych mogła być dalej właściwą, a nawet i możliwą dla listów zastawnych, wydawanych przez towarzystwo kredytowe ogólne i niepodzielone?

Interes przeto także i towarzystwa kredytowego, a zatem jednej z najpiękniejszych i najdobroczyńniejszych instytucyj, które Galicya austryackiemu rządowi zawdzięcza, sprzeciwia się tak dobrze, jak wszystko inne, zamierzonemu podziałowi prowincyi.

Podział atoli, o którym mowa, byłby podobno najdotkliwszym dla interesów miasta Lwowa; i obawa ta jest jednym z głównych powodów, dla których mu się stanowczo sprzeciwiać musimy. Gdy miasto Lwów od pierwszej zaraz chwili zajęcia Galicyi, obrane było przez rząd austryacki za stolicę prowincyi; gdy z tego tytułu jest

siedliskiem wszystkich najwyższych władz krajowych, wszystkich zakładów naukowych, gdy dalej znaczna liczba zamieszkujących go urzędników rządowych przyczynia się sama przez się do orzywienia w nim handlowego i przemysłowego ruchu; dla tego też osiadła w nim nie mała liczba kupców i rzemieślników; dla tego wiele mieszczanów przez wzgląd na coraz to zwiększającą się liczbę mieszkańców włożyli znaczne kapitały w hudowę, z względu głównie, że wiele zamniejszych rodzin z prowincyi, dla łatwości wychowania swych dzieci, stałe we Lwowie obrało zamieszkanie. Bezpośrednim więc skutkiem podziału Galicyi, któryby za sobą pociągnął nie tylko zmniejszenie zamieszkujących tu urzędników, ale i wyjazd mnóstwa familij z cyrkulów zachodnich, zamieszkujących Lwów tymczasowo; musiały by być znaczne straty w dochodach większej części właścicieli domów we Lwowie, tudzież utrata sposobu zarobkowania, osiadłych w nim rzemieślników i kupców! Tym sposobem miasto Lwów, zawdzięczające po dziś dzień swój stan kwitnący rządowi austriackiemu, zesłoby w krótkce do rzędu miast pomniejszych. Byłoby więc, pytamy się, słusznem, ażeby miasto, które już tyle w listopadzie r. z. ucierpiało, które przez spalenie ratusza, a z nim razem wszystkich prawie akt i dokumentów, zapewniających mieszczanские majątki, tak wielką poniosło klęskę; którego mieszkańcy nadto wskutek zawieszenia wszelkich wyższych naukowych kursów na takie niepowetowane narażeni są straty, byłoby, pytamy się raz jeszcze, słusznem, żeby to samo miasto spotykał w tym samym czasie cios nowy i tak dotkliwy!? Czyliż poranek konstytucyjnego Rządu i wstąpienie na Tron nowego Monarchy ma być dla miasta tylko Lwowa początkiem ery upadku i cierpień?

Pełni zaufania poddajemy pod rozagę Wysokiego Ministeryum wszystkie powyżej wymienione względy i przyczyny, nakazujące nam sprzeciwić się zamierzonemu podziałowi Galicyi. Jakkolwiek by atoli mogły być w oczach bezstronnego ważnemi, nie żądamy przecież, żeby za stanowcze i absolutnie prawdziwe uważane być miały. W tym względzie bowiem odwołujemy się chętnie do zdania całego kraju i poddamy się bezwarunkowo jego wyrokowi; tutaj zaś powtarzamy tylko najuniżeńszą prośbę, adresem naszym do tronu objętą, ażeby Wysokie Ministeryum tej żywotnej dla naszego kraju kwestyi nieraczyło rozstrzygać przed wysłuchaniem opinii w tej mierze prowincjonalnego naszego sejmu!

Lwów 27. listopada 1848.

Ч. 7.

§§ 102—131 Кромєрижського проекту конституції.¹⁾

Краєва правляча власть.

А. Адміністрація краю.

§. 102. На чолі управи кожного краю стоїть іменованій цісарем і відвічальний перед державним міністерством за виконуванне державних за-

¹⁾ Цілий проект конституції, виготовлений конституційною комісією кромєрижського Союму, складав ся в ІХ головних розділів, розбитих на

конів і за справованне державної правлячої власти начальник, що в краях, зложених із двох або більше округів, називаєть ся намісником (Stathalter), в краях із одним округом — краєвим старостою (губернатором) (Landeshauptmann, Gouverneur).

§. 103. Краєвим конституціям полишаєть ся рішення, чи і в який спосіб мають бути придані намісникови без нарушення одности держави й компетенції центральної управи Радники Намісництва, які відповідали би за виконанне краєвих законів й яких іменував би цісар.

§. 104. Краєвий староста (губернатор), Намісник або коли йому додані відвічальні Ради, той член Намісничої Ради, котрий дає контра-сигнатуру, відповідає перед краєвим Союзом за виконанне краєвих законів. Де є відвічальні Радники Намісництва, там ніякий акт Намісника, що дотикає своїм змістом виконуванне краєвих законів, не має ваги без контра-сигнатури відвічального Радника Намісництва.

§. 105. Союз має право поставити Краєвого старосту (губернатора), Намісника або Радників Намісництва в стан обжаловання; осуд належить до Найвисшого Державного Трибуналу.

§. 106. Краєвий староста (губернатор), Намісник і Радники Намісництва мають вступ до Краєвого Союзу і мусять бути, на жаданне, вислухані. Союз може зажадати їх присутности.

§. 107. Намісник чи краєвий староста (губернатор) має полагоджувати безпосередно всі справи, що належать до обсягу ділання міністерств: внутрішніх справ, віроісповідань, просвіти, в імені дотичного міністерства. В справах університетів і політехнічних інститутів має він одначе порозуміти ся передтим з міністерством.

§. 108. Дальша організація краєвих управ постановить, котрі справи, що належать до обсягу ділання інших державних міністерств, Намісник або Краєвий староста (губернатор) буде мати право полагоджувати в імені державного міністерства безпосередно, або в важніших випадках по одержаним вказівкам.

§. 109. Постанови дотично урядників, що мають бути установлені в кождім краю для полагоджування справ, які належать до самостійної законодапної власти Союзів, лишаєть ся й застерігає для краєвих конституцій і краєвого законодавства.

---

160 параграфів; крім сього при кінці були додані ще т. зв. переходові постанови, що складали ся з 3 точок. Поодинокі розділи сього проекту такі: I. Обшар держави й його поділ (§§. 1—6); II. Основні права горожан (§§. 7—32); III. Державні влади взагалі (§§. 33—131); IV. Судейська власть (§§. 132—140); V. Державні урядники (§. 141); VI. Фінаис (§§. 142—148); VII. Оружна сила (§§. 149—153); VIII. Загалльні постанови (§§. 154—157); IX. Ревізія конституції (§§. 158—160) (Пор. А. Springer, op. cit. ст. 365—383; Dr. St. Starzyński, Kodeks prawa politycznego. Ст. 69—92).

В. С о й м и.

§. 110. Кождий край має право відбувати власні соймові зібрання.

§. 111. Краєві конституції, які мають установити ся на конститууючих Соймах, вхоняють в жите тільки по затвердженню їх державною законодавною властю. Те саме відносить ся також до кожної пізнійшої ревізії краєвої конституції. Одначе Державний Сойм не може відмовити того затвердження, коли тільки постанови краєвої конституції не стоять в супереч прінціпам, на яких опираєть ся державна конституція.

§. 112. Краєві конституції мусять тримати ся слідуючих основних постанов: 1. Послів вибираєть ся безпосередпо відповідно до числа населення, застерігаючи можливість установлення окремої репрезентації для більших місцевостей. 2. Активне й пасивне виборче право не може підпадати крім вимоги однорічного сталого замешкання в дотичнім краю ніяким иншим або дальше йдучим обмеженням, чим ті, які вводить закон про вибори до державної палати послів. 3. Виборчі округи мають бути творені з можливо найбільшим узглядненнем національности. 4. Народи є явні з признаннем рівного управління краєвих мов. 5. Автономічного обсягу ділання, признаного згаданою конституцією краєвим властям, не можна переступити.

§. 113. Для країв з мішаними народностями застерігаєть ся можливість установлення в краєвій конституції інституції, яка мала би способом ров'яного суду рішати справи чисто національного характеру.

§. 114. До автономної законодавної власти Соймів належать :

1. справи краєвих фінансів : а) управа краєвими фондами й краєвими добрами, б) краєві оплати на покритє краєвих видатків, с) справа краєвого довгу, d) установленне річного краєвого бюджету, е) відбитранне, досліджуванне й полагоджуванне краєвих рахунків.

2. Політичні краєві справи : а) пошпранне штук і наук, б) догляд над побожними фундаціями, с) справи убогих, гуманітарні заклади й заклади для хорих, d) закони про службу, гашенне вогню й будови.

3. справи публичного господарства : а) піднесенне первісної продукції, промисловости й господарського обороту в нутрі краю, б) уладженне шадничих кас, позичкових закладів і гіпотечних банків, с) справи краєвої комунікації дорогами й каналами, дальше регуляції рік й инші водні будови, d) публичні будови для краєвих цілій.

§. 115. Краєвий Сойм має дальше в границях, установлених державними законами, урегулювати : 1. справу народнього научування й виховання, 2. віроісповідні й церковні справи, 3. краєву поліцію у всіх галузях, не зазначених у §. 114.

§. 116. Краєвий Сойм має дальше регулювати всі внутрішні справи, передані йому державними законами.

§. 117. Соймові ухвали дістають силу обовязуючих краєвих законів що-йно цісарською санкцією.

§. 118. Краєвий Сойм має право жадати від уряду вияснень у всіх галузях краєвої адміністрації, приймати петиції й переводити над ними наради, установляти дослідні комісії, виготовлювати адреси до Цісаря і державного Сойму, а також відозви до Соймів инших країв держави.

§. 119. Краєві Сейми скликає Цісар звичайно що року на 15 падолиста до осідку краєвого Уряду, а отирає їх Начальник краю відповідним до обставин відручним письмом. Краєві Сейми не можуть відбувати засідань рівночасно в Державним Сеймом.

§. 120. Законодатний період кожного краєвого Сейму визначають ся на три роки. Цісар має право розвивати краєвий Сейм із рівночасним розписанням нових виборів.

§. 121. Розвивання Палати країв державного Сейму викликає розвивання всіх краєвих Сеймів.

§. 122. Постанови §§. 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85 і 90 обов'язують своїм головним змістом (своєю суттю) також і краєві Сейми.

С. Окружні Сейми й громади.

§. 123. Окружні Сейми складають ся після дотичного округу, вибраних рівночасно в послани до краєвого Сейму таким самим способом¹⁾ і на такий самий час у водійнім числі. Коли б на підставі сеї постанови число послів якого окружного Сейму мало випасти більше, як число всіх послів дотичного краєвого Сейму, то має лишити ся при поодинокім числі.

§. 124. Окружні Сейми скликає шеф краю на звичайні рокові засідання 15 жовтня до місця осідку окружного Уряду. Надзвичайні засідання назначають ся шефом округу в власної ініціативи або на домагання одної третини окружних послів.

§. 125. До обсягу діяльності окружних послів належать :

1. Справи громад, а то : а) провктювання громадської устави з оглядом на державний громадський закон, а також потвердження статутів окремих громад; б) догляд і контроль всіх громад що до орудування корінним майном; в) рішення всяких суперечок між громадами або членами громад і начальниками в дорозі відклику до постановам громадського закону; г) рішення про права приналежности і відмова припятя горожанина держави до громади. Проти рішення Округу в громадських справах не доволений дальший відклик.

¹⁾ До перших, конститууючих Краєвих Сеймів мало вибирати ся в місцевостях : із 6.000 людности 1 послів, в 10.000—15.000 людности 2 послів, від 15.001 до 30.000 людности 3 послів, над 30.000 людности на кожних 10.000 по 1 слови (пор. *Vorübergehende Bestimmungen*, *ibid.* ст. 382). До активного права вибору вимагало ся : австрійського горожанства, скінчених 24 роки, повного вживання горожанських прав, мінімального безпосереднього податку (найбільше 5 р. к. м.); до пасивного : австрійського горожанства, повного вживання горожанських прав, 28 років життя, сталого осідку в державі найменше 1 рік. Вибори мали бути безпосередні, але до вибрання вимагало ся більшости найменш $\frac{1}{4}$ голосуючих. Округи (в виїжком місьць, що мали право до окремої репрезентації) мали бути поділені, відповідно до числа людности, в увглядненнем етнографічних відносин, на виборчі округи, так аби в кождім повіті вибирали ся два, а найбільше три послів (*ibid.* (§§. 95—98), ст. 373).

2. Окружні дороги й інші способи комунікації.

3. Засновування щадничих кас і позичкових інституцій.

4. Дбання про всі справи, які належать до окружної громади або до більшого числа її повітів.

§. 126. Крім того полишають ся до управильнення й орудування окружного Сейму, коли він вважати-ме се кінечним в інтересі округу:

а) народні школи й вихованє з правом означуваня викладової мови й предметів, одначе в рівно-справедливим узглядненнем мов округу; б) справа убогих; в) інституції для хорих і гуманітарні; г) місцеві побожні заклади; е) інституції для підвигнення хліборобства.

§. 127. Окружні Сейми мають право побирати окружні додатки на покритє потреб округу.

§. 128. У тих провінціях держави, які становлять тільки один державний округ, має крайвий Сейм заравом функції окружного Сейму.

§. 129. Шефови краю прислугує право розвязувати ті окружні Сейми, які не є заравом крайвиими Сеймами, оголошуючи нові вибори.

§. 130. Громадам забезпечуєть ся саморішанне у всіх справах, що дотикають виключно інтересів громади, а також самоуправу в тих справах в обсязі границь, означених у державнім громадським законі і в громадських ординаціях.

§. 131. Громадська устава мусить заручити кожній громаді як її невідємні права: а) вільний вибір її начальників і репрезентантів; б) прийманне нових членів до громадської спілки; в) самостійний заряд її власними справами і виконуванне місцевої поліції; г) оголошуванне її бюджету і правильно явність нарад.

Громадська устава обіймає: ограниченне права відмови прийняти до громадської спілки, а також права позбувати або обтяжувати громадське добро або основне майно громади.

Вкінці як доповненне до наведених више параграфів й завершенне будови, яку вони ставили, подаємо ще §. 3. згаданого проєкту конституції, який говорить про поділ поодиноких країв на округи:

[§. 3.] Галичина й Володимирія разом із Краковою ділять ся на десять округів, Чехія на девять, Моравія на чотири, Гор. і Дол. Австрія на три, Тироль разом з Передарулянським Краєм на три (Німецький Тироль, Італійський Тироль, Передарулянський Край), Сирія на два. Границі тих округів з можливим оглядом на національність установить державний закон. Кожний инший державний край становить один округ.

Ч. 8.

Краєва конституція

для королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським
в д. 29 вересня 1850 р.¹⁾

I. Край.

§. 1. Королівства Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом і Затором і з В. кн. Краківським становлять невідлучну складову часть наслідної австрійської монархії й один коронний край сього Цісарства.

§. 2. Відносини сього коронного краю до держави означає державна конституція.

§. 3. В обяві границь, поставлених в державній конституції, поручає ся сьому коронному краю його самостійність.

§. 4. Народи польський й український, а також інші, які живуть у краю, є рівноправні, і кожний народ має ненарушиме право плекати й розвивати свою національність і свою мову.

§. 5. Границі коронного краю можна змінити тільки дорогою закона.

§. 6. До краєвого гербу королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенціму й Затора додаєть ся герб В. кн. Краківського, і в сій справі буде видана окрема постанова.

II. Краєва репрезентація взагалі.

§. 7. В краєвих справах Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом і Затором і В. кн. Краківським атрибуції, які належать на підставі державної конституції до обсягу ділання краєвої репрезентації, будуть виконувати Соймові курії й формовані з них Виділи.

§. 8. Всі справи, які державна конституція або державні закони не признали краєвими, належать до обсягу ділання державної власти.

§. 9. Державна конституція признає краєвими справами:

I. Всі зарядження дотично:

- 1) краєвої культури,
- 2) публичних будівель, удержуваних краєвих фондів,
- 3) добродійних закладів у краю,
- 4) бюджетові прелімінарі й складання краєвих рахунків, однаково
  - а) що до краєвих доходів й адміністрації краєвого маєтку, як

також

¹⁾ В. з. д. 1850 ч. 386.

б) що до звичайних і надзвичайних краєвих маєтків.

II. Ближні зарядження в обсязі границь державних законів дотично:

- 1) громадських справ,
- 2) церковних і шкільних справ,
- 3) достарчування підводів, а також заосмотрення й закватеровання війська; — вкінці

III. Зарядження дотично тих справ, які державні закони перекажують обсягови ділання краєвої власті.

III. Склад краєвої репрезентації.

A) Соймові курії.

§. 10. Краєва репрезентація королівств Галичини й Володимирії в князівствами Освенцімом і Затором і В. кн. Краківським складаєть ся в трьох соймових курій, які відповідають трьом державним округам, з яких кожда є зложена з послів дотичного адміністраційного округа.

§. 11. Кожда соймова курія, уагляднюючи всі краєві інтереси, складаєть ся:

- a) з послів з категорії найвисше оподаткованих,
- b) з послів зі значнійших міст,
- c) з послів з інших громад державного округу.

§. 12. Соймова курія державного львівського округу складаєть ся з пядесятьох послів, а то:

- a) з одинайцятьох послів з категорії найвисше оподаткованих,
- b) з одинайцятьох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,
- c) з двайцять вісьмох послів з інших громад.

§. 13. Соймова курія з державного краківського округу складаєть ся з пядесять вісьмох послів, а то:

- a) з чотирнайцятьох послів з категорії найвисше оподаткованих,
- b) з девятьох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,
- c) з двайцять вісьмох послів інших громад.

§. 14. Соймова курія державного станиславівського округу складаєть ся зі сорок двох послів, а то:

- a) з девятьох послів з категорії найвисше оподаткованих,
- b) з вісьмох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,
- c) з двайцять чотирьох послів з інших громад.

§. 15. Послів до Соймової курії вибираєть ся дорогою безпосереднього вибору.

Виборча ординація для коронного краю містить в собі ближні постанови і дотично розділу послів між виборчі округи, які мають утворити ся, і дотично поступовання при виборі.

§. 16. Вибирати до соймової курії певного адміністраційного округа має право взагалі кождий повнолітний горожанин австрійської держави, який користуєть ся вповні горожанськими і політичними правами, й або в дотичнім державнім окрузі платить певну, означену в виборчій ординації, річну суму безпосередніх податків, або має на підставі постанов

виборчої ординації виборче право до соймової курії дотичного державного округу на основі своїх особистих прикмет.

§. 17. Аби можна бути вибраним до соймової курії, треба мати самому право голосування в котрій небудь виборчій класі державного округу, бути горожанином австрійської держави принайменш від п'ятиох літ, числячи від дня вибору назад, користувати ся вповні горожанськими й політичними правами й числити принайменш трийцять літ житя.

§. 18. Особи, до яких мастку отверто конкурс, а також такі, які по переведеній конкурсовій розправі в слідстві не були признані невинними, ані не можуть бути вибрані членами соймової курії, ані також оставати на дальнє членами соймової курії, коли в хвилі отворення конкурсу є послами.

§. 19. Також є виключеними від права бути вибраним і брати участь у краєвій репрезентації ті особи, за якими признано вину злочину, або проступку, які походять з бажання зиску, або нарушують публичну мораль, або такого самого переступлення; — або котрі з причини якогось иншого переступлення закона були засуджені на що найменш піврічну кару на свободі.

Особи, які є в слідстві з причини обжаловання о злочин або проступок, який походить з бажання зиску, або нарушує публичну мораль, чи о таке переступленне, не мають права брати участь в засіданнях курії чи її комісії, поки судейським вироком не вказано, що вони право бути вибраним до курії втратили або зберігли.

§. 20. Членів соймової курії вибираєть ся на шість літ.

Важного вибору виборці не можуть відкликати.

З кінцем третього року, числячи від першого зібрання курії по загальних виборах, половина послів має уступити, а то однаково з виборчої групи найвисше оподаткованих, як також з виборчих груп міст і сільських громад, й має бути заступлена новими виборами, які повинні бути переведені в дотичних виборчих групах.

Перший раз визначуєть ся тих, що мають виступити, льосом, а коли число послів певної виборчої групи не подільне через два, то має виступити менша скількість послів. Дальше виступають завсіди ті, що були вибрані шість літ тому назад.

Посли, на котрих припадає черга виступлення, задержують свої місця в куріях і в комісіях так довго, поки не відбули ся на їх місця нові вибори.

Нові вибори на членів комісії, які мають виступити, можуть відбути ся тільки на найблишнім зібранню курії по переведенню нових виборів до самої курії.

Посли, які мають уступити, можуть бути назад вибрані.

Доповнючі вибори, переведені в цілі обсади місць, опорожнених через смерть, виступленне або виключенне в часі між одним а другим терміном відновлення виборів, мають силу тільки до найблишого терміну виборів; — вибраний уступає тоді в тім самім часі, в яким був би мусів уступити той, на якого місце його вибрано.

§. 21. Коли до соймової курії зістане вибраний хтось, хто займає який публичний уряд, дістає в тій цілі відпустку без ніяких дальших старань.

§. 22. Члени соймових курій одержують загальне відшкодованне за кошта подорожі й побуту підчас сесії.

Покрите сього відшкодовання належить взяти з грошових фондів адміністраційного округа.

Висоту загального відшкодовання означить ся на внесенне курії в дорозі красвого закона, а аж до його переведення в дорозі розпорядку.

§. 23. Посли, вибрані до соймової курії, не можуть приймати інструкцій, а своє право голосовання можуть виконувати тільки особисто.

§. 24. Цісар скликає соймові курії що року, а то звичайно в падолисті, й на час чотирьох тижнів.

Крім того можна скликати кожду курію також на надзвичайну сесію в цілі підпринятя певних спеціальнійших актів, або нарад над спеціальними пропозиціями.

§. 25. Соймові курії не можуть бути вибрані рівночасно з Державним Сеймом.

§. 26. Соймову курію для державного львівського округа, скликають ся звичайно до Львова, соймову курію для державного краківського округа до Кракова, соймову курію для державного станиславівського округа до Станиславова.

Кожду курію одначе можна скликати й до иншого місця в державнім окрузі.

§. 27. Всі послы до одної курії становлять одно зібранне.

§. 28. Кождий посол, вступаючи до соймової курії, має зложити присягу на вірність цісареві і на державну й краєву конституцію.

§. 29. Кождій соймовій курії прислугує право розсліджувати виборчі акти нових членів й рішати про їх допущенне по думці постанов краєвої конституції й виборчої ординації про активне й пасивне виборче право і про поступованне при виборах.

§. 30. Кожда соймова курія іменує абсолютною більшістю голосів свого Президента й Віцепрезидента, а вибір сей має вагу на протяг трьох літ.

§. 31. Засідання соймових курій є явні.

Можна відбувати тайні засідання, коли того зажадають або Президент, або п'ятьох членів, а курія по віддаленню слухачів заявить ся за тим.

§. 32. Просьби може курія приймати тільки тоді, коли подає їх член курії. Депутацій не можна допускати до курії, не можуть приймати їх ані відділи, ані комісії курії.

§. 33. До переведення ухвали треба в кождій курії присутности більшости означеного конституцією числа її членів; а до важности ухвали треба абсолютної більшости присутних голосів.

В разі рівности голосів треба вважати взяте під наради внесенне відкинутим.

§. 34. Тайні голосовання звичайно не мають місця.

Виїмки дотично виборів чи обсад, які мають доконати ся, означить регулямін.

Державна виборча ординація означить спосіб вибору послів до Висшої палати Державного Союму.

§. 35. Намісник коронного краю, а також Президент державного округу й вислані ними комісарі мають право й обовязок являти ся на засіданнях соймових курій і можуть кожного разу забирати голос; в голосованнях беруть участь тільки тоді, коли в членами Союму.

§. 36. Близші постанови дотично способу полагаджування справ на соймових куріях подає регулямін.

Поки одначе він не буде установлений дорогою краєвого закона в границях засад, визначених краєвою конституцією, урегулюєть ся його дорогою розпорядку.

§. 37. Цісар відкладає й замикає зібрання соймових курій і кожної хвили може зарядити розвязанне поодиноких або всіх курій.

Нові вибори до соймової курії в разі її розвязання мають відбутися тим способом, щоби нововибрана курія могла бути скликана на найблизший регулярний термін зібрання.

§. 38. Кожда соймова курія може відложити себе на вісім днів.

До довшого відложення треба цісарського затвердження.

Без попереднього скликання курія не може збирати ся, а після її розвязання, замкнення або відложення не може лишити ся зібраною.

Б) Краєвий Виділ.

§. 39. Краєвий Виділ складаєть ся з п'ятнадцять членів, вибраних окремими куріями з поміж них самих.

Кожда курія вибирає п'ятьох членів, і то таким способом, що одного члена вибирають послы, вибрані в категорії найвисше оподаткованих, одного члена вибирають послы, вибрані зі спеціально упрівілюгованих місцевостей, двох членів вибирають послы сільських громад, а одного члена вибирає повна курія.

Кождий такий вибір переводить ся абсолютною більшістю голосів голосуючих.

Коли до такої більшости не дійде при першим і другим виборчим акті, тоді треба перевести тіснійший вибір між тими обома послами, котрі одержали найбільше голосів при другим виборчим акті. В разі рівности голосів про те, хто має прийти до тіснійшого вибору рішає льос.

§. 40. Для кожного члена Виділу вибираєть ся заступника способом, приписаним в попереднім параграфі.

Коли член Виділу вмере, коли мусить уступити з причини втрати права бути вибраним, або коли через довший час буде перешкодженним у виконуванню виділових чинностей, — а все те зайде в часі, коли курія, що його вибрала, не зібрана, тоді приходиться на його місце заступник, вибраний заступати того члена Виділу, на так довго, поки дотична курія не переведе на своїм найблизнім зібранню нового вибору.

Коли-ж курія зібрана, тоді на місце стало уступаючого члена Виділу переведець ся зараз новий вибір.

§. 41. Члени Краєвого Виділу обов'язані мешкати у Львові.

Дістають в фонду державного округу річне відшкодоване, якого висоту означить краєвий закон на внесенне курії.

§. 42. Краєвий Виділ ділить ся на три відділи, з яких кождий обіймає членів Виділу тої соймової курії, з котрої вони вийшли.

§. 43. Краєвий Виділ вибирає на час тривання свого мандату з поміж себе провідника. Також вибирає кождий відділ з поміж себе провідника для тих нарад, які відбуває окремо в справах, що дотикають тільки його урядового округу.

На випадок часової перешкоди провідника, заступає його найстарший віком член.

§. 44. До важности рішення треба конечно присутности принайменш десятиох членів, з яких принайменш по двох мусить бути з кождого відділу.

Ухвали Виділу, а також ухвали поодиноких його відділів переходять абсолютною більшістю усіх присутних членів.

§. 45. Члени Виділу урядують так довго, як довго триває їх мандат як послів соймової курії.

В разі розписання звичайних відновлюючих виборів, або — наслідком розв'язання — зовсім нових виборів послів до поодиноких чи всіх курій, доточасні члени Краєвого Виділу лишають ся в урядованню ще так довго, поки на їх місце не вступають члени Виділу, вибрані куріями чи то доповненими, чи вибраними на ново.

Коли бувших членів Виділу й заступників вибрано знов до курії, то курія може також знов покликати їх до Виділу.

В) Центральний Виділ.

§. 46. Центральний Виділ складаєть ся з трийцяти і трьох членів, а то: з п'ятнадцятиох членів Краєвого Виділу, і з кождої курії по шістьох послів, яких поодинокі курії вибирають з поміж себе й які мають урядувати так довго, як довго є членами курії, яка їх вибрала (§. 45).

Вибір пореводить ся для кождого члена окремо — абсолютною більшістю голосів.

Коли у двох наступаючих по собі голосованнях такої більшости не досягнуть ся, треба приступити до тіснійшого вибору на підставі постанов §. 39.

§. 47. Центральний Виділ скликає й відкладає цісар.

Патент, який його скликає, визначить справи, над якими буде вести ся нарада, а також час тривання сесії.

§. 48. Центральний Виділ скликаєть ся звичайно до Львова. Може бути одначе скликаний і до иншої місцевости коронного краю.

§. 49. Члени Центрального Виділу, які не є одночасно членами Краєвого Виділу, мають право домагати ся на час тривання сесії Центрального Виділу такої самої загальної суми на відшкодованне, яка визначена для членів поодиноких курій.

§. 50. Президента Центрального Виділу вибирають його члени в поміж себе на час трьох літ абсолютною більшістю голосів.

Коли у двох наступуючих по собі голосованнях не вдало ся одержати потрібної більшости голосів, треба приступити до тіснійшого вибору на підставі постанов §. 39.

§. 51. Намісник коронного краю й визначені ним комісари мають право й обовязок брати участь у засіданнях Центрального Виділу й можуть кожної хвилі забирати голос.

У голосованнях беруть участь тільки тоді, коли є членами Виділу.

§. 52. Засідання Центрального Виділу відбуваються ся явно, з виїмком випадків, коли або президент або принайменш трьох членів зажадає тайного засідання, а Центральний Виділ, віддаливши слухачів, заявить ся за тим.

§. 53. Для важности ухвал Центрального Виділу треба присутности принайменш двох третіх частин його членів, між якими мусить находити ся принайменш шістьох із одинайцятьох членів кожної курії.

§. 54. Ухвали переходять абсолютною більшістю голосів присутних.

§. 55. З розв'язаннем курії тратять також і вибрані з неї члени Центрального Виділу як такі свої мадати, а зібрання Центрального Виділу може мати місце що-йно по довершенім виборі курії.

Зрештою — Центральний Виділ може бути розв'язаний також цісарським розпорядком і можуть бути заряджені в курії нові вибори до нього.

Обсяг ділання краєвої репрезентації.

А) Курії.

§. 56. Кожда соймова курія є органом державного округу в границях своєї визначеного конституцією обсягу ділання у всіх справах, не застережених законами державній властї, місцевій або повітвій громаді.

§. 57. У всіх справах, признаних законами справами окружними, має соймова курія властї окружної репрезентації для цілого обшару державного округу.

§. 58. Соймові курії є покликані до співучасти в краєвім законодавстві.

§. 59. Право пропонувати закони у краєвих справах прислугує цісареві й соймовим куріям.

§. 60. Ухвала соймової курії одержує наслідком цісарської санкції силу краєвого закону, який обовязує у всіх тих краєвих справах, які не є застережені вразно чи сею краєвою конституцією, чи державними законами, для всіх соймових курій разом.

Внесення — видати такі закони, коли цісар або соймова курія відкинули їх, не можна вже поновлювати в тій самій сесії.

§. 61. До справ, які в огляду на §§. 35 і 36 державної конституції, а о скілько вона се постановляє — в границях державних законів, входять в обсяг діяльности поодиноких соймових курій (§. 60), належать: справи краєвої культури, а спеціально ділення й лучення

грунтів, наводнюючі й відводнюючі урядження, дальше будови дорогові, водні й ин., яких покритє передано законом дотичному державному округови, добродійні й гуманітарні заклади, уряджувані або утримувані в фондів державного округу; — установленне прелімінаря й полагоджуванне рахунків доходів і видатків державного округу, призначених тільки для краєвих цілій, і заряд маєтком, який належить до державного округу, призначених тільки для краєвих цілій, і заряд маєтком, який належить до державного округа; — опіка над убогими, о скільки се не належить до місцевих або повітових громад; — громадські справи, головно ті, які застережені соймови §§. 6, 69, 70, 74, 79 і 80 громадського закона, а також справи, застережені краєвому законодавству громадськими ординаціями тих міст коронного краю, які одержали окремиї устрій; — церковні й шкільні справи, достарчуванне підводів, закватерование й ваосмотренне війська, — і взагалі всі справи, передані сойшовим куріям державними або краєвими законами.

§. 62. Прошеву господарку державного округа усталюють ся дорогою краєвого закона, який покажує всі доходи й видатки, а який предкладає соймовій курії президент уряду.

§. 63. Доходи державного округа йдуть з оподатковання на краєві цілі, з ужитя кредиту і з заряду маєтку, який належить до державного округа.

Соймова курія наглядає над переховуваннем, зарядом і рахунками маєтку й доходів державного округа.

§. 64. Всі рахунки з господарства й викази маєткового стану й кредитових відносин державного округа предкладаєть ся соймовій курії що-річно.

Для переступлення прелімінаря треба додаткової згоди соймової курії.

§. 65. Соймова курія виконує конституційне право репрезентації краю — нагляд над виконуваннем краєвих законів в той спосіб, що, коли довідаєть ся про невідповідне виконуванне краєвих законів, вносить в той причини скаргу й внесенне заради злому до Намісника або до Міністерства.

§. 66. До виконування підприємств на кошт державного округа, головно при значнійших будовах або при уряджуванню важних закладів, може соймова курія за дозволом езекутивної власти устанавляти спеціальні комісії з поміж себе, або покликувати окремих мужів довіря.

§. 67. В державних справах, які дотикають державного округа, має соймова курія право на зазив езекутивної власти радити над потребами й бажаннями державного округа й предкладати свої пропозиції Намісникови.

§. 68. справи, які належать до нарад усіх соймових курій разом (§. 60), є такі:

- a) заряд маєтком, який належить до цілого коронного краю;
- b) уживанне жерел доходів і кредиту цілого коронного краю;
- c) підприємства, заклади й будови, заволжувані, уряджувані або удержувані для цілій і в фондів цілого коронного краю;

d) приймає й виконює з'обов'язань, які дотикають цілого коронного краю;

e) остаточні наради над регуляціями соймової курії й Центрального Виділу, який має установити ся дорогою краєвого закона;

f) наради над зміною краєвої конституції під услівами, які поставлені в отсій конституції (§. 82).

§. 69. Кредитовий заклад, який існує у Львові й був заложений під гарантією галицьких Станів, признаєть ся отсим справою цілого коронного краю.

В цілі відповідного до змінених відносин урядження сього закладу будуть пороблені з огляду на існуючі статуту потрібні зарядження — по вислуханню представників загалу членів товариства, і в тій цілі буде виданий окремих розпорядок.

§. 70. Преліминар доходів і видатків, які дотикають цілого коронного краю, укладає Намісник у порозумінню з Кр. Виділом; — преліміноване запотребованне, о скільки не покриваєть ся доходами з адміністрованого Кр. Виділом маєтку коронного краю, розділюєть ся на підставі квоти безпосередніх податків па три краєві державні округи, а уділ, який припадає на кожний державний округ, подаєть ся до відомо дотичного урядового президента, щоби вставив його до преліминара державного округа.

§. 71. Коли дотично внесень, які належать на підставі конституції під наради всіх соймових курій, перейде згідна ухвала всіх трьох курій, тоді, одержавши цісарську санкцію, дістає силу краєвого закона, обов'язуючу й важну для цілого коронного краю.

§. 72. Коли такі справи були вправді предметом парад у всіх куріях, одначе не перейшла згідна ухвала, тоді треба предложити їх Центральному Виділові, коли бодай дві курії годять ся, аби над ними відбули ся наради в Центр. Виділі.

Б) Центральний Виділ.

§. 73. Діяльність Центрального Виділу має ограничити ся до парад й ухвал над тими предложеннями, які будуть йому представлені під услівами, поданими в §. 72, у випадках, вчислених в §§. 68 і 69.

Він сам не має права пропонувати законів у краєвих справах, ані приймати чи представляти скарги й петиції, ані приймати чи висилати депутації.

§. 74. Важні ухвали Центрального Виділу, одержавши цісарську санкцію, дістають силу краєвого закона, важного для цілого коронного краю.

§. 75. Коли соймові курії чи Центральний Виділ не зібрані, а показеть ся потреба видати для цілого краю або для поодиноких державних округів наглі, не предвиджені законами зарядження, а з якими лучить ся небезпека в проволонці, тоді цісар має право видати потрібні зарядження на відвічальність міністерства, які мають тимчасову силу закопа; одначе мусить ся предложити їх на найближшій сесії відповідно

до справи або поодиноким, або всім куріям, а також їх причини й наслідки.

В) Краєвий Виділ.

§. 76. Обсяг ділання Краєвого Виділу взагалі обіймає отсі справи:

а) Краєвий Виділ має поробити потрібні приготування для відбування сесій соймових курій і Центрального Виділу, а також до нього належить вишуканне, урядженне й удержанне льокалів, призначених для краєвої репрезентації й для підчинених їй безпосередно урядів й органів;

б) Краєвий Виділ має збирати й предклатати соймовим куріям жадані викази й дослди дотично краєвих справ;

в) має право, коли соймові курії не вібрані, предклатати справоздання й внесення в краєвих справах Намісникови, або через нього міністерству;

д) у важних справах, які дотикають управи краю, або у випадках видання тимчасових краєвих законів (§. 75) має Краєвий Виділ, коли візве його до того Намісник, висказати свою опінію;

е) Краєвий Виділ стараєть про удержанне, заряд і рахунки краєвого маєтку й краєвих доходів.

Що до сього належать до нього спеціально всі ті чинности, які належали до тепер до станового Краєвого Виділу, о скільки не передано їх иншим органам або не відпали зовсім наслідком змінених відносин.

ф) Краєвий Виділ виконує нагляд над урядниками й слугами, які підлягають безпосередно краєвій репрезентації, й видає зарядження дотично їх дисциплінарного трактовання, установлювання, суспендовання, увільнювання або переносення в стан спочинку по думці існуючих в сій справі причинів;

г) поки закон не зарядить инакше, Краєвий Виділ має увійти в обсяг ділання, права й обовязки дотогочасного краєвого Станового Виділу що до надавання фундаційних місць і впливу на загально позиточні й виховуючі заклади, а також взагалі що до всіх предметів, які не передано виразно иншим органам, або які не відпадають наслідком змінених відносин; — з тої причини має пертракувати також усі справи, які впливають в перебрання з'обовязань і добре набутих прав, затагнених давнійшою краєвою репрезентацією супроти третіх осіб, згл. прислугуючих їй супроти них.

§. 77. Краєве законодавство має постановити, чи й які инші чинности належить передати Краєвому Виділови.

Краєвий Виділ не має права брати спів'участи у законодавстві для краєвих справ.

§. 78. справи, передані Краєвому Виділови, о скільки дотикають цілого коронного краю, полагаджує повний комплет Краєвого Виділу; — о скільки одначе дотикають поодиноких державних округів, полагаджує їх відділ Краєвого Виділу, вибраний соймовою курією дотичного державного округа.

§. 79. Виконанне рішень Краєвого Виділу, видаваних ним у границях його конституційного обсягу ділання, які одначе не дотикають

тільки внутрішньої господарки крайової репрезентації, належить до ексекутивної влади.

§. 80. Краєвий Виділ є зі соймовими куріями в безпосередній урядовій стичности.

З органами, установленими ексекутивною властю до виконання крайових законів і рішень крайової репрезентації, Краєвий Виділ стикається тільки через Намісника.

До нього звертає він усі подання й пропозиції і на його руки приходять до Виділу зарядження ексекутивної влади.

§. 81. Всі рішення Краєвого Виділу, чи цілого — чи його відділу, передають ся Намісникови.

Коли Намісник вважає такі зарядження противними законам, тоді має здержати їх виконання й донести зараз до міністерства, з огляду на прислугуюче Міністерству по думці §. 89 державної конституції право рішення.

Коли-ж такі рішення вважає-ме він противними загальному добру краю чи держави, має здержати їх виконання, а причини сього пропозиції зараз Краєвому Виділові.

Коли Виділ обстає при виконанні зарядження, а Намісник не чує себе заспокоєним його противними представленнями, тоді, коли соймові курії не зібрані, треба засягнути рішення Міністерства; в противнім разі треба справу піддати під ухвалу соймових курій, в мірі прислугуючого їм обсягу ділання.

Загальні постанови.

§. 82. Внесення, які мають на цілі зміну теперішньої конституції, мусять бути піддані під наради всіх соймових курій, а крім того ще й Центрального Виділу.

До важности ухвали в справі зміни конституції треба на підставі §. 81 державної конституції, при першій скликанню соймових курій, абсолютної більшости присутних послів, при дальших скликаннях одначе присутности принайменш трьох четвертих частин усіх послів дотичної курії, й згоди принайменш двох третіх частин усіх присутних.

Ухвала Центрального Виділу, яка дотикає зміни конституції, може в кождім разі бути важною тільки в присутности принайменш двацятьох п'яток, а за дозволом принайменш сімнадцятьох членів.

Коли тих умов нема, треба внесення вважати відкинутим.

Дано в Нашім Цісарським і т. д. місті Відни дн. 29. вересня 1850 р.

Франц Йосиф в. р.

Шварценберг,
Тімфельд,

Краус,
Шмерлінг,

Бах,
Тун,

Брук,
Чоріх.

Ч. 9.

Кравва виборча ординація

для королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенціму й Затора і Вел. кн. Краківським
з дн. 29. IX, 1850 р.

Виборчі округи.

§. 1. Кравва репрезентація королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенціму й Затора і Вел. кн. Краківським складається в трьох Соймових курій.

§. 2. Соймова курія львівського державного округу складається на підставі §. 12 краввої конституції з п'ятидесятьох послів, а то:

- а) в одинайцятьох послів з групи найвище оподаткованих;
- б) в одинайцятьох послів в міст, вичислених низше;
- в) в двайцять вісьмох послів з інших громад.

§. 3. Для виборів з класи найвище оподаткованих ділить Намісник львівський державний Округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвище оподаткованих.

У двох виборчих округах вибирається по чотирьох, а в одному виборчій округі трьох послів.

Кожний такий виборчий округ має обіймати два або більше політичних повітів.

§. 4. Для вибору мійських послів творить Львів три виборчі округи, а міста: Броди, Черемисьль, Дрогобич творять по одному виборчій округі; Ярослав і Любачів разом один виборчий округ; Яворів і Городок разом один виборчий округ; Самбір і Стара Сіль разом один виборчий округ; Стрий і Сянік разом один виборчий округ; Золочів Буск і Жовква разом один виборчий округ.

Кожний виборчий округ має вибрати одного посла.

Виборчі округи в місті Львові визначає Намісник у порозумінню з управою громади.

§. 5. Для вибору послів зі сільських громад творить кожний з дев'ятинайцятьох політичних повітів львівського державного Округу один виборчий округ в той спосіб, що населення тих дев'ятьох повітів, які по відлученню міст, що мають окреме право вибору, виказують найвище заселення, т. є: перемиського, самбірського, сяніцького, дрогобицького, стрийського, сокальського, львівського, ходорівського й золочівського має вибрати до Соймової курії по двох послів, а інші дев'ять повітів мають вибрати по одному послови.

§. 6. Соймова курія краківського державного округу складається на підставі §. 13 краввої конституції з п'ятидесятьох вісьмох послів, а то:

- а) в чотирнайцятьох послів з групи найвище оподаткованих;

б) з дев'ятох послів з міст, вичислених нижше;

с) з тринадцяти п'ятих послів з інших громад.

§. 7. Для виборів з класи найвище оподаткованих ділить Намісник краківський державний округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвище оподаткованих; — у двох виборчих округах вибирається по п'ятих, а в одному чотирьох послів.

Кожний такий виборчий округ має обіймати два або більше політичних повітів.

§. 8. Для вибору міських послів творить місто Краків два виборчі округи; міста Тарнів і Пільзно разом один виборчий округ; Кенти, Живець і Бяла разом один виборчий округ; Вадовиці, Затор, Освенцім і Мислениці разом один виборчий округ; Ряшів і Дежайск разом один виборчий округ; Підгірє, Бохня й Величка разом один виборчий округ; Ясло, Горлиці, Бєч і Коросно разом один виборчий округ; Новий Сянч, Старий Сянч і Новий Торг разом один виборчий округ.

Кожний виборчий округ має вибрати одного посла.

Виборчі округи в місті Кракові визначає Намісник у порозумінню з управою громади.

§. 9. Для вибору послів зі сільських громад творить кожний з двадцяти шістьох повітів краківського державного округу один виборчий округ в той спосіб, що населення тих дев'ятох повітів, які по відлученню міст, що мають окреме право вибору, виказують найвище населення, т. є: кентського, вадовицького, бохенського, ново-сандецького, тарнівського, пільзенського, коросненського, ряшівського й пшеворського вибирає по двох послів, а інші сімнадцять повітів по одному послови.

§. 10. Соймова курія станиславівського державного округу складається на підставі §. 14 краєвої конституції зі сорок двох послів, а то:

а) з десятих послів з групи найвище оподаткованих;

б) з вісьмох послів з міст, вичислених нижше;

с) з двадцяти чотирьох послів зі сільських громад.

§. 11. Для виборів з класи найвище оподаткованих ділить Намісник станиславівський державний округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвище оподаткованих.

У двох виборчих округах належить вибирати по трьох послів, а в одному виборчій окрузі чотирьох послів.

Кожний такий виборчий округ має обіймати по два або більше політичних повітів.

§. 12. Для вибору послів з міст творять міста Станиславів, Тернопіль і Коломия по одному виборчій окрузі; Бучач і Терєбовля творять разом один виборчий округ; Гороценка і Збараж разом один виборчий округ; Бережани і Рогатин разом один виборчий округ; Спятин і Кути разом один виборчий округ; Калущ, Галич і Долина разом один виборчий округ.

§. 13. Для вибору послів зі сільських громад творить кожний з вісімнадцятих політичних повітів станиславівського державного округу один виборчий округ в той спосіб, що населенне тих шістьох повітів, які по відтягненню міст, що мають окреме право вибору, виказують найбільше заселенне, т. є: скалатського, теребовельського, борщівського, коломийського, городенського й тисьменицького вибирає по двох послів, а інші дванадцять повітів по одному послюви.

II. Виборче право.

§. 14. Вимоги виборчого управління є або загальні, т. є такі, які мусять бути в кожного виборця, або спеціальні, т. є такі, які потрібні до викоування виборчого права в одній із трьох виборчих клас, означених в §§. 2, 6 і 10.

§. 15. Загально право вибору має кожний, хто: а) є австрійським горожанином, б) є повнолітнім, с) користуєть ся вповні горожанськими й політичними правами і d) або оплачує в державнім окрузі певну річну квоту безпосереднього податку від домових або ґрунтових посілости, від ведення промислу, від духовного або світського доходу, а сю квоту означають ся для членів мійських громад Львова і Кракова на принайменш 15 зл. кон. монетою, для членів мійських громад тих міст, які вчислені в §§. 4, 8 і 12 й числять понад 10.000 людности, на принайменш 10 зл. к. м., а для членів інших громад коронного краю на принайменш 5 зл. к. м., — або посідає в якійсь громаді державного округу на підставі постанов громадського закона або спеціальних громадських статутів активне виборче право без оплачування безпосередніх податків, а тільки в огляду на свої особисті прикмети.

§. 16. Зваживши одначе теперішні податкові відносини, постановляють ся виїмково для перших виборів, які мають відбутися на підставі отсеї виборчої ординації, з застереженням сталого урегулювання на будуче, що коли в якійсь громаді у виборчих округах, вазначених в §§. 5, 9 і 13, число членів громади, які мають означені в попередній параграфі вимоги виборчого управління, не дорівнює четвертій частини тих ґрунтових властителів, які платять у громаді принайменш 1 зл. 20 кр. к. м. ґрунтового податку, тоді треба число управнених до вибору доповнити через дочисленне по черзі тих властителів ґрунтів, які платять податок у квотах найбільш зближених до п'ятих зл. к. м., — а то поки не осягнуть ся згаданих висше відносин, — з тим одначе обмеженням, що в ніякім разі не будуть допущені до виборчого права властителі ґрунтів, які платять менше як 1 зл. 20 кр. к. м. ґрунтового податку.

§. 17. Хто має мати право вибору в класі найвисше оподаткованих, мусить не тільки мати дані, вчислені в § 15 ad a), b) і c), але також платити в короннім краю безпосередні податки в річній квоті, що рівнасть ся тій, якої на підставі §. 42 державної конституції вимагаєть ся для вибору на члена Висшої Палати Державного Союму.¹⁾

¹⁾ т. є 500 зл. к. м.

§. 18. Спеціальні вимоги виборчих управнень в одній з обох інших виборчих клас містять ся в тім, що хто має виконувати виборче право в однім із виборчих округів, вчислених в §§. 4, 5, 8, 9, 12 і 13, мусить бути членом якоїсь громади саме в тім виборчій окрузі.

Управнений до вибору виконує своє виборче право в тім виборчій окрузі, до якого належить громада, якої є членом; — коли-ж він є членом кількох громад, тоді виконує виборче право в окрузі свого звичайного місця замешкання.

§. 19. Квоти, які найвише оподаткований платить в короннім краю, а мійський або сільський виборець у дотичнім державнім окрузі, в різних родах податків безпосередніх або від різних предметів, счислюють ся йому разом в цілі розсліду його виборчого управління.

Батькови дочисляють ся квоти безпосередніх податків, оплачувані його малолітніми дітьми, мужеві квоти, оплачувані його жінкою, поки не устало управління до заряду маєтком, яке прислугує законно батькови й мужеві.

§. 20. Кождий виборець може виконувати своє виборче право тільки в однім виборчій окрузі.

Хто як найвише оподаткований платить безпосередні податки в більше, чим в однім державнім окрузі, той виконує своє виборче право в тім виборчій окрузі (§§. 3, 7 і 11), в якім стало мешкає; або, коли в державнім окрузі зовсім не мешкає, то в тім виборчій окрузі, в якім платить найвишу квоту безпосередніх податків.

Хто має право вибору як найвише оподаткований, той не може голосувати в жадній виборчій окрузі одної з двох інших виборчих клас, хто-ж має право вибору в однім з мійських виборчих округів, вчислених в §§. 4, 8 і 12, той не може голосувати в жадній сільській громаді.

III. Виборчі листи.

§. 21. Управнених до голосовання в кождім виборчій окрузі вписуєть ся в окремі листи.

§. 22. Виборчі листи найвише оподаткованих в державних округах виготовлює президент державного округу.

З осіб, які мають загальні вимоги виборчого права (§. 15) й платять найвиші квоти безпосередніх податків, вставляєть ся на виборчу листу найвише оподаткованих в державнім окрузі стільки, скільки потреба, щоби на шість тисяч душ населення взагалі припадав принайменш один виборець, й щоби також і понад се кождий горожанин держави, який має загальні вимоги виборчої спосібности й платить в тім короннім краю принайменш 500 зл. к. м. безпосередніх податків, вважав ся найвише оподаткованим виборцем.

§. 23. Коли між найвише оподаткованими є корпорація або товариство, тоді на виборчій листі найвише оподаткованих належить помістити ту особу, яка на підставі існуючих законних норм або присів сього товариства має право репрезентувати його на вні, — а то, коли корпорація чи товариство платить податки в кількох частях краю, належить вписати його на виборчу листу того державного округу, в якім платить найвишу податкову квоту. В тій класі виконують виборче

право також уживачі парохій і законні управителі фондаций і фондів, а то в заступстві духовних, парохій і фондаций, релігійних фондів й інших публичних фондів, що від їх маєтку оплачуєть ся безпосередні податки в квоті, якої вимагаєть ся до виборчого права в класі найвише оподаткованих.

§. 24. Громади не можуть виконувати виборчого права в класі найвише оподаткованих ані через повновласників, ані через правних заступників, хоч би як такі належали навіть до ряду найвише оподаткованих податкових контрибуентів у краю.

§. 25. Виборчі листи для міст Львова, Кракова і Станиславова виготовлюють їх громадські начальники при спів'участі урядового комісара, якого має заіменувати президент державного округа.

§. 26. Виборчі листи для виборчих округів інших місцевостей, вчислених в §§. 4, 8 і 12, а також для виборчих округів сільських громад (§§. 5, 9 і 13), має виготовлювати староста при помочи податкових урядників, після громад, а виготовлені листи поодиноких громад має кавати розслідити й остаточно усталити, прикликавши начальників громад і по двох членів громадського віділу, які мають їх зараз таки доповнити й справити.

Зі зрєктифкованих виборчих лист поодиноких громад укладає відтак староста головну листу цілого виборчого округа.

§. 27. Кожда виборча листа має містити імя й прозвище, вік і місце мешкання управненого до вибору; дальше податкову квоту, яку він платить, або особисті вимоги, від яких залежить його виборче право.

§. 28. О скільки виборче право залежить від плачення певної податкової квоти, вважаєть ся виборцем тільки того, хто сю податкову квоту в податковім році, який попереджує вибір, вповні заплатив, а в біжучім податковім році не має ніяких податкових залежностей.

§. 29. Виборчі листи найвише оподаткованих оповіщує президент державного округа в краєвих дневниках, призначених для публичних оповісток, і дає їх відписи кожному повітовому староству в дотичнім державнім округі; — в осідках староств викладаєть ся їх до публичного перегляду.

§. 30. Виготовлені на підставі §. 25 виборчі листи для Львова, Кракова і Станиславова викладаєть ся в бурмистрів тих міст до загального вглядання.

§. 31. Виборчі листи інших місцевостей, вчислених у §§. 4, 8 і 12, а також виборчі листи сільських громад викладаєть ся до публичного вглядання в начальників тих місцевостей і громад, а головну виборчу листу виборчого округа викладаєть ся в урядовім осідку повітового староства.

§. 32. День виложення виборчих лист належить оповістити в кождім виборчім окрузі разом з відповідним реклямаційним терміном.

Реклямаційний термін установлює Намісник; — він не може вносити менше, як три, а більше, як чотирнайцять днів, числячи від дня виложення лист.

§. 33. Реклямації, внесені по упливі того терміну, належить звертати як спізнені; — одначе президентови державного округа а також

Намісникови вільно зарядити з уряду спростованне виборчих лист аж до будучого виборчого терміну.

§. 34. Кожний має право вносити реклямації.

Належить вносити їх у того орґану, який виготовив листу.

Про слушність чи безпідставність реклямацій, що дотикають вписання неуправнених, або поминення управнених до вибору осіб, має рішати Намісник, коли йде о виборчі листи найвисше оподаткованих, — президент округа, коли йде о виборчі листи міст Львова, Кракова і Станиславова, — а повітовий староста по вислуханню дотичного начальника громади і в полишеннем трьохденного терміну рекурсу до президента округа, коли йде о виборчі листи інших виборчих округів.

§. 35. Зректіфовані виборчі листи ревідують ся звичайно з початком кожного податкового року й при розписуванню доповнюючих виборів, які наступають що три роки.

§. 36. Коли виборчі листи, по порішенню внесених у час реклямацій, викінчуть ся, приготовлюеть ся для поодиноких виборців легітимаційні карти, які містять порядкове число дотичної виборчої листи, провище й місце мешкання управненого до вибору, а також виборчий округ, в яким має голосувати; даеть ся одначе виборцям карти що-йно до дійсного виконання виборчого акту.

IV. Право бути вибраним.

§. 37. Щоби в певній виборчій курії можна бути вибраним, треба :

a) мати найменше 30 тїт;

b) принайменш від п'ятох лїт, числячи від дня вибору назад, бути австрійським горожанином ;

c) користувати ся вповні горожанськими й політичними правами, і

d) мати право бути вибраним по постановам §. 15, букв. d) і §. 16.

§. 38. Не мають права бути вибраними :

a) всі особи, яким недостає котрого небудь з вичислених у попереднім параграфі вимогів ;

b) особи, до яких маєтку отверто конкуре, або котрі по переведеній конкурсовій розправі не були признані невинними, вкінці

c) особи, признані винними злочину або проступку, який плине з охоти виску або ображує публичну мораль, — чи такого переступлення; або котрі з причини якого иншого переступлення закона були засуджені на принайменш піврічну кару на свободі.

§. 39. Хто має право бути вибраним по думці постанов попередніх параграфів, може бути вибраний послом у кожній виборчій класі державного округа, хоч сам навіть до неї не належить, а також у кождім виборчім окрузі, хоч сам навіть у нїм не мешкає.

§. 40. Для послів не вибираеть ся заступників.

V. Виборчі місця.

§. 41. Для поодиноких виборчих округів визначають ся в ціли переведення голосовання окремі виборчі місця.

§. 42. Виборче місце для кожного виборчого округу в класі найвище оподаткованих державного округу визначає Намісник.

§. 43. Міста Львів, Краків, Станиславів, Броди, Тернопіль, Дрогобич, Перемишль і Коломия є виборчими місцями для послів, які мають бути вибрані в тих мійських громадах.

В інших мійських виборчих округах, в яких два чи більше міст мають разом вибрати одного посла, належить вважати виборчим місцем то місто, котре є вчислене першим у виказі міст, які належать до певного виборчого округу (§§. 4, 8 і 12).

Намісник одначе має право визначити на виборче місце виїмково також й инше місто, яке належить до того виборчого округу.

§. 44. Для виборів з інших громад (§§. 5, 9 і 13) визначається місце вибору в кождім політичнім повіті звичайно осідок повітового старства.

Намісник одначе має право визначити виїмково також инше місце вибору в границях того самого політичного повіту.

VI. Виборчі комісії.

§. 45. До кервання виборчим актом творить ся особні виборчі комісії.

§. 46. Виборча комісія для кожного виборчого округу найвище оподаткованих складається з іменованого Намісником державного комісаря, як предсідателя, і з чотирьох членів, визначених Намісником з класу найвище оподаткованих виборців.

§. 47. Для кожного з вчислених у §§. 4, 5, 8, 9, 12 і 13 виборчих округів творить ся виборчу комісію.

Кожда виборча комісія у Львові, Кракові й Станиславові складається з бурмиистра або визначеного ним заступника, з двох покликаних ним членів громадської ради і з двох інших осіб, що мають у тих містах право вибору, визначених президентом уряду; вкінці з іменованого президентом уряду урядового комісаря.

§. 48. Для виборів в інших виборчих округах — мійських і сільських — складається в кождім виборчім місці виборчу комісію, яка під проводом урядового комісаря складається з чотирьох членів, вибраних повітовим старостою з начальників або громадських радних громад, які належать до виборчого округу; — секретаря визначає комісія з поміж себе.

Для рішень й ухвал виборчої комісії потрібно абсолютної більшости голосів.

§. 49. Урядові комісарі, приділені до виборчих комісій, не мають мішати ся до голосовання ані через відкидування кандидатур або відраджування від них, ані через поручування або пропонування певних осіб, ані як небудь инакше; підчас виборчого акту одначе мають утримувати спокій і порядок і зберігати означений законами спосіб переведення вибору.

§. 50. Також і члени виборчої комісії мають здержати ся від якого небудь впливу на віддавання голосів поодинокими управленими до вибору.

VII. Розписання виборів.

§. 51. Визнання до виборів оголошує звичайно Намісник у виборчій окрузі принайменш на вісім днів перед днем вибору.

§. 52. Розписання виборів має містити в собі визначення дня виборів, години початку й часу тривання виборчої чинності, а також місця, в яким має відбуватися голосування.

До легітимацийних карт (§. 36), які по оповіщенню розписання виборів належить доручити поодиноким виборцям, треба втягнути час і місце того виборчого акту, в яким дотичний виборець має брати участь.

§. 53. Розписання загальних виборів до соймової курії має відбуватися в той спосіб, що найперш мають бути вибрані посли зі сільських громад, потім посли з групи найвище оподаткованих; — і що вибори з кожної виборчої класи переведеться одного і того самого дня в цілім державнім окрузі.

VIII. Вибори.

A) Загальні постанови.

§. 54. В дню вибору в означеній годині і в означенім до того льокалю розпочинається виборча чинність, без огляду на число присутних виборців, уконститууванням виборчої комісії, яка має взяти виборчу листу й приготовлені списи голосування.

§. 55. Крім виборчої комісії, урядового комісаря й управнених до вибору не має ніхто вступу до льокалю, в яким відбувається вибір.

Коли наліїде година, призначена до віддавання голосів, належить зараз приступити до голосування. Виборці, які надійшли по розпочиненню голосування зголошують ся в виборчій комісії й можуть брати участь у незамкненім іще голосуванню.

§. 56. Коли хтось перед розпочиненням голосування підносить закиди проти виборчому праву особи, яка знаходить ся на виборчій листі, й каже, що дотично неї від часу виготовлення виборчої листи відпали умови виборчого права, то про се рішить виборча комісія зараз і без допущення рекурсу.

§. 57. Предсідатель виборчої комісії має в короткій промові пригадати вібраним виборцям зміст §§. 37, 38 і 39 виборчої ординації про вимоги виборчого права, вияснити їм поступовання при голосуванню й численню голосів й упізнати їх, щоби віддали свої голоси по свободному переконанню без ніяких самолюбних побічних зглядів — в той спосіб, як се по своєму найліпшому знанню й совісти вважають найпожиточнішим для публичного добра.

§. 58. Саме голосування починається тим, що члени виборчої комісії, о скільки мають право гососування, віддають свої голоси.

Потім один з членів виборчої комісії викликає виборців до голосування в тім порядку, в яким вони записані на виборчій листі.

Виборці, які прийшли на виборче зібрання вже по їх викликанню, можуть віддати свої голоси що-йно по перчитанню цілої виборчої листи.

§. 59. Кожний, хто має право голосовання, виступає звичайно особисто перед стіл, уставлений між виборчою комісією а виборчим зібранням, і називає, віддаючи свою легітимацийну карту, сильним і виразним голосом ту особу, яка по його бажанню має стати послом, причім означає її докладно.

Коли на один виборчий округ припадає двох або більше послів, має виборець назвати тільки імен, кільки послів має бути вибраних.

§. 60. Виїмково німі виборці (позбавлені мови) можуть віддавати писані виборчі картки, які в їх присутности мусять бути відчитані одним із членів комісії.

§. 61. Коли підчас голосовання покажуться сумніви що до ідентичности особи виборця, який має легітимацийну карту, рішає про се зараз виборча комісія без допущення відклику.

§. 62. Кожде устне голосованне й кожду картку голосовання виборця, який має право голосувати писемно, вписується до приготовлених в тій ціли рубрик подвійного спису голосовання побіч імени виборця.

§. 63. Голоси, віддані під умовами або з доданнем поручень для будучого посла, є неважні.

§. 64. Про важність чи неважність поодиноких голосів рішає зараз виборча комісія з виключенням рекурсу.

§. 65. Віддаванне голосів мусить звичайно розпочати ся й скінчити ся в кожній місцевости в протязі дня, визначеного на вибори.

Коли одначе зайдуть обставини, які перешкоджають розпочиненню, продовженню або закінченню вибору, тоді виборча комісія може за дозволом урядового комісара пересунути або продовжити виборчу чинність на слідуючий день, про що комісар має донести повітовому старості або президентови уряду.

Оголошенне сього виборцям має відбутися способом, уживаним у місци.

§. 66. Коли всі виборці віддали свої голоси, або коли визначена на голосованне часть дня вибору минула, а ніякий виборець більше не аголошується, має предсідатель виборчої комісії оголосити голосованне скінченим, виборча комісія й урядовий комісар мають підписати подвійний спис голосовання, а дальше віддаванне голосів перед закінченнем скрутинії не допускається ся.

§. 67. По закінченню віддавання голосів приступає виборча комісія зараз до обчислювання голосів, і коли покажуться, що потрібна скількість послів вибрана правильно, замикається протокол виборчої чинности, члени комісії й урядовий комісар підписують його, опечатають, долучаючи списи голосовання й листи числення голосів, кладуть налис, який означає його зміст, і так передають його урядовому еомісарови.

§. 68. В рааї рівности голосів рішає у всяких випадках льос, який має витягнути предсідатель виборчої комісії.

§. 69. По закінченню обчислювання голосів председатель виборчої комісії оголошує зараз вислід голосовання.

Б) Спеціальні постанови.

1. Для виборів у класі найвисше оподаткованих.

§. 70. Послів в класи найвисше оподаткованих кожного виборчого округу в державнім окрузі вибирають зібрані виборці в той спосіб, що кожний голосуючий називає тільки осіб, кілька виборчий округ має вибрати послів в тої класи.

§. 71. До важности вибору треба абсолютної більшости відданих голосів.

Коли при голосованню не одержать всі, що мають бути вибрані послами в виборчого округу, такої більшости, то для тих, які бракують, переведеть ся друге голосованне, а коли й тепер не здобудуть потрібної більшости, наступає тіснійше голосованне.

§. 72. При тіснійшим голосованню мають виборці ограничити ся тільки до тих осіб, котрі при другім голосованню одержали релятивно найбільшу скількість голосів по тих, котрі одержали абсолютну більшість. В разі рівности голосів рішає льос, хто має прийти до третього голосовання.

Число осіб, які мають прийти до тіснійшого голосовання, виносить усе два рази стільки, як скількість послів, які мають бути ще вибрані.

Кожний голос, відданий при третім голосованню на особу, не обняту тіснійшим вибором, є неважний.

В разі рівности голосів при тіснійшим виборі рішає льос.

2. Для виборів з міст.

§. 73. Кожний виборець, що бере участь у голосованню в окремім мійськім окрузі, має при віддаванню голосів назвати якусь особу з правом бути вибраною, яка має стати послом.

До важности вибору треба абсолютної більшости відданих голосів.

Кожного, хто віддав свій голос, належить візвати, аби знов того дня з'явив ся пізнійше на виборчім місці, шоби можна було поновити голосованне.

Що тикаєть ся тіснійшого вибору, до якого мусить ся приступити в разі, коли при перших двох голосованнях не сягнуто потрібної більшости, то обовязують постанови попереднього параграфу.

3. Для виборів з інших громад.

§. 74. У виборчих округах сільських громад має кожний виборець назвати тільки осіб, кілька послів має вибрати виборчий округ.

До важности вибору вистарчає релятивна більшість голосів, яка виносить принайменш одну третю часть голосуючих.

Коли такої більшости не одержить ся при першім голосованню, належить зараз приступити до тіснійшого вибору, до якого належить притягнути особи, які при першім голосованню одержали релятивно най-

більшу кількість голосів, — в числі три рази більшим від числа голосів, які мають бути ще вибрані.

Зрештою, що тикаєть ся тіснійшого голосовання, обов'язують також і тут принисн §. 72.

IX. Приняте вибору.

§. 75. По закінченню обчислення голосів виборча комісія має повідомити вибраного про доконаний вибір і вівзвати його, щоби в приписанім часі заявив, чи прийме вибір, чи ні.

§. 76. Кождий має право не приймати вибору.

§. 77. Коли заява вибраного, що не приймає вибору, буде зложена ще в дню вибору перед виборчою комісією, поки вона ще зібрана, тоді втягаєть ся її до виборчого протоколу й можна зараз приступити до нового вибору.

§. 78. В кождім разі вибраний мусить зложити свою заяву президентови уряду або Намісникови до чотирнайцятьох днів від хвилі доручення йому виборчою комісією повідомлення про його вибір. Незложенне такої заяви або приняте вибору з протестом або застереженнем вважаєть ся відмовою. В разі відмови має намісник зарядити зараз новий вибір.

§. 79. Коли хтось, що має право бути вибраним, буде вибраний в кількох виборчих округах, тоді має також заявити ся після приписів §§. 77 і 78, чи приймає чи не приймає вибір, а в першім випадку також і те, в котрого округа приймає вибір.

Коли хтось приймив вибір з одного округа, тоді не може приймати вже вибору з другого округу, навіть тоді, коли про вибір з другого округа довідав ся що-йно пізнійше.

Коли хтось, вибраний два або більше разів, приймає вибір, не заявляючи одначе з якого саме округа, тоді приняте відносить ся до округа, в якім був вибраний скорше, а коли подвійний вибір наступив того самого дня, то до округа, в якім одержав більше голосів.

В разі рівности голосів належить зажадати від вибраного виразної заяви в сій справі.

§. 80. Разом з заявою, що приймає вибір, має вибраний виказати ся, о скільки се не є знаним, що має також право бути вибраним (§. 37).

§. 81. Коли Намісник має докази, що вибраний не має права бути вибраним (§. 38), тоді має він переслати виборчі акти до соймової курії, не виставляючи виборчого сертифікату й виказуючи закиди.

§. 82. Особи, які є в слідстві з причини злочину, або з причини проступку, що походить з охоти зиску, або нарушує публичну мораль, — або в причини якогось переступлення, не мають права брати участь у засіданнях курії, поки судове рішення не викаже, чи вони по думці §. 38 задержали чи втратили право бути вибраним.

X. Виборчі сертифікати й розсліди виборів.

§. 83. Послови, вибраному до соймової курії, каже Намісник виставити й доручити виборчий сертифікат, з вліжком випадків §§. 81 і 82.

Сей сертифікат дає вибраному праву вступу до соймової курії й доказує важність його вибору так довго, поки не буде рішенням, що справа маєть ся навпаки.

§. 84. Про важність вибору рішає соймова курія на підставі істнующих порм, які дотикають активного й пасивного права вибору, а також поступовання при виборах, а які містять ся в виборчій ордицації. Выборчі акти служать підставою розсліду й рішення.

§. 85. Выборчі акти складають ся з виборчого і скрутаційного протоколу, зі списів голосовання й лист числення голосів, які урядові выборчі комісари мають надіслати черев урядових президентів Намісникови разом зі своїми справозданнями, що дотикають поступовання при воборі й законної важности згл. неважности вибору; дальше з реклямацій і протестів, внесенних евентуально проти вибору, а вкінці з заяв і викавів, зложених вибраними особами дотично принята вибору й їх права бути вибраними.

§. 86. Реклямації й протести проти поступовання при поодиноких виборах належить вносити найдальше до вісьмох днів по отворенню соймової курії; в противнім разі не можуть бути дальше узгляднені.

Поступовання соймових курій при розслідах виборів означає їх регуляшін.

Дано в Нашім Цісарським столичнім і резиденціональнім місті Відню і т. д.

Франц Йосиф в. р.

Шварценберг, Краус, Бах, Брук, (L. S.)
Тінфельд, Тун, Шмерлінг, Чоріх.

Miscellanea.

Слово про збуренне пекла по Старунському рукопису XVIII в.

У LXXXI-ій книжці „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ (1908, I, стор. 5—50) помістив др. Іван Франко інтересну студійку про відому українську пасійну драму „Слово о збуреню пекла“. Тут й подано увесь текст сеї драми з усіми важнішими відмінами по відомим досі рукописам.

Усіх рукописів мав др. Франко під руками чотири: з них тільки оден, рукопис Яковини, має повний текст нашої драми — він переписаний у XIX в.; три иньші, що находять ся у бібліотеці „Народного Дому“ у Львові, старші, бо писані у XVIII в., але неповні. Се й усі звісні досі рукописи „Слова“, як що не числити опублікованого також дром Франком у „Кіевскої Старинї“ за 1896 р. тексту, переписаного селянином Т. Кишком із Калущини, тексту, виписаного з рукопису Яковини.

Мені пощастило знайти ще оден текст сеї драми у рукописі XVIII в. Тому що він подає важні відміни, я оголошую його на сім місці.

Рукопис знайшов мій ученик Василь Лазорів у господаря Купчака в селі Старуні, Богородчанського повіту. Він становить частину невеличкої книжечки, зложеної з чотирох аркушиків звичайного паперу. Весь рукопис писаний одною рукою, латинкою, з незначною примішкою руських букв, без сумніву в XVIII в.

Він має 30 листків, початку нема і ще до того два перші троха надірвані й облиті чимось, що замазало по часті письмо. Знаходимо тут ось таких п'ять статей: 1) наша драма, листок 1—14 об., початку нема; 2) питання й відповіді, л. 14 об. — 20 об.; 3) Вопросъ Стыхъ трехъ сватутели (sic!) і т. д., л. 20 об. — 22; 4) виречення різних біблійних людей, л. 22—23 об.; 5) *Historiia o sławnom rycarzu woiuszczomusia (sic!) iz Smertyiu*, л. 23 об. — 30 об. На цьому кінчився відаї цілий рукопис. Як бачимо, наша драма тут без початку, але се не вменшає зовсім її ваги для студій над сим твором; з тої причини мусимо й вибачити переписчикови очевидні місцями непорозуміння.

Подаємо передовсім сам текст у цілости, не зазначаючи при цьому усіх відмін супроти Франкових текстів, бо вони надто легко доступні. Рукопис відпечатуємо слово в слово, тільки відділюємо відповідно слова, пишемо консеквентно великі й малі букви, модернізуємо перепинанне і відділяємо вірші в окремі рядки, бо в оригіналі вони писані *per extensum*. Наші додатки зазначені гранчастими скобками, а непотрібні додатки переписчика виділені в круглі скобки.

...sia imenuiet [Synom] Bozym, toie wozne[na]wy...¹⁾

I ja był anhe[łom sw]itlēm i na obłacech zeł

...sia tam preduwył,

Szczo B[oh uczy]nel.

5. Znaju, szczo Bo[h so]zdał czołowika ot zem[ły]

[I] wse, ze tyie ieszcze jest na we[rchu] zemli;

I w raiu na wostoci [je]ho posadeł,

Ale iemu Bo[h] ka[zaw] zebы Ieho chwałył.

Ale ja tomu ne zawydił,

10. Adama z Iewow z rozu[mu] zwil,

Ze boz[ui]u zapo[wid] perestupeły,

Na [to]je pryweł;

A gde z[hris]zyły,

Poznał sia, na czem ....t były.

15. Ale Boh jemu toho ne chtil terpity hricha,

¹⁾ Тут текст замазаний чимось ідким. Починаєть ся він, де у дра Франка є 29-тий рядок. Відповідає се у Франковому рукописі А.: *возненавидѣлѣмъ*.

- Posła anheła swoieho ieho wihnaty... w roskoszy
 ....nerozumom p.... (06.)
 A ot t[oho czasu] diłay zemlu
 Y w po[ti]... chlib snisy,
20. A skonczanyia swoieho ne wisy.
 W toy czas wozradowałem sia y smiia[łem sia] z neho,
 Gdem toie oderza[ł],
 [Czo]hom zadał.
 Abowim [d]ewiat chorow Boh anhełow maiet,
25. Ot kotorych chwału preymaiet,
 Ja telko pomysłył — z neba
 (z) Ztruczony i tam sia posłał, zde beło potreha.
 I woie to [z] moy preczeny,
 Iz od drewa zapow[ida]nnoho ily.
30. Perszym sia o toie pełno starał,
 Zehy sia Adam mni, Adam s potomstam (sic!) zapesał.
 ...bratyi ridni Adamowy syne powabel¹⁾,
 Ze Kain Awla z swita zhladeł.
 ...[po]czalem pekło...
35. ....i hriszni ot (л. 2)²⁾ wseho swita zby[ra]ty.
 I swo[ie] potomstwo, aby nichto ne zawedił.
 Adama perwoho tam wprowadzu
 I Awrahama
 I wsich dwanadesiat patriarchow.
40. U zadnych mni ne buło spraw.
 Carey nezlyczonych i recarey ot wika ne malo
 Az ot Adama do seho czasu pekło moie pozerało,
 Recarow mocnych
 I Samsona barzo duzah[o].
45. I caria Alexandra wseho swita moznaho,
 Dawyda caria, s kotoroho plem[eny] Jsusa propowidaiut
 Proroky wsi, kotoryi o Nem liudy naworoczaiut,
 Na pana moieho Ada i mene w pekli ponezaiut,
 Kotorych maiu w otchłanach moich pewno.
50. I zawsze³⁾ ne bude,
 Do skonczanyia s[wita]... budy⁴⁾. (06.).

1) Очевидно місце: powadel.

2) На верху другого листка: Szafryn (?) Zburzenie Piekla.

3) В рукописі щось в роді: nawsze.

4) По сїм додано: Aut. u.

Ad do Lucepera mowyt:

- Pane Luceperu, pane starost[o],
 Choc u tebe samaho tesiaszczu zo sto,
 Czemuś i Ad sey welykiew hołowu moiou troskotaiet
 55. I frasunky mene ne małeyi zdumaiut.
 Zazeymo porady, a Chrysta toho zanechaymo
 I słuh swoich k sebi zawołaymo
 I kazimo im, aby tomu Isusu dały
 Poky, zeby Ieho ne zaczypały.

(Ad mowyt):

60. Tohdy Adam był u pokoju zapewne.
 A ja mił Lazara czetwerto[dniew]naho u sebe,
 Hde On zawołał,
 Słowom Swoim gwałtownym ieho....
 ....mene y zuhy.... tupel,
 65. Kotori ia (π. 3) sobi ot wika mił —
 Y teper sia toho boju,
 Azeby i mini ne było strachu (z) s toboiu.

Luceper do Ada mowet:

- Ne frasuy sie, pane Ade nasz, chtoby ne był u tebe,
 Bo budet mity Isusa u sebe.
 70. Slez to tak straszten Maryin Sen,
 O woysko postaraiu sia
 I budu na Neho szukaty iakowych preczen.
 Uze podnustryłem na Neho Zedowe i preyszły na rady,
 Aby nayszły na Neho jakoy fałszywoy zrady,
 75. I do toho z zlost Ieho podmowylem (l)iudu,
 By Ieho wid (oó.) dały w dom fałszywoho [s]udu.
 Czenel sia Bohom, a chto (z) pered Nym stoit, toho nowyna.
 Ne wydzu, boiu sia Maryina Syn[a].
 Iedno pekło dwanadciat
 80. Apostołow ne budemo boiazływymi,
 By ich buło tysiaszcz s kilkanaciak,
 A budet na Neho mity storozu pełnuui,
 Słuh swoich zawołaiu, o kotoryc[h] maiu pryiazń prechel[n]uiui,
 W kazdoy hodyni budu widady,
 85. Szezo toy Isus bude umity y szezo czenety.

Ad do Lucepera mowyt:

Luceperiu starosto i dobrye druze,
 Proszu tia kopo (sic!) gospodarstwa moieho pełnuy duze! (π. 4)

- Ale racze Chrysta zanechay[mo],
 Bo moiey żyły poczenaiut dzezaty,
 90. Boiu sia, aby nam ne buło jakiech strachiw,
 Pekelnych gmachiw.

Luceper do Ada mowyt:

- Pane Ade moy, czumus iest tak bardzo boiazlywey?
 Ne baczysz nad soboiu wo[y]ska, a tak łaklewey
 Iestes! Ne trwoz mene, ani moich melych słuh,
 95. Kotorych ia maiu w storonach czuzych.
 Ale ia znaiu, Ade, i dobru nadiiu maiu.
 Poszlu zaraz iz woyskom starech woiewod
 Benera i Frubla do welykeich Iadu pod Ierusalem,
 Aby pełno sterehły,
 100. Zeby Anheły duszu Ieho do ne[ba] ne wz[i]a[ły] (06.)

Luceper do słuh swoich mowyt[t]:

- Hey panowy woiewody, pane Benero i ty pane Frublaku,
 Ato ja dlaczoho ia was do sebe wołaiu,
 Zebesmo porady (y) zazely,
 A toho Chresta do neba ne dostupyły,
 105. Bo Ieho Zydy konieczne wzaly.
 Bihayte, bihayte,
 Ieho pełno westerihayte,
 Abeste toho Isusa poymaly,
 A mini tut rechło o tom znaty dawaly.

Luceper do Ada mowet:

110. Iuzem, Ade, posłał po Isusa słuh swoich pełnych:
 Beneru i Frubla, woiewody swoich wir (x. 5) nych.
 A gde budut bubnyły,
 Tohdy budut duszu Ieho prowadyły.
 A my siudy anhelow ne dopuskaymo
 115. I wiry im ne dawaymo,
 Aby nas ne zradyły.
 Ne boiu się, Ade, moy meley
 Pane, czemus ieść bardzo tak uneley?
 Ieszczes w gospodarstwi swoim ne spamietywey,
 120. Wik iesmo probuły ne mały.
 Ne boju sia Maryina Syna, gdy On jest czolowik,
 Ne uczynet¹⁾ nam nichto niczoho wo wik.

¹⁾ Повторено двічі.

Ja zawsze s toboiu

Hołow słaty na plac,

125. A pekło moia stołycia

I tut razem moia prawycia.

Ad do Lucepera mowet:

Juze płaczu i lamentuiu,

Choć na sebe iesz[cz]e zadnoy nawałnocy ne czuiu.

Zywot tremliie,

130. U nohach moich bardzo mlije, (06.)

Zewot czuie, tilko ne skaze,

Podobno toy Jsus, preszedsze, wsich nas zwiaze.

Luceper do Ada mowyt:

Szczoz te, Ade, po tom płaczesz, szczo tak bardzo prorecaiesz?

Szczos prozeł, to wsi ty dny swoi proklynaiesz.

Ad do Lucepera mo[wyt]:

135. Oy, smotry, Luceperu, storozciu,

Telko zeby zadnoy dusze z neho ne utekło.

[O tom zo wsich storon migiany i worota postawel,

(Zatworeł) zelizny i zatworeł

Y łańcuchamy mocnymy stiahnuł

140. I twerdymy kołodkamy i zatworamy zamknul

Y mowet:]

Tysiaszcza maiu woyska hotowoho zbrojne,

Czumuz Chrestos ne chodyt hoyne?

Ioan Krestytel mowet do Ada: (π. 6)

Smute sia, Ade, płacz i lamentuy wo wik,

145. Gdez idet do nas Bozey czolowik!

Hotował sia na nas pekło, wiaznew,

Kotorey budut na twoie plem[ia]

Wespol z słuhamy twoimy,

Koto[rey] budut pod nohamy bozemy.

150. Wstan, Dawyde, wesyls ia i u struny udariay,

Tworca swoieho y Boha wychwialiay!

Oto budet zapewne ite do nas,

Ne poydet otolia (?) bez nas.

Luceper mowet do Joana:

Postoy, Joane, ieszczs ia ne wychwialiay,

155. A Jsusa ne proslawlay.

I te tut i twoy Isus bude tut w nas

I chto duszczey budet, to sia wihraie z meze nas.

A ty sia ne wifigluiesz, choc bes iak figluwaw

S tem, ktoromu dorohu hotuiesz.

160. Bo ne dla czoho tie zowut Joan pokaianyi propowidnyk,

Ale ty fiasney Isusiw podchlibnyk. (06.)

Dla czohos i te wiaznew moich potrewozył,

Zes tuiu powist rozmnozel?

Jak tut Jsus do pekła maiet preyte

165. I wsich moich ot mene weswobodyty?

Toho nigdy ne doczekaiesz,

Telko slawu swoiu durzo (sic!) rozmnozaiesz.

A dokie tut budesz stoiate,

A szczo raz bolsze o tom Chresti prorokowaty?

170. A chody siuda, bolsze ne powiday,

A mini strachu y sluham ne dodaway!

Bo my sia i znaka Ieho ne boiemo,

A na nabozenstwo Ieho ne hladaiemo.

Znau ia, ze Boh w nebi,

175. Ktoromu anhely spiwaiut: „Sława tebi!“

Ale tut Boha na zemly ne mam[y],

A ty, Joane, prorokuiesz,

A Boh w nebi panuiet,

A moia sława po wsem switi rozkoszuiet.

180. J mene lude na jazeci nosiat,

A ia wedłuh prozhy ich (x. 7) muszu czenety,

A moiey uczynku budut ich luhety.

Wedłuh prozby ich pokazu im za taie (sic!) obfituiu łasku,

Ne iednomu dam pekelnoho kwas[k]u.

185. A te, Ioane, pryde, bolsze ne wołay,

Towarystwu swoiemu tut ne pomahay,

Wydzu tie, ze te figluiesz

Druhey i rozumiuu, ze te otoia uczest sia rozumu ieszcze hotuiesz.

Ne boymo sia toho recaria, podobno i ty u nas budesz.

Bizet perszey poseł i mowet:

190. Pane Ade nasz,

Gdez nad tebe bolszaho nema!

Nikoho sia ne lakaymo,

Na neszczu ne dbaymo!

Oto posłały mene woiewody Benera i Ffrublo:

195. Niczoho sia ne lakaymo,

Na niszczo ne dbaymo!

A szczos proseł, to wse toie powrudowały,
A Chresta Zyde u lancuch[y] (o6.) i strecky powberały;
Wodiat Ieho ot rady do rady,

200. A nictio Iemu i znaku ne daie porady.
I czulem od Zydow i zaraz weden budet za misto,
Hotuiut na Neho (z)lobnoie misto.

Łetyt 2-hey poseł i mowet:

Oto iuz, pane Ade nasz, teper Zydy Chresta na kresti prebely
I zeliznymi hwozdamy Ieho prehwozdyly.

205. Uze ne bude zyw, to prawda konieczno,
A budemo me s toboiu na wikie zety bezpiecno
I radost tuiu wsiudy rozmnozaty.

Bizet 3-tey poseł i mowet:

Oto jusz, pane nasz Ade, Chrestos umeraię
I na kresti hlawu prekłoniaie.

210. Zede wse tilo Ieho izbely
I kopeiem rebro Ieho probodyly
I octom i zelczem (π. 8) napoily
I w oczy Iemu pluwały;
I woiewody naszi tam ostaly (sia),
215. Aby duszu Ieho wziawsze, siuda prynesly.

Luceper do Ada mowet:

Wedesz, Ade, takowuiu nowynu,
Szczosia prez mene staly, Maryina Syna
Iusz Zede Ieho na kresti prebely
I na smert Ieho osudyly

220. I bok Iemu probodyly
I ternow winec na hlawu Iemu wlozly.
A nam potrzeba i duszi Ieho pelne starania mity,
Abesmo Ieho duszu prym[a]ly wo swoia sity.

Ad do Lucepera mowet:

Moia rada takaia —

225. Ot holowy starania:
Duszi Chrestowoy (o6.) ne mamy iey ani zaczypaty,
Nechay ona idet do neba,
A nam iey tut ne potrzeba.
To wsi prorokowy podnesly sia i redaiut,
230. A prechod Ieho duchom swiatym czuiut.
Muset prawda bute,

A dla iednoy wsi czeniat,
Boiu sia i baczu kone[ć] nasz
Blezko i straszestwo nasze teper iest, a utro ne maiesz.

Poseł 4-tey letyt i mowyt:

235. Oto iuz Chrestos umer,
Ja baczew ne dawno, teper.
Ale gde Ieho dusza weyszła ot tyla,
Nejedna plot umliła.
I me sia wsi polakaly
240. I daleko ot ney powtikaly. (п. 9)
Chotilysmo duszu Ieho poymaty,
A gdesmo obaczyły, straszno buło do ney prestupaty.
Anhely wsi obstupely,
A nas do ney ne dopustylly.
245. Drezala zemlia i lamala sia na dwoie,
Słońce i misiać premineło sia,
A teyi ot strachu padały
I po try hodyny lezaly.
Me sia strachu nabraly,
250. A ledwo do pekła powtikaly,
Bron w rukie wziawsze i czulesmo od anhelow:
Wo tretey den wośkresnet y preydet do nas,
A maiet wzaty wsich wirnych ot nas.

Woewody mowiat:

- Welykiey nasz pane Ade i ty pane Luceperu storosto (sic!),
255. Podobno idet do nas (06.) Chrestos prosto.
Me chotily Ieho duszu k sebi wziaty,
Ale bozy sely ne daly k ney i prystupety,
Wedilysmo strache welyki:
Blyskawyci i hromy neznosni;
260. Podobno prawdewey i wlasney Boh,
Nichto takiech czud krom Neho czynyte ne moze.
Ustupelysmo do pekła porady zazety,
Szczo by s tem Chrestom czenety,
Jak prozety?
265. Bo budet zapewne u nas.
Poczawsze od Adama wsich swiatych schocze uziate od nas¹⁾.

¹⁾ Тут додано число: 16.

Luceper do Adamowet:

- Budu sia boronete iak mohuczy,
 Bo ne podobaet mni ze [s]woho panstwa utecze.
 Iesły On Bozey Seń, nechay sobi On w nebi panuiet,
270. A z namy i pekłom ne woiuiet.
 Wedet my sia, gdebem sia Iemu (π. 10) kłaniał
 I dań dawał —
 Kohdabem sia protew podniał.
 Krulowaniem 5000-siesz lit maiu do wiku,
275. A teper bem sia dał iednomu czołowiku?
 Budu Ieho czykaty na plać, Ade, s toboiu,
 Gdez w tili czelowik, nigdy sia ne boiu.
 I budu sia micno z Nym woiowaty,
 Choćbem mił i pekło prohraty.
280. Broń wsi moi zołnierzy berite,
 Be jakiey strach, to we ne mliyte ;
 Stawte sia protewko Neho muzne!
 Worota rechło zaczeniayte,
 Łancuchamy druhemu (sic!) zawolikayte
285. I kołodkamy twerdymy pekło zakiedayte!
 Uze Chrestos [z]de preyde,
 Ale chto duszczey hudet, toy ottolia woydet.
 Nechay wam ot strachu serdce ne mliie,
 Iż ot toho Chresta wse poutikaie,
290. A we berite sia do Neho smiło
 I u pole z Nem stawayte cile.
 Ale ja (o6.) znaiu, iz wam ne nowena woiuwaty
 I ne takiech recarew w polu i na placu imaty.
 I wsi królowy i cari naszym ruk ne utekły,
295. Ale samy baczete, ze w pekli.
 Proto ne trewozte sia
 I toho Chresta ne boyte sia.
 Jeszcze ozydaiut posła ostatnoho na plac prestia Chrestowoho.

Poseł mowet:

- Pane Ade nasz i te, pane starosto,
 Oznaymuiu wam, iż idet nerowny car
300. I roznemi anhely(i) mnozestwo
 Z Nem, Serafemow, Ieho Bozestwo.
 Niczohosmo iskuraty protew Ieho iednoha (sic!) anhelu,
 A sełu Ieho mowy straszno buło słuchaty.

- Bihlesmo do pekła, daiucze wam znaty,
305. Iak s tem Chrestom poczaty?

Luceper korohw(oi)u zobaczel i mowel do sluh
swoich: (x. 11)

- Onoz k nam idet! Pełno sterezi[t] sia,
A w rukach swoich oruzeia derzite.
A iesły do was preyduť, hrozno odpowidayte
Y plecema dweri pidperayte,
310. Iiesłyby sia łamał, anhelow zabewayte.
Nechay on tut ne idet,
Nikomiu ne figluiet!
Bo niczoho tut
Po Nemu.

315. Necha[y] w nebi sedet,
A woiuwaty sia z pekłom i namy ne yde,
Koly On Bozey Sen.
Ia ne znaiu, dla jakowech On preczen
Idet sudy.

320. Ne maiet On do nas zadnoy spr[awy]
I ne mozu rozumite, szczo za tak car sławy.

Ioan do Lucepera mowet:

- Abeste takoho caria sławy ne czuwały,
Z ust mochi (sic!) o ktorom iesm[y] prorokowały, (ob.)
Ne telko ja, ale i wsi prorocy, poczawsze ot poczatku swita,
325. Czerez wsi menuwshi lita?

Luceper do Ioana mowet:

- Znaiu ia, loane, ze to wse ty sprawel,
A ne toy car sławy,
O ktorom prorokowales.
Bo caria w nebi sediaszczaho znaiu
330. I tut na zemly ne rozumiju,
Ot koły by sia On mil wziaty,
A toho rozumom ne mohu poniaty.

Luceper do sluh swoich mowet:

- Hey panowy molodci! Nechay wam serdce ot strachu ne mliie,
Iz ot toho Chresta wse poutikaie.
335. Stawte sia mocno, za dweri berite i wołayte
K nem, strachu zawdawayte.
Bo ia rozumiiu, jezeli ne budete gwaltowaty y gwaltu czynet[y],

- A iesły mia około wiaznew budet prosyty
 Pewne, bem ia z de (π. 12) siat ne chotił boronety —
 340. Rad by ia, zeby w spokoju,
 Bo sia czohos inszoho boiu.
 Ani od pesma ne słyzałem,
 Ani ot liudey dobrych ne czuwałem,
 I szczoby to jakiey car sławy
 345. Ze hrozno maiet preyte i pokruszyty nasza gławe¹).

Słuhe mowiat:

- Pane nasz, szczo my po tyi czasy wedyły,
 To presustwe wsi powidały;
 Iz On wełyki czuda
 Czenel ne telko w Ierusałymi, ale i wsiuda:
 350. Mertwyi woskreszał,
 Chorych ozdor[o]wiał,
 A nas swoim słowom dali prohaniał
 J niczoho ne skurhałysmo z Nem,
 Bo anhełow mnozestwo pre Nem.

Chrestos blezko prechodel i mowel; i best jako
 hrom; y blahosło[wyt] korohwoiu; j mowet:

355. Otwerzite si[a] (o6.), wrato (sic!)!
 Otwerzite sia wrata, kniaze, wasza
 I otwerzite sia wrata wicznaia,
 Woschodet wo was car sławy²).

Luceper d[o] Chresta mowet:

- Proszu Tia, Chreste, w dobroy obeczay,
 360. Day me pokoiu i bilsze ne dokuczay.
 Chtoz te jest car sła[wy]?
 Kolez Te jest Boh, preymez Te ot anhełow chwału,
 A nas zanechay,
 Na worota moy i na mene bolsze ne wdaray³).

Chrestos 2-he raz mowet i blahosłowet korohwoiu:

365. Hospod kripost i selen,
 Hospod selen wo brany!
 Wozmite wrata, kniazy, wasza,
 Wozmity sia, wrata wicznaia,
 Wneydet do was car sławy.

[1] 1) Знова дописка: 22. 2) Додано: 14. 3) Додано: 17.

Luceper do Chresta mowet:

370. Proszu Tia, Chreste, ne nastupay na mene,
Bo ne westupuiesz u mene niczoho.
Ty car sławy — tam sobi panuy w raiu,
A ja Tebe ne preymaiu
I tak sobi tut doset maiu¹⁾.

Chrestos tretey raz blahosłow[y] korohwo[iu].

So iarostyiu sokruszysza sia wrata pekelneia:

375. Otoz wo was wochodet car sławy.

I perekrestył w toyczas wrata; lancuche wsi sokrusz[y]ly sia. Wochodet Chrestos, otwiszczaiet k nem.

Jasnem prominem wsich pekelnych, gde Chrestos sokruszel wrata.

Gwałt, panowy, gwałt! Łomet wrata bezpeczne,

Wiaznew moich choszczet pobraty konieczne.

Ale szczo mia, Senu Bozey, gwa[!]tuiesz,

Wiaznew moich z Soboiu wiczne preymaiesz,

380. Kotorych ja ot wika nazberał (o6.),

A Te pekło moje z burew y zplądrował,

Adama i wsich swiatech iz Soboiu posłał,

Telko jeden sia Sołomon został,

S toho strach drezu.

385. I zpered jednoho prawedneka wydzu.

Petaiu ta (sic!), Sołomone, czemus sia został

Ty tut? Podobno to mini Chrestos podarował.

Sołomon do Lucepera mowyt]:

Oto Chrestos toie okazuie:

Pofturne preyte maiet.

390. Straszney buw Jeho perszey prechod,

Strasniszczey ieszcze po mene (л. 14) budet wtorey wchod.

Luceper mowyt do słuh swoich:

Słuby moi, wozmite

Caria Sołomona iz pekła wikiente!

Ieho ne zadaymo

395. My wze ieho, ani Chresta,

Nechay suda biłsze ne chodet,

Pekłom y namy biłsz[e] nechay (bolsze) ne trywozet.

¹⁾ Додано : 19.

W toy czas hisy Solomona wziały, z pekła
weprowadyły i mowiat:

Ideż za tem Chrestom, a tut bolsze ne buwayte,
Pekłom i namy ne kołoty!

400. Pryszol Solomon, poczał i duze skakaty,
Liuceper yz Adom poczał plakaty.
Solomon poczał, skaczuczy, spiwaty,
Boha wo Troyce wiznawaty
I Preswiatuiu Mater wechwal[aty].

405. I tey słowa Solomon poczał, id[u]cze¹⁾ spiwaty:
Prebłahosłownaia Bohodyce (ob.) Diwo,
Wopłoszczem bo sia iz Tebe
Ad plinen best, Adam prezwa sia,
Kłatwa potrebe sia,

410. Iewa swobody sia,
Smert umertwe sia,
A my ozechom!

Tim poiuszczе wozopyiem:
Błahosłowen Chry[stos] Boh nasz

415. Zwolywey tako. Sława Tebi!

[Si finis bonus. So Bogiem Oycem i Symem (sic!) y Duchem
SS: Amen.]²⁾

Щож говорить нам сей текст? Написаний, чи радше переписаний він, як і всі досі звісні його рукописи, у Галичині і то в підгірських околицях, може й у самій Старуні. Вказують на се безсумнівно такі форми, як: z Iewow (10-тий вірш), wihnaty (16), ne frasuy sie (68) і ин. Дальше можемо догадувати ся з усякою правдоподібністю, що драму транскрибовано латинкою з церковного письма. Доказом на се часті й очевидні помилки переписчика, з чого виходять часами вискази без зміслу, а ще більше дивні помилки у переставці букв. Пр. слово: mochī (323) не уважав би я простою похибкою, а радше безміслним переписанням церковного, чи українського: мой², де переписчик місто и х написав: х и. Досі звісні тексти писані також церковним письмом. Вкінці, як видно із способу писання, а ще більше з почерку букв, рукопис — як згадано — повстав у XVIII в., може в половині.

¹⁾ Додано: 17.

²⁾ Приписка відай також належить сюди.

В тексті, як сказано, багато помилок, та й то доволі незрозумілих — зрозуміти їх можна хіба, як заглянути до гарної проби реконструкції тексту драми дра Франка. Сі помилки походять не тільки відси, що наш рукопис переписаний з церковно-українського письма; ще більше треба їх покласти на карб сеї дивної манери, якою писані всі рукописи „Слова про збуренне пекла“, а яку завважав уже й др. Франко. І в нашому рукописі подибуємо часто „люки, недописи цілих віршів, піввіршів“ і т. д. Перейдемо такі важніші місця, подаючи по можності їх реконструкцію руським письмом, головню на основі тексту дра Франка (місця видерті або нечиткі в Старунському рукописі пропускаємо). Поправки підчеркуємо.

Вірш 6:

И все житіє, еже ест на верху землѣ.

Вірш 9:

Але я тому позавидѣлѣ.

Вірш 26—27 — незрозумілі самі собою; повинно бути:

Я тилько помислилъ ровняти ся зъ нимѣ,

Зъ неба

Зтручоны и тамъ ся послалѣ, где было потреба.

Ту в середньому рядку й останньому, здасть ся, переставлені слова.

Вірш 28:

Ово е то зъ мои причини (розум. стало ся).

Вірш 36:

И свое потомство, абы нѣкто не завадилѣ.

Вірш 40:

И жадныхъ мнѣ не було страховъ.

Вірш 50:

И завше ихъ буде.

Вірш 55:

И фрасунки мене не малыи здиймають.

Вірш 60:

Тогда Адъ бы былѣ у покою zapewне.

Вірш 69:

Бо будешъ мѣти Иуса у себе.

Вірш 75:

И до того ва злость Его подмовилемъ Июду.

Вірш 77—78: Ту текст дуже попсований і відмінний від Франкового (вв.: 126—129). Найскорше ще можна би думати так:

Чинилъ ся Богомъ ; а хто передъ нимъ (= судом) стоить, того
Не виджу; и вже не бою ся Маринна Сына. [невинна]

Вірш 91:

А бисмо не утратили нашихъ пекелныхъ їмахивъ.

Вірш 98:

Бенеру и Өрубля до великого гаю подъ Өрусалимъ.

Вірш 105:

Бы Өго Жидаы конечно взяли.

Вірш 137:

Потомъ во всѣхъ і т. д.

Вірш 146:

Готоваль вси на насъ і т. д.

Вірш 182:

А за тїи учинки буду ихъ любии.

Вірш 188:

Друже, и розумѣю, же ты оттолѣ утечь ся розумомъ

Вірш 225:

[еще потушь.

И голова старая.

Вірш 232:

А для одной душѣ всѣ чинятъ.

Вірш 247: Тут належить конечно додати перед симъ вірш у Фран-
ка 346.

Вірш 251: На кінци ще бракуе:

гласъ.

Вірш 272: Недокінчений, бракуе перед сим:

было бы менѣ за встидъ (Франко, 371).

Вірш 273:

Когда бымы ся платити поднялъ. — Або може:

И дань давати когда бымы ся поднялъ.

Вірш 274:

Крульовалемъ 5000-сещ лѣт мало не до вѣку.

Вірш 300:

И рожныхъ ангеловъ множество.

Вірш 302: бракуе:

не могли.

Вірш 385:

И передъ собою одного і т. д.

Оттакі місця належало би поправити. За те є тут і такі час-
тини, що виходять дещо поправнїйше, ніж у досї відомих ру-
кописах, пр. 388—391 (із невеличкими змінами), 365—368 і ин.

Супроти тексту дра Франка представляє Старунський рукопис скорочену редакцію драми; ту текст звичайно вкорочений, а крім того не стає в ньому декуди цілих партій, відомих відки інде. За се є ту цілі сцени, не відомі ще досі, і в сьому головна вага Старунського рукопису. Видно се й на перший погляд із числа стрічок, бо помімо численних скорочувань має Старунський текст 415 віршів + около 30 затрачених на початку, т. є около 450, а текст дра Франка 486 віршів, т. є ледви около 40 більше.

Придивім ся будові Франкової реконструкції й порівняймо її з нашим рукописом.

У дра Франка виглядає „Слово про збуренне пекла“ ось так :

I. сцена: Люципер і Ад (1—161):

1) Люципер розказує, що він післав своїх слуг довідати ся дещо блище про Христа, бо він ніяк не може поняти сього, що се Божий син. Відтак оповідає свою історію від півшести тисяча літ і вказує, як дороге йому пекло (1—95).

2) Ад радить занехати Христа, котрого силу вже пізнав при воскресенню Лазаря (96—112).

3) Люципер успокоює Ада й повідає, що вишле проти Ісуса своє військо, а тим часом вже підбурив проти нього Жидів (113—139).

4) Ад не знає добре Христа й тому боїть ся його та радить занехати (140—149).

5) Люципер додає Адови відваги й хоче післати Венеру й Трубая, щоби стерегли Христа (150—161).

II. сцена: Люципер і слуги (162—180).

6) Люципер посилає Венеру й Трубая стеречи Христа.

III. сцена: Люципер і Ад (181—223).

7) Люципер не боїть ся сина Марії, бо він не може бути Божим сином (181—200).

8) Ад почувает в цілім своїм тілі страх (201—206).

9) Люципер успокоює Ада (207—208).

10) Ад каже замкнути й укріпити пекло (209—217).

11) Люципер заявляє, що буде з Христом бити ся (218—223).

IV. сцена: Св. Іван Хреститель, Ад і Люципер (224—286).

12) Св. Іван Хреститель заповідає, що вже йде Христос виводити з пекла праведних (224—233).

13) Люципер гніваєть ся на св. Івана за сю мову й каже його за се покарати (234—286).

V. сцена: Перший посол і попередні (287—296).

14) Перший посол звіщає Адови, що вже Ісуса поставили перед неправедну жидівську раду.

VI. сцена: Другий посол (297—302).

15) Другий посол звіщає, що вже Ісуса замучили.

VII. сцена: Третій посол (303—311).

16) Третій посол звіщає, що Ісус уже незабаром умре, а пекельні воеводи чекають тільки на Його душу.

VIII. сцена: Ад і Люципер (312—332).

17) Люципер тішить ся сими новинами (312—318).

18) Ад таки не радить зацінати Христової душі, бо він певний, що Христос правдивий Бог (319—332).

IX. сцена: Четвертий посол (333—354).

19) Четвертий посол звіщає, що годі було взяти Христової душі, бо довкруги діяли ся страшні переміни.

X. сцена: Венера і Трубай (355—366).

20) Венера й Трубай звіщають Адови, що вони втікли перед ангельськими силами сюди, у пекло і питають ся, що їм робити, бо й Ісус прийде сюди незабаром.

XI. сцена: Люципер і слуги (367—400).

21) Люципер заохочує своїх слуг до бою з Христом.

XII. сцена: Останній посол (401—408).

22) Останній посол заявляє, що Христос іде до пекла з грізною силою.

XIII. сцена: Люципер і слуги (409—422).

23) Люципер заохочує ще раз своїх слуг до бою.

XIV. сцена: Попередні і Христос (423—457).

24) Христос велить взяти пекельні ворота (423—426).

25) Люципер просить Ісуса, щоб йому дав спокій (427—432).

26) Христос промовляє вдруге (433—435).

27) Люципер вдруге просить Христа дати йому спокій (436—439).

28) Христос промовляє в третє (440—441).

29) Ад кричить у страху (442—457).

XV. сцена: Попередні і Соломон (458—486).

30) Люципер ледви дихає із страху, а побачивши Соломона, питаєть ся, що він тут робить (458—461).

31) Соломон заповідає, що Христос прийде ще раз по нього (462—464).

32) Люципер каже слугам викинути Соломона з пекла (465—470).

33) Біси виганяють Соломона (471—474).

34) Христос потішає Ад, що ще він наповнить ся душами, як до тепер (475—476).

35) Соломон вихваляє Богородицю й Христа (477—486).

У Старунському рукописі маємо:

Сцени: I—III, 1—10 відповідають таким самим сценам у Франковому тексті; тільки мають відповідні скорочення.

III, 11, себто цілої промови Люципера до Ада перед виступом св. Івана Хрестителя у Старунському рукописі нема.

Далі від IV, 12 аж до XIII, 23 знов оба тексти вірно відповідають собі. Та відси бачимо в Старунському рукописі значні зміни. І так у Старунському рукописі:

а) Іван говорить до Люципера, що се неможливе, щоби тут в пеклі не чували про Христа; аджеж про Нього пророковано вже від давна (322—325).

б) Люципер відповідає Іванови і складає всю вину за цілу сю халепу на нього, а не на „царя слави“. Є один цар на небі і він ніяк не розуміє, відки йому взяти ся на землі (326—332).

в) Люципер говорить до своїх слуг, називаючи їх „молодцями“. Він заохочує їх до боротьби з Христом, каже нічого не лякати ся й запевняє ще раз, що він ніяк не розуміє сього, який се цар слави має прийти (333—345).

г) Слуги відповідають, що вони йому вже раз говорили, який сей Ісус сильний (346—354).

Сих усіх уступів у звисних досі рукописах нема.

Далі йдуть сцени, що відповідають Франковим XIV, 24—28. Опісля знова зміна: Франковим XIV, 29—XV, 30 відповідає у Старунському рукописі одна мова відай Люципера, не Ада, отже й Люципер, не Ад кричить і ївалтує. Виходить се із слідуєчих слів Соломона, де сказано: „Соломонъ до Люципера мовить“.

Дальше маємо відповідь Соломона, подібну до Франкового XV, 31, відки вже оба тексти відповідають собі аж до 33 включно. Франкового XV, 34 у Старунському рукописі нема, а відси до кінця вже оба тексти знова подібні.

Так отже бачимо, що попри значні відміни у частях, що в обох текстах відповідають собі, є ще у Старунському рукописі цілі сцени, яких де інде не подибуєть ся.

Лишаючи на боці ближший розбір нового рукопису, звернемо ще увагу на назви обох пекельних воєвод. У Старунському рукописі вони названі: Бенера і Фруб[е]ль або Фрубляк; др. Франко приймає: Венера (або Недера) і Трубай. У пасхальній вірші, надрукованій в „Основі“ 1862 р., а передрукованій у дра Франка (стор. 6—9), називають ся сї воєводи: Бинарей і Трубарей. Отже впадає в око подібність назв: Бенарей і Бенера; тому може й не Венерою назвати-б пекельного воєводу. Що до назви: Фруб(е)ль, то вона може бути поцсована злим відчитаннем назви: Фрубай чи Фрубаль, де церковне *a* міг переписчик відчитати як *л*.

Ярослав Гординський.

Наукова хроніка.

Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII вв.

Ignacy Tadeusz Baranowski — Sądy referendarskie (Przegląd historyczny m. IX, s. 82—96, 170—184).

— *Księgi referendarskie. Tom I. 1582—1602. (Wydawnictwa Towarzystwa naukowego warszawskiego N. 4. Komisya historyczna N. 3). Warszawa, 1910, стор. XVI+176.*

I.

Про референдарські суди не було дотепер майже ніяких студій: дещо займалися тим питанням юристи кінця XVIII в., пробував розсвітлити їх діяльність Любомірський в книжці *Ludność rolnicza*, позати́м ніхто не вів над ними спеціальні́ших дослідів. Аж в останнім році появи́ла ся статя І. Барановського, присвячена організації референдарських судів, а потім також виданий ним перший том референдарських книг зі вступними поясненнями. Референдарські суди, що були одиноким апеляційним трибуналом для селянських справ в Річпосполитій, мають для дослідника соціальних відносин України великий інтерес і треба присвятити їм більше уваги; на сім місці хочемо використати сей важний матеріал, о скільки він відносить ся до українських земель.

Найдавнійший декрет референдарського суду, що до нас дійшов, походить з 1582 р. (Księgi с. 127); зрештою не маємо ніяких докладні́ших звісток, коли сі суди завязали ся. Назву свою взяв сей трибунал від своїх керманичів, референдарів. Сі урядники виступають на королівськім дворі вже з початком XVI в., тоді були вони якби референтами прошень, що напливали до королівської канцелярії; пізніше віддано референдарям до розсліду спірні справи, вкінці конституція 1538 р. поручила їм брати участь в суді, який вів особисто король. Організація

самостійних референдарських судів приходять 1578 р.: тоді розмежовано обсяг власти трибуналів від „задворних“ судів; задворним судам лишено справи королівських маєтностей, що державили ся старостами. В королівщинах король уважав ся якби звичайним дідичем і до нього мали приходити в останній інстанції всякі спори: „кождому з наших підданих вільно до нас, як до зверхнього пана в кривдах своїх прибігати“ (Księgi с. 52, 73, 115).

Референдарський суд збираєть ся все на королівськім дворі, в XVI в. в Варшаві. Засідав там референдар, референдарський писар і асесори задворних судів, себто коронні інстїгатори, кор. кустос, реґент, метриканти й асесорський писар. Процедуру суду знаємо докладно. Одна з сторін вносила скаргу, сама або разом із коронним інстїгатором. Сільська громада висилає часом одного з селян: нпр. 1592 р. селяне з Бунова (перемиського стар.) стають перед судом „через одного з поміж себе, Івана Пачудчака (Księgi, с. 20); деколи знов являєть ся більше представителів громади і добирають собі правного заступника: 1594 р. піддани з с. Басні (любачівського староства) стають „через шляхотного Станислава Целку, прокуратора свого, при особистій присутности роботних Івана Барзе, Федька Онушка, Івана Миськового сина і Ждача, кметів і обивателів с. Басні“ (Księgi с. 8). Обжалований давав свою відповідь, при чім обі сторони складали свої документи. Коли зізнання сторін не були згідні і справи не можна було рішити, суд висилав комісію, що мала розглянути все на місці і переслати свою опінію в „замкненім ротулі“. Комісарями були з початку королівські секретарі, се давало ще якусь запоруку безсторонности, бо сі люде не були так звязані зі сторонами; пізнійше до комісії входить ріжна шляхта, переважно сусіди сторін — і комісія тратить багато на вартости. Комісія приїжджала на місце і своїм листом скликувала сторони; розслід бував дуже докладний; переслухували ся свідки під присягою, відбували ся візії, поміри і т. ин. — часом при військовій асистенції. Деколи комісія могла видати на місці вирок і справа вже не вертала до референдарського суду; деколи комісії не приступали зовсім до слідства і референдарі мусіли віддавати розслід кому иншому, нпр. гродьському старості з сусідства. Коли прийшла опінія комісії, референдарський суд розсліджував її разом з иншими актами і на сій підставі видавав остаточний декрет в імені короля. Деколи вирок був тільки тимчасовий; піддани діставали тоді „глейт“, що мав їх хоронити перед старостою. Рішення суду не були невідкличні, але деколи референдарі касували власні декрети.

Діяльність референдарського суду мала розтягати ся на цілу корону. В дійсности інтересовані користували ся судом рідко: в XVI і XVII в. було всього річно коло 20 справ (найбільше 50 справ). За-

мітне також, що до судів приходили тільки справи в центральних воеводств корони: поза Львів і Самбір з одного боку, а Каліш і Плоцк з другого суд не переходив майже ніколи. Д. Барановський поясняє се тим, що в тих межах лежали передовсім маєтності Ягайлонів, що там завдяки кор. Боні зорганізовано найгарнійше судівництво, — тому селяне в тих земель найчастійше користали і з референдарських судів (Sady с. 85). Але се об'яснення мало правдоподібне. Завважити треба, що в дальших земель був труднійший доступ до суду, бо дорога до Варшави була занадто тяжка і далека. По обчисленню д. Барановського¹⁾ в референдарських суді було 1582—1602 рр. всіх справ 95; з сього на українські землі приходять більше як на польські, бо 52 справи: з підляшського воеводства 16, з люблинського 1, з руського 35 справ.

Компетенція референдарських судів ніколи не була означена докладнійше. В XVIII в. стають вони законодавчим тілом для сільських судів, при тім вістають ся апеляційним судом для льокальних судів, особливо коли іде о тяжші кари, передовсім о кару смерти. Але в XVI в. і на початку XVII в. кримінальні справи виступають рідко; референдарські суди рішають передовсім спори, що вийшли на тлі економічних відносин. Се час найбільшого розвитку шляхотської фільваркової господарки; на селянство, дотепер ще досить незалежне, приходять чимраз нові тягарі: панщина розтягаєть ся на чимраз більше число днів, збільшають ся всякі повинности, підводи, сторожі, повози, чинші, дані в натурі, пани забирають селянські ґрунти і пасовиска, не допускають підданих до лісів... Все те мусіло викликувати реакції в свідомійшій селянстві і референдарські акти переповнені скаргами підданих. Але рівночасно виступають против підданих старости і державці: вони вважають селянські змагання „бунтом“, „непослухом“ і жадають, щоби референдарський суд примусив підданих до послуху панам. Референдарі мали отже тяжке завдання, мусіли погодити суперечні інтереси двох сторін. За підставу до своїх рішень референдарський суд бере звичайно люстрації та ревівії, що мали офіційальне значінне, передовсім люстрацію 1564 р., в XVII в. люстрацію 1661 р. Але референдарі не все тримали ся сих державних документів. Сі судді були звязані зі шляхтою класовими інтересами, старости мусіли мати на них свій вплив, — і референдарі нерідко в рішеннях против „непослушних“ підданих поминають люстрації, а справу розсуджують на основі „звичаїв“. От як представляє сі рішення д. Барановський: „Вистарчило, щоби одному державцеві в околиці дало ся зломити опір хлонів і збільшити роботи, а вже повставав прецеденс, що улекшував референдарським судам легалізоване збільшення тягарів. Ча-

¹⁾ Księgi referendarskie с. XIV—XV.

сом референдарські суди ідуть ще дальше: не згадують нічого про „звичаї“, що панують в інших староствах, але дозволяють збільшувати роботи просто з огляду на хосен старостинського фільварку. Присуд цього рода на довгий час легалізував надужитя старостів, бо декрети референдарських судів в пізнійших процесах ставали підставою до рішення справи¹⁾. Суд, що мав боронити справедливости, став інституцією, що давала правну підставу до закріпощення селянства...

II.

Приступаємо до огляду процесів з українських земель; сї акти не тільки показують діяльність референдарських судів, але також кидають багато світла на відносини нашого селянства при кінці XVI в.²⁾

Найважнійша справа, що стоїть на першім місці у всіх жалобах і судових рішеннях — се селянські роботи, панщина. На сїй точці найчастійше приходили до спорів між селянством і панами і се питання референдарські акти ілюструють дуже гарно³⁾.

Села, де нема ще ти жневої панщини, в тім часі стрічають ся тільки на північних окраїнах українських земель, що сусїдували з в. кн. Литовським. Так в суражськїм старостві одні села називають ся „копні“, инші „тяглі“ — відносини в них неоднакові і комісія мусить переводити з кожним селом окремо умови що до чиншів і робіт (с. 14). В сїм старостві перевів суд 1592 р. таку ординацію між підданими і старостою. Чинш з кожної волоки виносить 8 лит. гр., за стацію 2½ гр., за неводи 2 гр., за вів сїна 5 гр., за гуси, курки, яйця 3½ гр., гайдуківщина 6 гр., сторожівщина 12 гр., меду половину з того, хто що має; замість грошей староста може брати деколи продукти; згадуєть ся ще дякло вівсаєне і житне. Робити мають 12 днів на рік „з чим кажуть“, а крім сього мають жати озимину 4 дні, ярину по 2 дні, з кожної волоки по одному на день; „на івалт“ мають іти 2 дні на озимину, один день на ярину; сїно косять і звозять „без дня“. Дерева має кожний звести з волоки четверо; підводу дають раз в рік з волоки, або мають відробити 6 днів дома. Мають направляти мости і греблі. В сїм старостві, як бачимо, роботи ще не великі, селяне платять замість повинностей різнородні чинші. Те саме бачимо в ратенськїм старостві:

1) Sądy referendarskie I. с. с. 93—94.

2) Чимало з тих справ, на підставі місцевих актових книг, було вже використано проф. Грушевським в розділах V тому Історії України-Руси, присвячених сїльським відносинам; в них подають ся нераз вказівки і на попередні стадії тих процесів, що з кінцем XVI в. приходили перед референдарськїй суд.

3) Всюди дальше цїтати сторїн відносять ся до I т. Księgi referendarskie.

в Костені суд присудив 1594 р., що піддані мають робити тільки 8 днів на рік і платити 8 гривень чиншу (с. 37); в Видзаневичах роблять вже оден день з лану тижнево і платять 1 зол. чиншу з волюки, бо ґрунти у них дуже погані (с. 43).

Але норма, яка загально панує в кінцем XVI в., се два дні тижнево з лану. Звичайний присуд референдарського суду такий: „Що тикаєть ся робіт, піддані мають робити з кожного лану два дні на тиждень, з півлану оден день, виходячи до роботи зі сходом сонця, а сходячи о заході; відпочинку для худоби мають мати дві години в полудне, а літом в великі горяча дещо більше; до більших робіт підданих не вільно силувати“¹⁾. Декрети зазначають, що се дієть ся „по звичаю сіл наших в руській землі“ (с. 9), „прикладом инших королівських сіл“ (с. 30); такий стан стрічаємо в державах грибівській, сянїцькій, перемиській, любачівській, львівській, рогатинській.

Референдарський суд стараєть ся завести сю норму в кожній справі, яка прийде перед нього: роботи два дні на тиждень вважають ся загально обовязуючими. Своєю дорогою рідко бувало, щоби суд зменшав число днів роботи і зводив їх до сього minimum, як нпр. в селах любомського староства, де селянам присуджено робити два дні замість трьох днів тижнево (с. 53); далеко частійше підвисшала ся панщина з кількох днів річно до сеї тижневої норми. Кілька прикладів на се маємо з північної України, де що йно тепер панщина починає зростати. В Пропевичах (більського стар.) селяне жалували ся, що державець примуше їх до роботи 30 днів на рік, коли при осаді 1586 р. староста назначив їм тільки 12 днів; державець покликुвав ся на люстрацію 1592 р. і підданим наказано робити по 2 дні тижнево з волюки (с. 75)!

В Райську, більського староства, державець хотів тримати ся постанов люстрації з 1576 р., піддані покликували ся на ревізію 1581 р.; суд прихилив ся до пізнійшої ревізії і наказав, щоби піддані робили два дні тижнево з волюки, а осадні по 12 днів річно; чинші, підводи і ин. мали йти як в люстраціях (с. 70). Такий сам присуд видано для Орїхович, тогож староства, але кількох підданих лишено при инших повинностях, так як се було в ревізії (с. 71). В Саморовцях, ратенського стар., піддані з початку ніби прийняли поділ на волюки, але пізнійше не хотіли на нього згодити і не віддають ніяких повинностей. Суд присудив 1594 р., що піддані мають тримати ся нового поділу і робити два дні на тиждень з лану та платити инші податки; натомість дістали полекші від деяких чиншів і робіт (с. 38). Так само рішено справу

¹⁾ Пор. с. 3, 4, 6, 9, 21, 30, 31, 36, 51, 79, 111, 119.

й в інших сусідніх селах (с. 39, 42, 58).

Взагалі суд поводив ся вповні безоглядно з усякими льокальними звичаями, навіть коли вони мали за собою привілей. В Домишлянах, ратенської держави була родина Малехів, що мала привілей кор. Жигмонта на три лани рілі; з сеї землі не відавано ніяких повинностей, тільки платили по копі чиншу та їздили з підстаростою відправляти суди. Такі самі права мав рід Ничипора, комісія признала сї права 1594 р. (с. 36). Але на тїм місці осїдали також люде без привілей і дуже „розродили ся“. Місцевий староста почав їх примушати до роботи на ратенськїм фільварку по два дні в лану (с. 36). Піддані протестували против сього і доказували, що привілей Жигмонта відносить ся також до них; суд не хотїв признати тих претенсій (с. 59). Спїр трївав дальше. Тодї 1600 р. комісія поручила привілейованим властителям примусово скупити рілі тих непривілейованих підданих; колиб се не помогло і піддані дальше не хотїли сповняти панщини, дозволено державцєви скупити також привілейованих і всї ґрунти зрівняти в повинностях (с. 159).

Нїякі привілей не мали тут значїння...

В Торках і Бучівцї перемиського староства селяне мали привілей Жигмонта I, що назначав їм як повинність пильнувати стада, жати сїно, абирати збіжє і мати над тим всякий догляд, — до робіт не були обовязані. Місцевий державець доказував, що служба коло стада скінчила ся перед кількадесять роками і піддані відправляли роботи, як інші села; суд прихилив ся до виводів старости і назначив селянам дводевн у роботу (с. 117).

Против суражського старости деякі піддані підносили жалї, що примуше їх до робіт, затыгїв, підвод і ин., хоч вони є вибранці і мають свої права й привілей. Староста перевїв доказ, що сї піддані не є „правдиві“ вибранці, а тільки поженили ся з вдовами по вибранцях або покупили гайдуцькі волоки; суд рішив, що „вибранецька служба і вольність не йде за ніяким купном ані по жінці“ і дозволив старостї покарати тих підданих та примусити їх до робіт (с. 96).

Піддані з Добрян (львів. стар.) в процесї з львівським старостою Миколою Гербуртом предложили судови привілей Владислава Ягайдовича, за котрого село осїло, та конфїрмаці Жигмонта Августа і Стефана Баторія — з привілей виходило, що мають робити тільки 8 днів на рік, а чинш платити 24 гр. Староста доказував, що ті привілей знесені торунським статутом і показував якісь інші три декрети, відповідно до яких селяне мали робити 2 дні тижнево. Суд прихилив ся до аргументів старости і рішив, що „привілей показані підданими, не мають мати більше ніякої ваги і колиб вони хо-

тіли ними хвалити ся, привілеї будуть їм відібрані (с. 31).

Подібна була справа підданих сіл Сілкової, Нижньої і Вижньої Білої (грибівська держ.); тут також селяне покликували ся на привілеї Жигмонта I, що обов'язував їх до роботи тільки 6 днів в рік; але грибівський державець, до якого належали сі села, вказував на торунський статут, що звів всі вольности селян і покликував ся на королівські декрети і практику в різних державах. Суд очевидно признав права державця (с. 33).

Але все таки сеї дводневної панщини не переведено всюди і лишили ся села, де роботи не були точно означені. В Смолиці (любачівське стар.) піддані мають фільварчок „зарабляти і прятати“, а до інших робіт за дні не вільно їх примушувати (с. 7). В Баснях (любачівське стар.) мають селяне іти толокою на фільварок до сіна, жнив і всякої иншої роботи як домашньої, так і пільної, „як се й инші піддані тамтого краю привикли робити“ (с. 9). — Такі неозначені роботи дуже легко збільшали ся і панщина зростала понад два дні — деколи дуже значно.

Селяне з Вишатич відправляють роботи і зятяги на сусіднім фільварку три дні на тиждень. Піддані в Руської Волі і інших сіл лувківського староства, по привілею кор. Стефана мали робити тільки два дні в лану; пізніші державці піднесли дні робіт і селяне ніби на се згодили ся; в 1596 р. мимо протестів селян суд визначив їм чотири дні роботи на тиждень в лану, від сходу сонця до заходу! (с. 56). Перемиський староста примушував підданих в Чикові до робіт в кождий день тижня; суд присудив, щоби селяне робили три дні тижнево в півлана, значить ся 6 днів в лану; пан має їх скоро пускати з роботи, бо до дому мають півтора милі... (с. 102).

Ніякі закони не нормували панщини, рішала всюди самоволя старостів, — а референдарський суд своїм авторитетом скріплював сі відносини...

III.

Панщина — се тільки один з тих тягарів, що несли на собі селяне. Референдарські акти відкривають перед нами ще всякі инші повинности і надужитя, що лягли тяжким ярмом на підданих.

Багато скарг вносили селяне на державців, що забирали їм ґрунти, пасовиска і ліси.

Перемиський староста Ян Тома Дрогойовський, коронний референдар, в Вишатичах забрав підданим чималу частину пасовиска і загородив його; суд казав звернути селянам пасовиско, бо з давна були в спокійнім уживанню (с. 97—98). Такі самі надужитя були в Негрибці (с. 100). В Торкові і Бучівці (перемиського стар.) державець побрав

підданим рілі і ґрунти, а повинностей при тім не зменшав; так само відібрав їм пасовиска і сіножаті та побудував на сім місці загородничі доми і жупну шолу; суд приказав ґрунти звернути, а на пасовиско дати инше місце (с. 117). — Львівський староста закидав підданим з Жиравки і Солонки, що тримають більше ґрунтів, як се записано в привілеях і в люстрації; суд дозволив старосіі взяти комісію для помірів: колиб знайшло ся у селян землі більше як 33 волоки, „мав їм відняти і на свою користь обернути“ (с. 78). — Державець в Клещовій (рогатинського стар.) забрав одному підданому сіножать; суд казав звернути (с. 51). Що до пасовиск, які побрав селянам той сам пан, — справу відложено до ревізії або добровільної угоди (с. 52).

Шл. Станислав Порудинський, державець Бунева в справі з селянином Іваном Пацюльчаком мусів згодити ся, щоби сей підданий „лишив ся на рілі при своїх дітях спокійно до смерти і не мають його з неї рухати“, — за те Пацюльчак відступив від „права гайдупцького“, якого домагав ся. Його донька мала мешкати при батьку аж до часу, як вийде заміж; сина державець „випустив і звільнив від коршми й від усякого чиншу“ (с. 21).

Піддані суражського староства скаржили ся в справі тричівського фільварку, що староста переніс селян на инші рілі і ґрунт; суд признав, що староста має право закладати фільварки, а селянам казав дати на якийсь час волю, щоби могли побудувати ся на нових місцях (с. 14). — В Дубичах (клевцелівського стар.) комісія відняла селянам третє поле, хоч вони платять чинші і податки; справу рішать ревізори (с. 73).

З тим ваяуть ся селянські скарги на се, що пани не допускають їх до лісів і стягають за дерево оплати.

Піддані в Клевцові (рогатинського стар.) скаржили ся, що державець не допускає їх до хворосту і корчів, що мають при своїх ґрунтах, і тому навіть забирає їм сокири. Суд розсудив справу на користь селян (с. 51). — Піддані в Торкова і Бучівки (перемиського стар.) платили чинш від дерева; звільнено їх від того, бо „де були ліси й пуші наші, є рілі“ (с. 118). — Селяне в Саморовець (ратенського стар.) платили 10 зол. за дрова, потім увільнено їх від того (с. 38). — В Вишатичах державець забирав селянам дрова, що купують собі на свою потребу; суд казав звернути (с. 98). — Піддані в Дубич (клевцелівське стар.) скаржать ся, що сусідна шляхта не допускає їх до наших в борах (с. 73). — Дань за жир від вепрів була в богатых місцях (с. 3, 5, 7, 32, 80); суд лишав її, бо була записана в люстраторських реєстрах.

Комісії регулюють також всякі инші повинности підданих; а по-

винностей таких було без числа.

На першім місці стоять підводи і повози. В Жиравці і Солонці (львів. пов.) відповідно до своїх привілеїв селяни дають підводи для львівського замку до Городка, Щирця, Смерекова, Бібрки і Глинян, їздити з листами, де кажуть, і інші повинности, — против сього не протестують (с. 77, 78). — В Негрибці „служки“ мали повинність їздити з листами одним конем; староста жадав коней до стрільби і для своїх слуг на різні потреби; потім служки згодили ся платити річно по 20 зол., щоби увільнити ся від їзди, — але спори тривали дальше й суд апелює до державця, щоби справу полагодив, як Бог приказав... (с. 100). Сі піддані не обов'язані шукати втікача także на przemytku ані до інших доріг (с. 100). — В любачівськім старостві на повози або на їзду за дорогу не можна витягати селян, хиба що дорогу можна відбути одного дня там і назад. Коли селяне їдуть в дальшу дорогу, кождий день їзди викидаєть ся з тижневої роботи (с. 3, 4, 53, 80). — В Смолинї (любачівське стар.) повіз відбувають тільки зі збіжем до фільварку (с. 7). — В Сїлковій і Білій (грибівська держ.) найдальша дорога мала бути до Бохні раз або двічі в рік, коли дорога є добра (с. 34); в Хочові (сяніцького стар.) селяне їдуть найдальше 7 миль (с. 111), в Ворочинці 4 милї (с. 120). — До повозів примушено в Негрибці коршмара, хоч сеї повинности не було в люстрації; на тих дорогах втратив 6 коней, — державець має шкоду звернути (с. 101). — В Торковій і Бучівці піддані не мають їздити по сіль ані де инше, тільки на торг зі збіжем або з фільварчним набілом (с. 118). — В лувківськім старостві селяне обов'язані їхати тричі на рік з житом до Висли, а також возять дрова (с. 56—57). — В Дубичах, клещелівського староства, селяне мають давати підводи тільки до р. Нура зі збіжем (с. 73).

Сторожа згадуєть ся досить часто. В богатях місцях піддані відбувають її по черві; се числить ся їм за дії (с. 3, 5, 7, 80, 111, 118, 119). В деяких селах селяне замість сторожі платили оплату: в Красові 7 зол., в Добрянах 10 зол., в Сїлковій і Білій по 6 зол., в Клещовій 10 зол. (с. 30, 31, 34, 51); на бажаннє селян в деяких місцях знесено оплату, а піддані мали сторожу відправляти; де инше полишено оплату; в однім місці зовсім увільнено селян від сторожі (с. 36).

Роботи коло ставів, гребель, неводів і ин. стрічаємо рідко (с. 5, 7, 9, 38, 53, 98, 100).

Данї в натурі маємо дуже часто; комісії не зносять їх, тільки регулюють. Медова дань має складати ся медом не грїшми; коли піддані працюють коло бортей, належить ся їм воля від робіт (с. 5, 6, 7, 80). Дашь від курей укладаєть ся „по звичаю“ і відповідно до лю-

етраторських реєстрів (с. 5, 80, 120). Деколи платять селяне попрядне по кілька грошей (с. 9), частійше прядуть для пана.

В Буневі (Перемищина) мають прясти лиш по 4 лікті ті, що є „на однім хлібі“ (с. 21). В Клещовій селянки мають прясти тільки по 6 ліктів в лану; державець обов'язаний давати все своє прядиво, щоби свого нічого не докладали (с. 51); таксамо в Ворочанці (с. 119). В Вишатичах і Чикові суд присудив, щоби селянки пряли тільки по 4 лікті і не докладали до сього власного прядива (с. 98, 102).

В Баснях (любачівського стар.) селяне платили за стацію по півгрошку (с. 9). Перемиський староста брав з підданих у Вишатичах стації ніби на жовіра Річипосполитої; суд присудив, що селяне мають складати стацію тільки за гетьманськими листами (с. 98). Так само рішено в Негрибці (с. 100) і Чикові (с. 102). — Піддані в Вишатич заплатили одею побір тричі: староста не хотів дати їм квітів (с. 98).

Чинші лишав суд звичайно такі, як були в ревізорських реєстрах (с. 7, 36, 101). В Солонці і Жиравці селяне зробили угоду зі старостою що до чиншів на один рік; пізнійший староста вибирав чинш по 12 зол., — суд розсудив справу на користь селян (с. 77—78). В с. Люблинець (любачівського стар.) староста брав більший чинш, як селяне мали платити; суд рішив, що піддані мають платити не більше як 24 гр. в лану (с. 80).

В Красові, Бродах і Добрянах (львівського стар.) та в Хочові (сяніцького стар.) селяне платили за вибранця 12 зол., — змінено се в такий спосіб, що 19 селян мають за дваццятого відбувати роботи і повинности (с. 30, 32, 112). В Торкові і Бучівці староста має державець визначити для вибранця вільний лан або волоку (с. 118). В селах Кобильничі, Прусе, Смолин, Люблинець (любачівського стар.) замість робіт „за вубгание“ староста брав від підданих по кілька грошей, — перед судом відступив від сього (с. 3, 5, 7, 80).

Кілька інтересних звісток маємо про примус куповання у пана деяких продуктів. В справі підданих в Вишатич суд присудив, що селяне мають купувати сіль тільки тоді, як самі схочуть; натомість рішено, що піддані мають брати збіже у пана, але державець має давати справді збіже не послід (с. 98). В Торкові і Бучівці силував державець селян, щоби брали пиво і горілку; суд рішив, щоби пан давав до коршем добре пиво, а до поганого щоби селян не силував (с. 117).

Справи про повинности не-селян, а більше незалежних елементів, як руського духовенства, мельників, міщан і т. и. стрічаємо доволі рідко.

Щип в Негрибки скаржив ся, що державець побрав йому 9 коней,

З корови, 5 мір жита і якусь суму грошей за повинности, яких нема в люстраціях; приказано йому зложити присягу в міським уряді в Перемішлі і тоді державець зверне йому 100 зол. за шкоди (с. 100).

Справу мельників в державі клещелівській рішено так, що мають брати собі одну міру, а дві міри давати старості; староста має переводити всі наприви в млинах (с. 74). В Курашові, більського стар., селяне розкинули млин мельника Капача, бо вода заливала їм сіножаті; суд признав селян невинними, але приказав платити їм чинш 5 зол., який дотепер платив мельник (с. 141).

Інших справ, що не дотикають підданських відносин, не будемо тут ближше приводити¹⁾.

IV.

Ярке світло на відносини між старостами і селянством кидають скарги підданих на різні „безправства“ і „тяжкості“ державців, на несправедливі „вини“ і кари на тілі. Звичайне рішення референдарського суду в тих справах таке: не вільно робити безправств і тяжкостей челяди ані уживати „суворого битя“, — але не боронить ся против ненослушних і недбалих ужити „карання помірнього і справедливого“ (с. 3, 4, 6, 7, 53, 73, 79 і ин.). Перемиському старості приказано не карати підданих і не брати з них вин несправедливих (с. 100); сяніцький староста має віддати підданим 50 зол., що взяв від них як вини, за „затрималі роботні дні“ (с. 111). Державцєви в Ворочанці (сяніцьке стар.) приказано не брати вин несправедливих, але карати иншим способом, по справедливости, а ті, на котрих є поручені, щоби вільні були“ (с. 119).

Піддані в Клецової скаржили ся, що коли ходять на скарги до суду, „бють їх, саджають і немалою вязницею мучать“. Суд присудив, що державець „не має уживати суворого битя против підданих, але карати по провині, так щоби знайдено було після Бога і самої справедливости“. А селяне мають бути послухні державцям і їх урядникам (с. 52).

Перемиський староста карав „вязницею і битєм“ підданих, щомали королівський глейт; справу віддану інстїгаторови (с. 100).

¹⁾ Зазначимо отсі справи: спір між війтами і осочниками більського стар., хто має відвозити гроші до скарбу (с. 81—2); спір між селами Зубів і Плосків, більського стар. о ґрунти (с. 89—91); спір між бургґабієм і міським урядом м. Брянська (с. 144); різні справи брянського стар. (с. 145); справи самбірської економії (с. 24); справи селян сіл волоського права против князів і старости (с. 102—4); справа перемиських горбарів (с. 104—5).

Державець в Медиці „бє, саджає і няші прикрости робить“ підданим, що ідуть в жалями до суду (с. 115); те саме було в Торках і Бучівці (с. 118), те саме і в лувківським старостві (с. 57).

Підданий Селимон Вторкович в Райська (більського стар.) скаржив ся на одного урядника, що побрав йому без причини кобилу, віз, бочку жита і копу грошей, а його самого побив (с. 70). Один підданий в Оріхович (тогож староства) виїс скаргу, що слуга підстарости забрав йому вола, знищив ліс і побрав 70 снопів жита; підданий боїть ся і за своє здорове (с. 71). Війт з Платич тогож староства забрав одному селянинови його батьківщину, находить на його дім, бе його і так внушаєть ся, що селянин не може витримати в селі (с. 72). Більський економ побрав селянам з Павлова воли і коні (с. 135). Селяне в Проневич скаржили ся, що побрали їм воли, без причини, в грабежи; справу віддано вїтївському судови в селі до рішення (с. 76).

Селяне в Жиравки і Солонки внесли скаргу на львівського старосту Мнішка, що зломив глейт, який піддані дістали від короля в Варшаві — одного з них під глейтом засаджено до вязниці і він мусїв викупити ся. Дальше скаржили ся, що беруть від них несправедливо вини; таким способом, від тих, що сидїли в вязниці старостинські слуги взяли по ялівці, курок 400, гусей 100, волів 3 і т. ин. Івана Малика з сином засаджено в вязницю і тримають дотепер. Слуга львівського земського писаря напав на дім селянина Шелеста і взяв йому 1000 вол. готівкою, три ваписі на 1600, 1300 і 240 вол., багато полотна, хуст, одїжи, худоби 114 штук, 35 улив пчїл, 12 вєпрів і т. ин. Шелестового слугу дуже побили, поломили йому руки, втяли один палець... Цїла справа, як бачимо, пішла вже дуже далеко і заступник старости обіцяв зробити справедливість зі слуг: мовляв, се стало ся без його відома; референдарський суд казав звернути селянам забрані річи і випустити увязнених, а до переведення справедливости визначив комісію; селянам поручено безпечність перед судом і обіцяно зробити все, щоби „вже колиєсь був кінець тим набїгам і жалям“... (с. 79).

Селяне с. Бунова (перемиське стар.) виступають 1592 р. против державця тогож села, шл. Станислава Породивьського передовсім з закидами против його суду: шляхтич брав з них „вини“ несправедливо і без правного розсудження, а „одного чоловіка дав скарати на горлі“; пан обіцяв перед судом, що буде на будучність справедливий й селяне відступили від своїх жадань, а про смертний засуд того селянина обіцяли „вічну мовчанку“ (с. 21).

Не все справи кінчили ся таким угодовим способом. Декільи ровярені селяне виступали силою против державця, пробували самі робити

собі справедливність. Такі „бунти“ кінчили ся для підданих звичайно дуже сумно.

Селяне в Башні (любачівського стар.) кілька разів ходили зі скаргами на любачівського старосту Яна Плазу, що сей староста „мав їх до робіт і інших річей неповинних над права і старинні привілеї обтяжати і приневолювати“. Нераз висилано там комісії, але й остання вернула ся без успіху. Староста скаржив ся, що піддані не хочуть віддавати йому ніяких повинностей ані робити робіт, так що за їх упором нераз сіно і хліб лишаєть ся на полі, бо нема кому зібрати. Селяне показували свої привілеї і просили, щоби заховати їх при тих привілеях; але староста мав знов декрет Жигмонта Августа з 1569 р., яким установлено повинности селян на фільварку, і з свого боку жадав, щоби „своєвільних підданих вкорочено“. При остаточнім речинці 1594 р. селяне не явили ся на референдарський суд і староста виграв справу. Селяне мусіли піддати ся повинностям, що були визначені королівським декретом, а крім сього віддавати „й інші повинности, які наші піддані тамтих країв віддають“. З огляду на се, „що від богатых літ в тих людях знаходить ся значна злість і шкідливий упір“, приказано старості „герштів і бунтівників що значнійших“ піймати і відіслати на краківський замок, де мали бути покарані; а коли-б на будучність коли сі піддані бунтували ся, „буде вільно старості карати їх, як найліпше буде розуміти“ (с. 8—10).

До сіл Сілкова і Біла (грибівського стар.) суд вислав комісію, щоби переслухала сторони і розсудила справу. Селяне не хотіли ставити ся перед комісію. Комісарі взяли ся до репресій: двох селян вимкнено в вязницю, бо „не вшанували і не так, якби мало бути, прийняли наш мандат“. Стероризовані селяне мусіли піддати ся. Не лише прийняли судовий декрет, але ще обовязали ся нагородити старості шкоду, яку поніс через їх „бунт“. Староста дістав довіл на будучність карати підданих, „як найліпше буде розуміти“, — коли би хотіли ще бунтувати ся (с. 45—46).

Піддані всіх сіл суражського староства виступають з жалаями против старости Павла Ожеховського, що підстароста вібрав ся з великою силою, оружно против них і не мало селян поранив, так що з ран один, двох або і більше померло; староста вимовив ся, що се стало ся без його волі і обіцяв зробити справедливість з підстарости. Підчас тих „розрухів“ між підданими і державцем селяне не робили робіт, збіжа не вжато і поля не справлено; суд приказав селяням відробити сю роботу (с. 13—14). До переведення вироку визначено комісію, зложеноу в шл. Петра Весоловського, надворного литовського підскарбія, і Станислава Трояновського, більського лісничого. Комісія до-

несла, що причиною всіх бунтів і непослухів були деякі піддані та відіслав тих селян до вязниці. Референдарський суд, до котрого прийшла та справа, заявив таке: „знаючи, що всяка своєволя і бунт мають бути карані і гамовані, щоби в сього не зростала більша причина до непослуху, знайшли ми, що ті бунтівники і гершти, що віддано їх до вязниці, заслужили на кару на горлі!“ Тих „бунтівників“ було коло дваїцять. І суд „признавших їх винними кари на горлі“ посилає від себе коморника шл. Миколая Соішевського, „щоби при нїм по винаході і порученню нашім були покарані, а що небудь він в сїй мірі зробить, то таке важне має бути, як власний наш засуд і наше порученне“ (с. 17). Піддані з Ріпника, тогож староства, „показали з себе таку бунтівничість“, що не хотіли спрятати хліба з поля і через те 200 кіп вівса пішло нінащо, а жита тільки дещо захоплено; суд приказав їм за кару на другий рік обсіяти всі ті поля власним вівсом. Селяне боронили ся, правда якимись грамотами, потвердженими від давних ревізорів, а суд заявив, що „в Польщі всі кметі, мимо яких небудь привілеїв, мають робити роботу!“ (с. 17).

„Переглядаючи історію референдарських судів, бачили ми хиби їх устрою, а нераз їх добрі наміри, хоч все велику безсилність. А все таки — при всім тім — від початку до занепаду референдарські суди були хосенною інституцією. Коли в королівщинах діяло ся селянам хоч дещо ліпше як в приватних добрах, се було в значній мірі заслугою референдарських судів“¹⁾. Таку оцінку референдарських судів дає при кінці своєї студії д. Барановский. Можна згодити ся на сї слова. Референдарському судови не можна закинути, щоби в нічім не облекшив долі селянства; референдарі деколи дійсно рішали справи в користь селян. Але загально беручи, особливо коли ходило о принципіяльні справи, о ідею шляхотського пановання над підданими, судді ніколи не могли піднести ся на висшу точку погляду; своїми рішеннями зложили референдарі решту селянських вольностей і скріпили панську власть над селянами.

Іван Крипякевич.

¹⁾ Sądy referendarskie I. с. стор. 184.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

I. Прісторія, археологія, історія штуки.

Максимъ Ковалевскій — Соціологія, т. II: Генетическая соціологія или ученіе объ исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дѣятельности, Спб., 1910, ст. 296.

Проф. М. Ковалевскій здобув собі імя в соціологічній науці своїми дослідями по історії суспільного побуту, і нераз звертав ся до освітлення в загального соціологічного становища різних фактів і сторін східно-словянського життя і його історії. Через те отсей другий том його курсу, присвячений головню еволюції форми суспільного життя, міг би обіцувати багато інтересного і дослідникам нашого життя. Але автор в ній дуже мало займаєть ся побутом східно-словянським і взагалі словянським, обмеживши ся кількома дрібними і поверховним замітками, розкиданими в різних главах книги, часто взятими з других рук. Деякі з них в своїй голословній і категоричній формі можуть дати фальшиве понятє про нашу старовину — напр. на ст. 88 читаємо: „Изъ дѣтописей Нестора и Ковьмы Пражскаго мы узнаемъ, что у многихъ славянскихъ племенъ, наприкладъ у Древланъ и Чеховъ, браковъ не существовало и связь между мужчиной и женщиной не вела къ постоянному сожителству“, або далі — „намъ извѣстно, что ни въ древне славянскомъ, ни въ древне германскомъ правѣ счетъ родства и не велся исключительно по отцовской линіи“ (с. 95)... Як книзі популярній, призначеній для широкого круга читачів, сій новій книжці ще можна б багато закинути. Вона балакуча, не провора, не пропорціональна в викладі,

повна дігресія, перевантажена непотрібними подробицями про літературу і авторів (одначе тільки в часті дає докладніші вказівки на літературу) і автобіографічними поясненнями автора; нерозмірно багато займають місця факти життя кавказьких народів тому, що автор ними спеціально займав ся й між ними подорожував. Але читачеві об'язаному трохи з предметом книга дає багато інтересних помічень, порівнянь, гіпотез і може бути прочитана не тільки в корисю, але і з приємністю.

М. Грушевський.

H. Hirt — Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde (Indogerm. Forschungen, XX 1, 1908, стор. 55—95).

Початок статі зявив ся в 1908 р. і обіцяне було її продовженне, але нам не довело ся його стрінати; тому обмежимо ся бодай тим початком. Статя має характер критичних заміток до останнього (третього) видання праці О. Шрадера Sprachvergleichung u. Urgeschichte, посипаних сілю й перцем анїмовії, але інтересних порушенням, коли не розв'язанням деяких питань пра-індоєвропейського побуту. Шрадерови Гірт закидає, що він умисно поминає ряд індоєвропейських термінів, коли вони не підходять під його загальний образ індоєвропейської культури, і звертає увагу на кілька таких рядів: на імена риб, доказуючи, що деякі частинні назви належать безпечно до індоєвропейського словаря, на назви ріжних частей воза і човна, і нарешті — особливо цікаво — на назви в родинного життя. Тут виступає він дуже різко проти теви, поставленої Дельбріком і ще гострійше — Шрадером, що в пра-індоєвропейськїм словарі нема назв для свояцтва по жінці. Справа ся має велику вагу для пізнання родинного і суспільного життя, і порушені Гіртом питання варті всякої уваги і найдокладнійшої оцінки. Він хоче вибороти для пра-індоєвропейського словаря принаймні отсі слова — корень аво для вуя — лат. avunculus, кельт. eviter, нім. ðheim, лит. avunas, сл. уй; інд. jānātār, гр. γαμβρός, лат. gener, сл. зять; інд. svācūras, лат. socer, альб. viehər, нім. Schāher і Schwieger. Кінець кіпцем заявляє: Es ist mir durchaus unwahrscheinlich, jedenfalls ist es in keiner Weise zu erwiesen, das bei den Indogermanen die Verwandtschaftsgrade nach der weiblichen Leite nicht bezeichnet worden wären. Wir haben einige Ausdrücke dafür, die indogermanisches Alter haben, andere sind wahrscheinlich verloren gegangen.. Die agnatische Struktur der indogerm. Familie folgt nicht aus der Sprache, sondern höchstens aus der Übereinstimmung der Sitten in den ältesten historischen Zeiten. Aber in diesen zeigt sich eine streng agnatische Ordnung doch nur in sehr modifizierten Sinne.

Шан. дослідник, очевидно, не стримав ся перед спокусою трохи перегнути палицю в противний бік. *М. Грушевський.*

Felix Korera — *Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce*, Краків 1909, ст. IV+80+17 таблиць.

Сі замітки були друковані в *Wiadomościach numizmatyczno-archeologicznych*, тепер видано їх відбиткою в доповненнями. Матеріяли відносять ся майже виключно до польських земель, особливо до Кракова і околиці; до історії культури на Україні знаходимо лиш кілька згадок. В списі римських монет Йос. Пшиборовського (переховуєть ся в рукописи в Музею народівім в Кракові) згадують ся такі знахідки на Україні: в Браสลаві монета з ім'єм Марка Юлія Філіпа 244—249 рр. (с. 23), в Олесниках, красноставського пов. знайдено горшок з денарами (с. 25), в Деряжні (?) томашівського пов. монета Веснавіяна з 691—79 р. (с. 26), в Смілій монета Траяна з 98 і 116 р., Антоніна Пія з 153 р. (с. 26); може сюди належати монета Тита з 80 р., знайдена в Чермні без ближшого пояснення (с. 19). В каталові старих кахлів згадують ся кахлі з Ярослава і Львова; особливо інтересна кахля з Високого Замку у Львові, неполивана, готицька, з рослинним орнаментом з XV—XVI в. (с. 42).

Між різьбами т. зв. гетьманської салі в Кракові (ринок ч. 17) знаходить ся герб руської землі: лев обернений в пів на право, з короною на голові, пащека отворена, передні ноги з витягненими кігтями; решта тіла орнаментивована; саля належить до часів Казимира Великого, а різьби відносять ся до 1343—56 рр. (с. 52—55 і рисунок на с. 54).

Вкінці згадка про два дзвони з вежі давнього ряснівського замку з 1732—3 рр. (с. 67). *Ів. Крип'якевич.*

Проф. Н. В. Покровскій — Церковно-археологіческій музей С. Петербургской Духовной Академіи 1879—1909 г. Спб. 1909, I—IV; I—XXIX; 1—151 (4⁰ в 35 табл. фототипій і 63 табл. фото-цинкографій).

Деякі духовні академії в Росії мають чималі археологічні колекції цікаві для історії звагалі, для штуки, письменства й т. д. Опис предметів такого музею при петербурській духовній академії дав отсе проф. Н. Покровскій з поводу столітнього ювілею тої академії. Проф. Покровскій — відомий автор багатьох праць з поля церковного мистецтва на Великомушині; маючи за вчителів своїх Де-Россі, а також Крауса й Піпера він перейняв від них в церковній штуці погляд *disciplinae arsanae* й тримаєть ся того погляду й досі, як то видно хочай би

з отсеї останньої роботи. Тут, правда, опис предметів музею переважає їх оцінку, так що ширше говорити про се не приходить ся, а ліпше зазначити справжню заслугу автора в тім, що він видав сей схований в академії й неприступний матеріал перед людські очі. Самий опис Покровського не охоплює собою всіх предметів музею петербурської дух. академії, а лиш ті, які тут же представлені в фототипіях і прорисях. Се: а) сім старохристиянських лямп з часів катакомбних, б) багато хрестів: воздвизальні, напестольні, поклонні (в рамках як образи), наперсні, енколпіони, тільники; в) панагії, панагіяри, змієвики; г) мідні виляті образки, різані на кости й камінню; е) свічки, свічники, ставники, паникадила, ліхтарі, вериги; ф) дискоси, потири, вінці шлюбні, кубки, кадильниці, дикирії, трійці, ковши, братини, таці; г) антиминоси (є вельми характерні для московської Руси); ж) складані образи („складні“); з) мініяюри рукописів; и) вишивані образи, корогви (військові й церковні); к) нарешті, вельми багато образів на левкасі (полотняні й деревляні).

Зі всіх відділів в музеї є предметів далеко більше, аніж тут в описі Покровського представлені, але автор взяв лиш вибране що найкращого. Справді, серед хрестів, панагії, образків, серед свічників й всякого церковного посуду видко тут багато гарних зразків старої московської різьби по дереву й металю, знати чимало художницьких з деякого боку робіт коло образів — характерних для Московщини й тих впливів що сюди заходили з Заходу, з України й Атосу. Особливо багато видано тут старих образів, на яких автор видимо найліпше розумієть ся, лиш подані вони переважно в прорисях (аж 63 табл.), хоча добре роз'яснені й порівнані з аналогічними предметами й темами у других музеях (тут указуєть ся також і відповідна література). При тому, одначе, повного задоволення від роботи не дістаєть ся, бо в ній про техніку й стиль образів нічогосінько нема. Се все зробив автор через своє негати́вне відношення до думки про істнування в старій Московщині кількох іконописних шкіл. Сю думку Покровський відкидає слідом за Філімоновим через те, що „елементарні різниці старомосковських артистичних утворів не дають сталих основ для постановки питання про школи“. Тай правда таки — для окремих художницьких шкіл потрібна присутність принципіальних і послідовно уживаних особливостей в тих чи інших художницьких напрямках, потрібна свобідна творчість перевірена свобідною думкою, а її в Московщині не було. Для того власне й матеріал свій автор посортував й розглядав не по стилям, а по сюжетах, додаючи для ілюстрації їх навіть не повні копії образів, а одні лиш прорисі. Се розумієть ся дуже впе для других дослідників, бо такий матеріал (прорисі) не даєть можливости міркувати про техніку, кольори, світ, тїни,

й стиль, і все видане Покровського тратить, таким чином, добру частину своєї вартости, бо ще до того всього прорисі ті не всі вдало зроблені. Можна однако бачити, що автор і коло такої своєї праці ходив з великою любовю, зрозумілою тоді як пригадати, що весь музей петерб. академії є його рідна дитина (то бачимо з великого „предисловія“ до книги I—XXXIX), ним зібрана з великими й всіма можливими в Росії трудностями, ним упорядкована й тепер описана. *Кость Широцький.*

В. Успенскій — С. Писаревъ: Лицевое житіе преподобнаго Іоасафа царевича Индійскаго. (Фотолитографическое воспроизведение рукописи изъ библиотеки царя Алексѣя Михайловича), Спб. 1908, ст. II+53+9 ст. тексту разом з 24 образами та 4 таблицями.

Назване житіє входить в склад рукописного збірника, що переходить ся в бібліотеці академії наук під ч. 34.327. В сьому збірнику містять ся також житія Алексія Божого чоловіка та Марії Єгипетської. Збірник був колись в бібліотеці царя Олексія Михайловича і 18/9 1666 р. „Государь указалъ сдѣлать новый переплетъ на книгу Житіе Чоловѣка Божія, Маріи Єгипетской и царевича Іоасафа, такъ какъ старый бархатъ избился“. Книга оправлена в бархат „жаркаго цвѣта“ себто оранжевого, зі срібними клямрами, задержалась в тій самій оправі до нині. „Двоперстїє“ на образах та редакція текста свідчать про походжене рукописи в часів перед Ніконом. Палеографічні дані її вказують на положину 17 стол.

Осуд видавців, що „въ изображенныхъ на миниатюрахъ лицахъ уже не замѣчается шаблонности и иконографической неподвижности характерной для русскаго искусства предшествующей эпохи, но замѣтно нѣкоторое оживленіе и стремленіе къ реализму“ (I—II), сильно підхлїбний. Чогось подібного годі дошукати ся на сих образах. Вони незвичайно примітивні, перспективи жадної, лица іноді просто карикатурні, руки неприродні. Реалїзм слїдний хіба в стремліню до націоналізації ноші та архітектури; персонажі одягнені в великоруську одєжу („опаши, охабни, шапки“), а архітектура має в собі улюблені мотиви 17 в.

Всїх образів, як сказано, 24; головні особи, як і слїд, підписані. Кожда картина нарисована так, що особи виступають на переднім пляні, а палати, святинї, церкви, городські мури, городська брама, дерева, то що, на заднім пляні.

В додатку уміщені 4 таблиці, в яких I подає 3 мініатюри з житія Варлаама та Йоасафа, другої редакції, нарисовані 1629 р. в Самарі, II і III подають дві мініатюри взяті із рукописи кінця 18 або початку 19 в., із збірки П. А. Овчиннікова, IV репродукує гравюру знаменитого

іконописця Симеона Ушакова і представляє розмову Варлаама з Йосафом („Се Варлаамъ бл(а)гій Вѣры камень яви драгій: І҃сасафъ познаєть, І҃кѡ свѣтъ и просвѣщаєть“). *М. Тершаковець.*

Ө. К. Волковъ — Старинныя деревянныя церкви на Волини (з І т. „Матеріаловъ по этнографіи Россіи“ й окремою відбиткою). Спб. 1910, ст. 26, 4^о.

Сею статью своєю проф. Вовк здає почасти справу з етнографічної подорожи, яку в літі 1909 р. зробив він по Волини. Звичайно, що при сій ціли подорожника, матеріал тут уміщений не міг бути предметом його безпосередньої й спеціальної уваги й входив в студії антрополога лиш на стільки, на скільки визначав ся своєю очевидною оригінальністю й справді достойною доброго смаку вартістю й красою. Через те й маємо матеріялу тут не так багато, якби можна було зустріти його на Волини й не так може він виложений, якби того вимагали справжні історично-артистичні студії фахового робітника-дослідувача.

Автор здебільшого обмежуєть ся тут одним лиш описом поданих пам'ятників, зазначенням дати появи того чи иншого останку церковної старовинної архітектури, а ширшої характеристики стилю українських церков, рівно-ж і сталих переходів його від одних форм до других широко не дає, зазначаючи се лиш в тій мірі, яку він знайшов на сей раз потрібною. Одначе й з сього боку ся нова стаття про волинські церкви може вважати ся бездоганною, бо знаходимо в ній висліджену цілу літературу в справі церковного будівництва на Україні - Руси, а в ній зведені кінці й ніби показану стежечку, де-б мали протоптувати собі шлях дальші дослідники нашої штуки.

Волинь, звідки взятий сей матеріал на історичні пам'ятки, взагалі дуже богата: її закинутість, бідність не дає можливости руйнувати старі пам'ятки, щоб замінити їх новими й тому там можна було знайти багато цікавого.

Огляд свого матеріялу починає д. Вовк з каплиць — тої найпростійшої форми церковного будівництва. Їх тут лиш дві (мал. 2—4): в м. Славути, Заславського пов. (м. 2) з описанням й 4-кутним шатровим дахом, вінчаним невеличким восьмеричком, а друга з с. Висоцького Ровенського повіту. Каплиця в Висоцькому уявляє з себе простий зруб в двіничкою на передньому виступі даху над дверима (мал. 3, 4). Форми обох будинків незвичайні. Одна каплиця нагадує старинний західний баптистерій, а друга в профілі страшенно подібна до церкви середньовічного романського стилю.

Далі йдуть церкви (мал. 5—22) систематизовані автором так, що вперед уміщені найпростійші форми трьох зрубів під одним рівним

дахом, лиш з невеличкою маківкою або банею над середнім зрубом (мал. 6—9), далі ті церкви, де середній зруб виростає над боковини й починає переходити в вежу (мал. 10, 12, 13, 14) і нарешті церкви на три бані.

При тому в переходових формах середнього зрубів в баню на мал. 10—11 маємо вежу 4-кутну, на в мал. 12—14 восьмерикову, гранчасту. Що до церкви з м. Турійського (мал. 10), то здасть ся мені, що реставрація її, зроблена року 1858, мала її значно поспувати — а саме тоді десь дороблене було те саме четверокутне дуже здовжене шатро над середнім зрубом, яке д. Вовк вважає за ембріон нашої многоповерхової церковної бані, а яке на ділі, особливо як додати ще сюди чисто північні наличники на стінних вікнах, дуже близько підходить до веж на стінах московського кремлю. Подібну форму бачимо, правда, і в одній дзвіниці (мал. 12), але вона так само зіпсована й раніше мала вигляд аркатурної будівлі.

З одиобаних церков найцікавійші вже розібрані церкви св. Миколая в Овручу (мал. 13) й ковельський собор (мал. 14). Перша в гарних стрімких формах (аналогії до неї знаю на Поділю, в місті Браїлові), а друга в характерними відмінами в стилі, що нагадує собою деякі галицькі церкви, напр. в Дрогобичі. Ця церква тим цікавіша, що збудована 1505 р., себто в ту пору, від якої деревляних церков не маємо зовсім. Її тип якийсь цілком відмінний, на три зруби, а в одну банею, такою здоровою, що східного й західного зрубів ніби й не знати. Пляну її ані перекрою, на великий жаль, тут не приложено.

Церкви на 3 зруби в трьох банях (мал. 15—22) вже близькі до загально-українського типу. Є між ними зовсім прості в звичайних четверокутних зрубів (м. 15, 16, 20), а є й восьмерокутні (м. 17, 18, 19); на одних — зруби накріті простим шатром в ліхтариками на версі (м. 15, 16), на других є цілі уступчаті бані (м. 16, 17, 18, 20). Одна з них (може вона й не мала 3-х бань), тепер вже не існуюча (м. 20), збудована була на могилі відомого князя Курбського (в с. Вербці, ковельського повіту).

Одиною камінною церквою митрополита Атаназія Шептицького 1740 року в Городку, Ровенського повіту (м. 22) д. Вовк не описує й не характеризує мабуть через те, що вона жадного інтересу собою не визначає. На фотографії її всеї не видко, а закрита вона, мабуть однаковою в нею, звичайною в ту псевдоклясичну добу будівлею митрополичого дому.

В окремому розділі (III) описані старі дзвіниці й між ними одна нова „псковського типу“ (м. 15). Се може саме чи не найціннійше зі всеї книжки д. Вовка для характеристики, а найбільше для пояснення українського церковного будівництва. Тут є кілька типів дзвіниць: най-

простійші в 4 слупів в шатровим дахом (м. 24, в Овруча), — далі дво-поверхові (м. 12, 25) в рядами аркатур (на рис. 12 вони зашальовані) й часом характерними голосницями (пор. готицькі розети), там де нема легких аркатур (м. 28), нарешті 3-х поверхові (м. 16, 26, 28) й много-уступчасті в легкого ніби ажурі арочного (м. 28), які є лиш в Галичині й які напевно несуть на собі форми готицькі, ренесансові, а найбільше — романські.

Що до нової двіниці (мал. 15) псковського типу, то дійсно се може бути, як справедливо заважає автор книжки, відгомін давньої місцевої традиції, бо такі двіниці бачимо в XVII в. напр. коло Київської Софії (див. книжку Айналова и Р'їдина „Кієво-Соф. Собор“, або „Рисунки старого Кієва“ Смирнова), а тепер при римських костелах, а також в деяких церквах старої Європи, напр. при одній церкві в Атенах або при церкві св. Францішка в Траїї.

Варто спинити ся при сїм і на загальних міркуваннях автора про походжене й стиль сих памяток. Як відомо, є дві теорії про походжене нашого стилю. Одні дослідники ведуть його в простійших деревляних будинків шатрових, які вросли в міру того, як добавляли ся до них абсиди й нартекси (Павлінов, Мартинович, Горленко, прот. Сїдїнський, Щербаківський), другі виводять наші трохверхі церкви в хрестового 5-и банного типу, що перетворив ся на кораблевий під впливом католицтва (по Суслову). До якої думки д. Вовк прихляєть ся, можна міркувати з того, що він різко критикує теорію Суслова, але не погоджуєть ся в подробицях і в Щербаківським, гадаючи, що усяке більш менш серіозне намагане — вирішити питане про походжене й історію українського церковного стилю залежить від повної реєстрації й опису всього матеріялу, який ще заховав ся.

Мені особисто здаєть ся, що історію наших деревляних церков треба починати в хатних будинків, котрі в літописях, як і старих піснях, не різнять ся від церков¹⁾, і що тут, розібравши укр. будівничу термінологію, велику прислугу зробила би фільольогія, бо вже такі назви як „храм“ (пор. хороми), „церква“ (Kirche), „баня“ (банитись = омивати ся = хрестити ся як в баптистерії) й ин., коли їх розкрити, дуже красномовні.

Фільольогія б підтвердила і зазначила всі можливі і фактично існуючі в нашій архитектурі ще в часів київської Софії й церков чернігівських ті многосторонні впливи, які в староруської рідної нам основи

¹⁾ д. Вовк згадує на стор. 3 звичайну хату, яка була за церкву в с. В. Дунавці, в Добруджі; а мені відома ціла низка таких на російському Поділю.

в будівлі деревляній склали той самий стиль, розгадати який є нашим завданням.

З окрема що до впливу католицького заходу, то він в нас був очевидний ще в XII—XIII вв. (церква в Холмі, церкви чернігівські й інші церкви 2-тисячоліття) й часом попереджав ще й західне відроджене з його думкою про церкву яко твердиню християнську, яко Сіон (врусалимська цитаделя), кріпость для боротьби в ворогом спасеня, що так розвиваєть ся на заході в середньовічній літературі й архітектурі в її мурованими твердинями й вежами, які, починаючи в Софії київської до XIX в. маємо й в своїх церквах яко свідок своєї історичної боевої минувшини.

На доказ безпосередних і сильних західних впливів на наше естетичне жите можна б привести й ті інші матеріали, які, очевидно, для підтвердження сеї ж самої гадки уміщені ш. професором в його книжці поруч з церквами — а саме: царські ворота в образі дерева Єсейового (м. 23), икону св. Йоакима (див. таблицю) й навіть ті прості хрести, що кладуть ся в нас при дорогах (м. 29, 32, 33).

В дереві Єсея, наслідуючим західні форми, фігура лежачого Єсея нагадує знаменитий нагробок Константина Островького в київській Лаврі і цілий величезний ряд таких самих нагробків з західньої Європи, що йдуть там ще з XIV віку; так само чистим ренесансом віддає портретний образ св. Якіма, одягненого в козацьку одезу того часу й навіть хустки на фігурах, які наш Патерик звязує ще з Шимоном-варягом й історією привозу з заходу здорового хреста „в міру возраста Христова“.

При сім до христів додати можу, що сі видовжені придорожні „фігури“ є не лиш на Волинськїм Полісю (здибають ся на Поділю, Київщині, Херсонщині, Галичині) і відомі в степах України ще в XI в. (на такому хресті в степу жидове-половці розпинали св. Евстратія), а пізнійше попадають ся в літописях, малюнках і описах подорожників по Україні.

Між нагробними хрестами тут уміщеними й цінними дуже для українських архітектів (гарні мотиви кольон, одвірків, то що) найцікавійший мал. 37 — білоруська анальоґія до таких самих волинських нагробків у формі покритя або скрині (колодки), дуже архаїчних. Вони, очевидно, тримали на собі стару звичку покривати могилу плитою, а з нею вязати лежачого, а потім стоячого хреста, часом з накритем (теперішні великоруські „голбцы“).

Кількома малюнками христів нагробних (мал. 34, 35, 36, 37) матеріали видані д. Вовком кіпчають ся. Праця його тим важійша для нас, що друкованих матеріалів з Волиня ми майже не маємо, окрім 6-х церков виданих Павлуцьким і Мартиновичом в Горленком; тут же вони дані в добрих фотографіях і в солідному органі, що мусить піти на увагу ширшому світу.

Є. Широцький.

И. Покровскій — XIV всеросійській археологічеській съѣздъ въ Черниговѣ 1908 г., (Православный Собесѣдникъ, 1909 г., I, II, III, IV, IV). Крім оповідання про хід праці візду, в сій статі уміщена дуже докладна історія Чернігова і його церков, визначено значінє сих і інших церков Чернігівщини для історії архітектури; користуючи ся даними археологічної вистави урядженої під час візду, автор подає історичні відомости про побут міщан, про ремісничі цехи Чернігівщини і т. и.

Ю. С.

Нові археологічні здобутки в Галичині (Діло, 1910, ч. 191). Нотуємо сю згадку про інтересні археологічні розсліди проф. львівського унів. дра Гадачка в заліщицькім і рогатинськім повіті. В першій відкрив проф. Гадачек велику оселю, як він її датує — з епохи другого троянського міста, а також слав. оселю знищену чи не нападами Татар, а в другім цвинтаріще IV—V в. по Христі.

Й. Пеленський — Дзвони на Україні-Руси (Діло, 1910, чч. 124—126). В доповненє до своєї загальної статі про „Дзвони“, друкованої в ч. 95 „Діла“ подає автор ряд історичних (літописних і інших) згадок про била і дзвони на Україні-Руси.

О. Л. — Дещо про церковну старовину на Волині (Рада, 1910, ч. 29). Автор коротенько знайомить нас з результатами опису церков володимиро-волинської округи, докананого з ініціативи викарного єпископа Фаддея. О. Л. подає роки основаня церков, матеріал з якого побудовано їх, і річи, які в них переходують ся.

Др. Б. Барвінський — Доповненя до статей про Мазепу (Руслан, 1910, ч. 1, 3, 70, 72, 74). Се закінченя заміток автора про портрети Мазени, уміщених в „Руслані“ 1909 р.

В. Доманицький — Незнаний ширше портрет Мазепи (Діло, 1910, ч. 55). Спинившись на ряді знаних портретів Мазепи і вказавши на сумніви що до їх автентичности, переходить покійний вже нині автор до гравюри Д. Галяховського, що переходуєть ся в бібліотеці Краєїнських. До статейки додано побільшений у кілька разів портрет гетьмана зі згаданої гравюри. Додамо до сих рядків, що з приводу сеї гравюри появило ся в нашій пресі кілька заміток рижвих авторів (о. Застирця (в „Ділі“ ч. 64), дра Б. Барвінського, Б. Ленкого (в „Руслані“ ч. 69), і дра В. Щурата („Діло“ ч. 84).

Іл. Сьвенціцький — Церковний музей у Львові (1905—1909), (Діло, 1910, ч. 24). Автор знайомить нас зі станем і надбаннями львівського церковного музея за п'ятилітє його істнованя. Нині

сей музей перейшов до спеціальної інституції, яка під назвою — Національний Музей — має збирати і зберігати взагалі нашу старовину, не лиш церковну, а й загальну.

Я. Вінцовський — Спадщина Дениса Січинського (Діло, 1910, чч. 85 і 149). Автор по смерті знаного галицько-укр. музика заняв ся, згідно з його заповітом, відшукуванем композицій покійника і в згаданих висше числах „Діла“ подає до прилюдної відомости реєстр надісланих йому творів Січинського. В. Д.

II. Історія політична і культурна.

Dr. Wiktor Czermak — Stanisława Oświęcimsa Dyaryusz 1643—1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX), Краків, 1907, стор. 4 + LXXVI + 438.

Діярій Станіслава Освенціма, важне жерело до історії Хмельниччини, не був дотепер виданий в цілости; використали його або частинами видавали різні дослідники: С. Шиленцький Pamiętniki o Kopiecpolskich, Шайноха Dwa lata, Кантецький, Кубаля, Чермак, — пок. В. Антонович дав в Київській Старині 1882 р. зміст цілого Діярія і переклад усього, що відносило ся до козацьких воєн (се видане теперішньому видавцеві д. Чермаку зовсім незвісне!). Та сі неповні публікації не могли заступити оригіналу; аж тепер виходить накладом Академії Наук в Кракові критичне видане цілого Діярія.

Дневник Освенціма переховуєть ся в рукописнім відділі бібліотеки Осолінських у Львові (під ч. 224). Записки не переховали ся в цілости. В теперішнім виді обіймає Діярій протяг часу від січня 1643 р. до грудня 1651 р., але між тим нема записок в другій половини грудня 1647, в цілих 1648—1649 рр. і від 6 пвітня до грудня 1650 р. Крім сього є виразні натяки на се, що був якийсь „перший Діярій“, де були описані події в перед 1643 р. Питанне отже, що стало ся з тими частинами Діярія. Давний дослідник дневника Ст. Шиленцький в Pamiętnikach o Kopiecpolskich 1842 р. (ч. 295) завважає, що бібліотека Осолінських має тільки неповну рукопись Діярія, а повний примірник знаходить ся в руках п. Мартина Шибицького в Живці; але вже Шайноха не міг віднайти сього добродія (1856 р. ніхто на місці не знав про нього), а таксамо і д. Чермак не міг нічого про се довідати ся. Рукопись бібліотеки Осолінських д. Чермак вважає копією, що переписувала ся в записок Освенціма, під наглядом автора: в деяких місцях є над текстом півнійші дописки такого індивідуального змісту, що міг їх зробити тільки сам автор (пор. с. XII). Що до пропавших частин Діярія, видавець є сеї думки, що сі карти пропали ще за

життя Освенціма; можна навіть сказати час, коли трапила ся ся катастрофа: в першій половині 1657 р. ворожі війська (мб. Ракочія) знищили двір Освенціма в Потоці під Коросном. Освенцім пізнійше казав оправити разом частини Діарія, що ще лишили ся, а решту доповняв з пам'яті (с. XVII—XVIII). Гіпотеза д. Чермака аргументована дуже сумлінно, але й сам видавець не вважає сього толкованя „одиноким можливим і певним“ (с. XIX); дійсно не можна сказати, щоби не лишили ся ніякі сумніви. Треба звернути докладнішу увагу на записку під 10. марта 1950 р. в описі дороги по Австрії: „Miasto Neusztadt rewidować czasu nie było, bośmy mrokiem i z śniegiem [sic] przyjachali, a zda mi się, że sie go też mencya uczyniła w pierwszych dyaryuszach“ (с. 237). Із слів „zda mi się“ виходить, що Освенцім не був певний, чи дійсно помістив згадку про се місто в „давнійшій“ діарії, отже не мав в руках сього діарія при редагованю сеї записки (се могло бути 1650 р. або пізнійше); але знов з сього, що автор таки покликаєть ся на „давнійші діарії“, можна думати, що не вважав їх безслідно попавшими, мав якусь надію їх собі вернути. Д. Чермак не дав поясненя до сього місця, хоч завважив, що ся нотатка „звучить досить особливо“ (с. VII.).

З життєпису Освенціма, який дає видавець, помітимо тільки дещо важнійше. Інтересне, що Освенціми виводили ся з Руси: своїми предками вважали Освенціми Хотка, Петра і Остаха, синів Івана з Княжич, „Русинів“ (с. XXII.). Станислав Освенцім родив ся в 1605 р.; про молоді літа не знаємо майже нічого. Коло 1637 р. вступив на двір Станислава Конєцпольского і лишив ся там аж до смерти гетьмана 1646 р. як маршалок двора; пізнійше робив заходи дістати ся на королівський двір, далі опинив ся при родині Любомирских. Під кінець життя частійше пробував Освенцім в своїй дідичній маєтности Потік коло Коросна і там мабуть умер 1657 р. На панських дворах автор діарія мав нагоду здобути собі ширшу освіту; кілька разів їздив за границю до Австрії, Німеччини, Бельгії, Франції, Італії. В справах Річипосполитої не відіграв ніякої більшої ролі, хоч обертав ся в високих дипломатичних кругах. Як дворянин Конєцпольского, був прихильником плянів гетьмана і Володислава IV, особливо що до війни з Туреччиною; пізнійше якийсь час вагав ся між Яном Казимиром і Каролем Густавом, аж перейшов до першого.

Для історії України діарій Освенціма є дуже важним жерелом. Автор його не раз заїздив в своїй подорожах з маїнатами на Україну і міг неодна пізнати з власної обсервації. Маємо записані отсі подорожі Освенціма в українські землі¹⁾:

¹⁾ В огляді згадуємо тільки важнійші місцевости.

1643 р. з Люблина на Замостє, Львів, Буск до Бродів (с. 1—2); з Бродів на Сокаль до Замостя й далі (с. 2—3); Замостє—Броди (с. 5); з Підгорець на Золочів, Зборів, Тернопіль, Микулинці, Проскурів до Бару (с. 5—6); з Бару на Красне, Тульчин до Чечельника й звідси на Ладизжин, Гайсин, Животів, Ставище, Стеблів до Корсуня; з Корсуня на Сахнівку, Мліїв, Орловець, Балаклій, Жаботин до Черкас; за Дніпром через Іркліїв, Горошин, Хорол, Миргород до Гадача; з Гадача на Лохвицю, Чорнухи, Пирятин до Переяслава; з Переяслава на Терехтемирів, Вільшанку, Білу Церкву, Ружин, Прилуки, Вичницю, Браїлів, Межирів до Бару (с. 11—19).

1644 р. з Бару, на Межирів, Винницю, Ілинці, Кальник, Балабавівку, Ставища — і назад до Бару (с. 31—50); з Бару на Проскурів, Волочиска, Збараж, Підкамінь до Бродів і до Підгорець (с. 50—56); з Підгорець на Золочів, Зборів, Микулинці, Скалат, Проскурів до Бару (с. 56); з Бару на Дунайгород (Дунаївці), Язловець, Усте, Єзуїль, Галич, Рогатин, Перемишляни, Буськ, Підгорці, Броди (с. 61—62); з Бродів на Підгірці, Буськ, Жовкву, Яворів, Ярослав, Переворськ до Ряшева й далі (с. 63); з Переворська і Ярослава на Львів, Яричів, Буськ до Бродів (с. 65—66).

1645 р. з Бродів на Буськ, Жовкву, Рава, Томашів, Щебрешин, Туробин й далі до Висли (с. 70—71); з Люблина на Красний Став, Ухані, Грубішів, Сокаль, Лопатин до Бродів (с. 74—5); з Підгорець на Сокаль, Ухані, Красний Став до Люблина й далі (с. 78—79).

1646 р. з Люблина на Красний Став, Грубішів, Сокаль, Лопатин до Бродів (с. 125—6); з Бродів на Олесько, Золочів, Скалат, Фельштин до Бару (с. 137); з Бару на Олесько, Топорів, Грубішів, Красний Став до Люблина й далі (с. 137—141); на Ланцут, Переворськ, Ярослав, Яворів, Львів до Олеська; з Олеська до Львова (с. 148); побут в Потоці коло Коросна (с. 169—170).

1647 р. на Дубецько до Перемишля (с. 195); на Люблин, Ухані, Грубішів, Сокаль, Оглядів, Кобилє (с. 200—201); з Олеська до Потока (с. 202); у Львові (с. 204).

1651 р. у Львові (с. 254); з Сандомира на Рудник, Нисько, Лежайськ, Любачів, Немирів, Янів до Львова (с. 255—256); зі Львова на Янів, Немирів, Любачів, Ланцут до Стрижева (с. 258); в Сяноку (с. 259—260); на Любачів, Потилич, Рава, Угнів до Сокаля (с. 283—284), звідси під Берестечко (с. 314—316); з під Берестечка на Сокаль, Любачів і далі (с. 333, 363); на Переворськ, Ярослав, Яворів, Зимну Воду, Львів, Пруси до Закоморя, звідси до Берестечка, Бродів, Лешнева і Підгорець (с. 366); на Ківлів, Крехів, Тростянець, Ярослав до Переворська і далі (с. 367—368).

З цього перегляду видно, що Освенцім бував в наших землях, особливо в західніх дуже часто і міг знати добре місцеві відносини. На жаль однак — мабуть з сеї причини, що так часто переживав у тих країнах, — рідко коли подає якісь докладніші звістки про місцевости, які бачив; його записки обмежують ся звичайно до голого реєстру міст і сіл, якими мемуарист переїздив і мають вагу тільки, як вказівки, куди йшли найбільше звісні гостинці. Дещо докладніші звістки лишили ся тільки про подорож в Наддніпрянщину 1643 р., бо в ті сторони заїхав Освенцім перший раз. Майже всі подорожі автора відбували ся в спокійних часах; тільки дорога під Охматів 1644 вьажеть ся з походом на Татар, а похід 1651 р. під Берестечко з козацькою війною, — але в самій битві під Берестечком Освенцім не брав участі, бо мусів вернути ся в відділом війська на Підгірє против Костки Наперского. Так отже Освенцім був рідко безпосереднім свідком політичних подій на Україні. З важнійших для нас справ описані по автопсії отсі: стріча з козаками в Київщині 1643 р. (с. 8—18), частина походу на Татар 1643 р. (с. 30—35), козацьке посольство в Варшаві в січні 1651 р. (с. 211 і д.), дещо з походу під Берестечко (с. 314—325), поле битви під Берестечком (с. 363).

Інші події описує Освенцім на основі ріжних реляцій і кореспонденцій своїх сучасників, при чім дуже часто приводить документи в цілости. Мемуарист міг мати під рукою жерела першорядної ваги, бо обертав ся в кругах добре поінформованих. Завдячуємо йому нпр. такий цінний документ, як гетьмана Конєцпольского „Дискурс про знесене кримських Татар“ (с. 130—132) і звістки про переговори Владислава IV з козаками (с. 134) та про рух між козаччиною в 1646 р. (с. 135); на основі якоїсь доброї реляції описана битва з Татарами під Охматовим 1644 р. (с. 36—49), берестецька кампанія і похід Поляків під Білу Церкву (с. 261 і д.). Не всюди маємо певність, чи Освенцім лишає без зміни свої жерела, але там де можемо його контролювати, бачимо, що він вірно передавав свої інформації і відносив ся до них критично. Видно се нпр., коли автор подає ріжні версії про се, де обертав ся Хмельницький по берестецькій битві, але сам найпевнішим жерелом вважає універсал гетьмана і стає в обороні його автентичности (с. 362—363); в інших місцях знов зазначає мемуарист досить виразно, що не має досить докладної копії листу: „..kozacy na punkta pacis... takowu a ledwie nie temi i tym podobnemi dali respons s lowu“ (с. 350).

До сучасних подій відносить ся Освенцім доволі об'єктивно. Польському війську, що йшло на козаків, не щадить закидів: нпр. підчас стрічи з козаками між Поляками не було „ni dobrej rady ni sprawy, tylkoż cale konfuzya stanęła między naszymi a trwoga wielka“ (с. 271);

коли прийшла звістка про наближене хана в Хмельницьким під Берестечком, „tak byli nasi consternati, że i cery zmienili“ (с. 351). Не закриває, що дехто з польської старшини під Берестечком, хотів брати козаків рафінованою зрадою: „aby dać jem słowo tylko, a potym udebrawszy armatę i strzelbę, wszystkich na pułki rozdawszy, w pień wykosić, przywileje odebrać, usum strzelby na wieki zabronić, wiązę znieść... i imię kozackie zagubić“ (с. 344). З другого боку деколи підносить гарні прикмети у козаків: Нечай, коли його напали Поляки в Краснім, „робив се, що доброму юнакови належало“... „мужно боронячи ся погиб і сам і багато инших козаків в ним загибло“ (с. 262), Небаба зветь ся „старинний і добрий жовнір“ (с. 380), до неволі взяли „кількох добрих юнаків“ (с. 335) і ин.

Виданє дра Чермака дуже старанне. В повнім виді діярія властиво не маємо й тепер, бо видавець пропустив всі уступи, що не вяжуть ся зі справами Річипосполитої ані в житєм Освенціма — отже передовсім всі реляції з чужих країв; але лишено листи писані в Константинополя, Волощини і Угорщини. Деколи поминав видавець й польські тексти, коли вони не вязали ся тіснійше з дневником, а були вже публіковані. Не все воно виходить в користю для виданя: так нпр. непотрібно — по нашій думці — пропущено один універсал Костки Наперского (с. 326, 328), длятого тільки що був друкований у Грабовского *Ojczyście spominki t. I* — в виданю не дуже критичнім. Вартість публікації дра Чермака підносить добрий коментар до особистих і топографічних імен.

Ів. Крип'якевич.

И. Лаппо, — Пинській сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира („Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія“, 1910 р., февраль. Ст. 284—300).

Під таким заголовком подає д. Лаппо цікавий історичний образок внутрішнього життя Річи Посполитої і східнього кутка литовсько-руської її частини в другій половини (68—69 pp.) XVII-го віку. На підставі кількох сучасних документів стараєть ся автор представити діяльність писького соймику в сих двох роках, що відбив в своїх ухвалах і інструкціях тодішній настрій місцевої шляхти, який витворили вже криваві події попередніх років, а довели до високого ступня напружености ще не минуша небезпека нових нападів ворога і ревігнація в сей неспокійний час Яна Казимира. А заравом зафіксували соймикові документи й факти, які характеризують правно-державне становище шляхти, її станові й місцеві домаганя і тенденції, деякі подробиці витворених під той час поглядів на справи політичні і суспільні.

Підставбю служать авторови універсал примаса гнізненського архидієкупа Миколи Празмовского в дня 19/IX 1668 р., в яким він сповіщає про резигнацію короля, призначає день перед-конвокаційних соймиків і конвокаційного сойму та пропонує зробити потрібні зарядженя в справах, викликаних останніми подіями; далі — ухвала і інструкція послам пинського соймику в 15/X 1668 р. і, нарешті, — інструкція послам того ж соймику на відбутій 2-го мая 1669 р. елекційний сойм. Документи сї видобуті в пинських гродських книг, що переходять в Віленськїм Центральнїм Архїві. Зміст ухвали і інструкції 1668 р. складають в першій мірі військові зарядженя для оборони від нападів ворогів і засоби для забезпеченя свободи виборів короля від впливів і пресїє можливих претендентів (особливо — московського). Інструкція 1669 р. згадує про деякі цікаві факти, як напр.: про обуренє пинської шляхти в приводу несподіваного і неправильного призначеня та прискореня пинського і взагалі литовсько-руських соймиків (що, очевидно, зроблено було в интересах „коронної“ шляхти); про домаганє, аби коронні урядники не привлащували собі справ, які належать до урядів князівства (були випадки нарушеня сього правила); про захованє давніх порядків в судах Князівства; про недопущенє дисидентів до земських урядів, охорону католицької віри і т. п. Постанови сї одначе були ухвалені не одноголосно.

Зі змісту згаданих документів (д. Лапно не подає їх автентичного тексту) пинські соймики в другій половині XVII віку представляють ся інституціями вже значно розвиненими, а соймикующа шляхта виступає вже досить вихованою в шляхетській „школі“, ясно розуміючою свої станові права і прерогативи, почувачою себе головний елементом і чинником в сфері загально-державного і місцевого життя і урядованя: видно, що час, який проминув від офіційального устанавленя соймиків (грамота Жигимонта-Августа в 30-го грудня 1565 р.) не проминув для неї марно.

Нового освітленя литовсько-руських соймиків або нових сторін до виясненя їх організації, складу, компетенції, функцій і т. п., — нарис д. Лапно не приносить. Одначе, дякуючи відповідному доборови документів, само вже переповіданє їх змісту служить гарною ілюстрацією до попередніх наших відомостей про соймики; особливо, — до відповідних сторін праці Н. А. Максимейка¹⁾, які воно ніби відживляє, надаючи тіло реальні образи його сухій схемі.

Так само доброю ілюстрацією може послужити нарис д. Лапно і для того, хто хотів би прослідити вплив зовнішніх і загально-держав-

¹⁾ Див. ст. 103—109 його розвідки: „Сеймы Литовско-Русского Госуд. до Люблинской Унії 1569 г.“ Харків, 1902 р.

них подій другої половини XVII-го віку на жите і настрої шляхти литовсько-руської провінції, яка ще не поправила ся від наслідків народніх рухів і нападів московського війська, а в додаток, по Андрушівській умові 1667 року зробила ся майже поміжною з ворожою територією Московської держави.

Між иншим, автор звертає увагу на важні документи в пинських гродських книгах, що відносять ся до рухів Богдана Хмельницького. Два універсали гетьмана, активовані в пинських гродських книгах, він особливо принотує. В першій (з Чигирин, 31 грудня 1656 року) Богдан Хмельницький наказує „громити“ всіх „войску Запоровскому не вычльивых и не прыжилных“, в другій (з Чигирин, 29-го червня 1657 року), звертаючи ся до зібраної на пинськім соймику шляхти (день соймика призначений Хмельницьким), пропонує їй вислухати реляцію пинських делегатів, вираджених до гетьмана і передавших йому „поприсяжное всего повету Пинского“, з ним „и войскомъ Запоровскимъ зъедноченъе през взятъе всего повету под оборону“ гетьманом; а також — довідати ся о „ласце“ гетьмана „ко всему повету“...

О. Назарійв.

И. Новомбергскій, Слово и дѣло государевы. Матеріалы, т. II. Томск, 1909, ст. II+368+6.

В. И. Веретенниковъ, Исторія Тайной канцеляр и петровскаго времени, Харків, 1910, ст. IV+306.

Виданий отсе II том (фактично перший) матеріалів по історії політичних процесів в Росії містить в собі 86 більших і менших „дѣлъ“ за чималий час 1690—1763 рр., себто до скасованя Тайної канцелярії Петром III. Документи зібрані в московськім „Архиві министер. юстиціи“ служать, як заявляє видавець у вступнім слові, додатком до його студії про „Слово и дѣло государевы“, над якою він тепер працює не вспівши досі опублікувати її. За сим томом матеріалів має вийти другий (зглядно перший) том таких же матеріалів, що відносять ся до XVII столітя. Само собою, що тема вибрана автором так для виданя матеріалів як і для студії на стільки цікава, що уаргументовані доводження про се автора, а поки що видавця, по нашому зайві. Ще інтереснійші повинні бути загальні висновки автора про значіне в історії Росії політичних процесів з приводу „слова и дѣла“. Про се ми вже можемо дещо дізнати ся з того, що подав автор в коротенькім вступнім слові, з якого можна міркувати, що праця мати-ме характер, так сказати „реабілітаційний“. Констатуючи факт, що досі про „слово и дѣло государево“ в російській науці майже нічого невідомо (с. I) і що „Полное собраніе законовъ“, а в конвенції й ті що досі сею справою займали ся (Ссіпов, Семевскій і ще

дехто) „даєть ложное представленіе объ этихъ процессахъ и преувеличенное понятіе объ ихъ жестокости“ (с. II), видавець приходить до неочікуваних, як сам каже, висновків. На його погляд „слово и дѣло не было проявленіемъ государственнаго террора, а своеобразнымъ обезпеченіемъ законности внутренняго управленія и даже самой важной гарантіей для личности. Эта послѣдняя путемъ слова и дѣла могла освободиться отъ безудержнаго произвола мѣстныхъ властей, выйти изъ тягчайшей кабалы социальныхъ, семейныхъ и другихъ отношеній“ (с. I). Одно слово се було щось в роді закона про особисту незайманність супроти надужитъ місцевихъ властей „превосходившихъ мѣру терпѣнія даже людей того времени“. Висновки дійсно неочікувані, до яких на нашу думку не дають права хочби отсі матеріали. Розумієть ся, що коли кому небудь робило ріжницю, чи сидіти в провінціальнойній тюрмі у якого вовводи, чи бути на „пыткѣ“ в преображенськѣмъ приказі, то кажучи за собою „слово и дѣло“ він певно виходив з тюрми напр. в Казані, щобъ попасти в застінокъ згаданого приказа. Вертаючи до самихъ матеріалівъ завважимо, що якразъ поміщені тутъ документи не дозволяютьъ робити такихъ загальнихъ виводівъ; зібрані черезъ щось лишень дрібні „дѣла“ преображенського приказа, а почасті Тайної канцеляріі, даютьъ односторонне, а черезъ те невірне освѣтлене згаданимъ процесамъ. Якъ знаємо згаданий приказъ займавъ ся не тільки такими справами, і дійсно політичні процеси міжъ його дѣлами становлятьъ дуже незначний процентъ. В сѣмъ якъ разъ томі справдішнихъ політичнихъ справъ майже нема — документи по більшій часті відносятьъ тя до такихъ осібъ, які „ложно сказывали слово и дѣло“. Черезъ те можна сумнівати ся, чи автору науково вдасть ся підтримати свої висновки. Черезъ односторонній підбір матеріалу тежъ немаємо тутъ документівъ, з вѣйкомъ одной справи, дотично України, де „слово и дѣло“ після 1708 р. поробило такі моральні спустошенія середъ української суспільности. Згадане „дѣло“, осьъ яке: в 1725 р. „інквізиторъ“ єписейського спасського монастиря монахъ Антоній подавъ доносъ на архимандрита тогожъ монастиря Даніїла, про те, що „прошедшаго 1724 г. посланъ былъ въ Якуцкъ бывшаго гетмана измѣнника Ивашки Мазепы племянникъ его, которой былъ съ нимъ въ измѣнѣ, Войнаровскій. И какъ его, Вонаровскаго, привезли въ городъ Енисейскъ, тогда, какъ воевода, такъ и надворнаго суда судьи, и прочихъ чиновъ въ Енисейску обыватели, его, Войнаровскаго, къ себѣ въ дома никто недопустили, Енисейскаго Спасскаго монастыря архимандритъ Даніилъ, не смотря на оное, его, Войнаровскаго, донускалъ въ монастырь и принималъ его къ себѣ, въ свою келью, съ честью и долгое время съ нимъ, Войнаровскимъ, у себя въ кельи сживалъ. А слышно объ немъ, Войнаровскомъ, было, что онъ в Якуцкѣ веденъ былъ за крѣпкимъ карауломъ и доущать его къ людямъ и къ

нему людей нікого не повелѣно". Далше автор дописи цитує дотичне місце в „генерального регламента“ про поводжене в „визѣнниками“ і жадає, щоб вгаданого архимандрита „взять и допросить“ (с. 246-г — 246-д.). Начальник преображенського приказа кн. Ромодановский побачивши в тім „важное дѣло“ післав відповідний указ для „взяття“ архимандрита в приказ (с. 16). Як скінчила ся ця справа, на жаль невідомо, бо на указі Ромодановського кінчить ся се „дѣло“. Загалом документи більше дають звісток для історії побуту, ніж для політичних справ. З чисто технічного боку в сім виданю запроваджена недогідна новість: відсилачів про те, звідкіля взятий документ, не поміщено безпосередно під документом, а винесено на кінець до оглаву; також нема майже обовязкового для більших збірок документів ані іменного ані річового покавчика, через що, розуміть ся, значно утруднене користанє документами.

Безпосередного розясненя сумнівів що до стійности висновків попереднього автора не дає й праця В. Веретеннікова. Не дає їх через те, що темою автора не значіне процесів в приводу „слова и дѣла“ в державнім житю, а сама інституція, що ті процеси переводила при кінци панованя Петра В. — Тайна Канцелярія. Для розясненя зачеплених Новомбергским питань в студії Веретеннікова можна знайти дещо лишень в VIII главі, де говорить ся про внутрішню орґанізацію Тайної Канцелярії і, так сказати, про саму техніку переводженя процесів, слідства, допитів ітд., при чім те, що тут находимо зовсім не говорить в користь ориґінальних висновків Новомбергского. Що до самої праці д. Веретеннікова то вона написана виключно (за недостатчею наукової літератури по сьому питанню) на підставі документів Тайної Канцелярії в Державнім Архіві міністерства заграничних справ в Петербурзі, і має вузко юридичний характер. Автор, як сказано, лишень о стільки входить в суть поодиноких процесів, на скільки се йому потрібне для виясненя сеї чи ишої сторони обговорюваної ним інституції, — Тайної Канцелярії — її орґанізації, діяльности, відносин до неї царя ітд. Через те мало маємо тут звісток про Українців, що попадали в лабети Тайної Канцелярії, а коли випадково й вгадано про кого небудь присланого сюди з України, то про те, за що їх прислали, себто їх провину (головно „хулигельныя слова“ про царя) майже нічого близше неказано. Так довідуємо ся в праці д. Веретеннікова про якихсь „Малороссіянь“ Муравейщика (?), Дейнеку і Ярему присланих в 1720 р. в Москву за якісь „хулигельныя слова“ — а які саме невідомо, як рівнож не знати, що з ними стало ся (с. 215); в 1721 р. кн. Трубецкой прислав з України монаха Порфїрія, якому поставлено в вину те, що мав в сні якісь „видѣнія“ і нарисовавши потім ті „видѣнія“ ширив між народом; не вважаючи на те, що так самі „видѣнія“

як і їх рисунок не тільки не мали якого небудь серйознішого значіння, але навіть були позбавлені всякого вмислу, як поясняє автор, монаха все таки після „розыска“ заслали в один з архангельських монастирів (с. 185—186), бо чим більше яка небудь справа була куріозна, тим більше Тайна Канцелярія підозривала в ній якесь укрите значіння. В 1722 р. Тайна Канцелярія займала ся доносом на віта міста Кролевця про те, що ніби він говорив, що краще було з царя зняти шкіру ніж з образів ризи і оклади, які буцімто наказано було здирати (с. 164). Як поступлено з побожним війтом, автор не говорить, хоч без сумніву, коли такі слова і були сказані, то їх жерела належить шукати в фіскалізмі, який ввчала проводити на Україні що йно установлена Малоросійська Колегія. Автор мимоходом згадує так про слідство Тайної Канцелярії „о непрядочныхъ поступкахъ“ Полуботка, Чарниша і других старшин, яку справу передано потім в „Вышній Судъ“ (с. 172). Нарешті коли згадати про донесеня Велямінова в 1726 р. о „непристойныхъ словахъ“ якихось двох українських полковників (?), що за се були заслані на Сибір (с. 241) і про присланого в Преображенський приказ а звідтіля в „Вышній Судъ“ Валькевича (Петра?), то буде все, що ми дотично України й Українців знайшли в книжці д. Веретеннікова. Заки дійти до самої Тайної Канцелярії, автор обговорив цілий ряд інших того рода інституцій, що в ними Тайна Канцелярія стояла або в генетичнім звязку, як нпр. т. зв. „маіорскія розыскныя канцеляріи“, або „працювала“ паралельно, як з преображенським приказом. При тім одначе автор пропустив ще одну інституцію, що в часі інтензивної діяльності Тайної Канцелярії теж займала ся того рода справами користуючись при тім доволі широкою автономією. Такою інституцією була відома Малоросійська Колегія. Нам напр. знані факти, що колегія не тільки переводила слідства по першим двом пунктам указу з 1715 р. але і видавала смертні присуди і, що головне, виконувала їх. Напр. в 1724 р. Малоросійська Колегія покарала смертю козака батуринаської сотні Юхима Книша за „худительныя слова“ про царя — своєю дорогою не позбавлені політичного значіння¹⁾ — причім з документів не видно, щоби колегія в сій справі звертала ся за вказівками до висших інстанцій.

І. Джиджора.

Кн. Б. А. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, ст. 423.

Кандидатська робота автора, праця ся не приносить нічого нового, себто не дає нових фактів на підставі незнаного документального

¹⁾ Моск. Архивъ Министерства Юстиціи. Дѣла правит. сената по малоросійской экспедиціи. „Реестръ малоросійскимъ дѣламъ, которые подлѣжат секрету“ кн. № 66/1793, лл. 1—44.

матеріалу. Вона написана виключно на підставі наукової літератури по цьому питанню, а головню „журналовъ и протоколовъ Врх. Т. Сов., виданих „Историч. Обществомъ“. Головну вагу автор поклав на виясненне так сказати юридичного значіння вгаданої правительственної інституції і означенне її місця в державній організації. Як відомо досі більшість російських учених, що займалися історією Врх. Тайн. Сов. ставили ся до його негативно (Соловйов, Філіппов і др.) закидаючи йому олігархічні тенденції, а проти сього стояв можна сказати оден тільки Алексеев²⁾. Автор отсеї монографії стоїть посередині тих двох таборів і стараєть доказати, що існуване такої інституції, як В. Т. Сов. вповні можна погодити і з існуванем самодержавія. Крім сього маємо тут поданий докладний огляд діяльности Врх. Т. Сов. виложеній доволі просто, так що з сього погляду праця ся може з користю послужити для дослідників, які спеціально сею справою не займають ся, а потрібні їм лишень остаточні виводи. Спеціально для українських справ тут майже нічого нема, коли не лічити коротенької звістки про „командейські полки въ Украйні“ (с. 343) — до тогож вповні баламутної. Як видно з сього авторови тодішне становище і устрій України на стілько неясні чи вовсім неввані, що для нього українські полки (територіяльці) і компанійські в одного боку а в другого слобідсько-українські полки представляють одно і те саме, принаймні ніякої різниці між ними він не бачить.

І. Джиджора.

Jan Rutowski — Klucz brzożowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII. Краків 1910, стор. VIII+252.

Ся праця не відносить ся властиво до української території: Березівщина нині в більшій часті заселена польською людністю і тільки східні її окраїни мішані; але інтересу свого розвідка для нас не тратить, бо суспільні й економічні відносини, які тут автор описує, мають дуже багато спільного з українською Галичиною.

Розвідка займаєть ся передовсім відносинами XVIII в., але у вступі вібрали вістки також про розвиток краю в давніших часах. Маєтности перемиського біскупства в Березівщині повстали головню дорогою дарів. В 1384 р. дістали ся біскупам села Рівно, Цергова, Домарада, Березів, Радимно, 1385 р. Пникут, 1434 р. Яслиска, Віскуниці, Далейв, Нова Ясінка; куплено тільки 1402 р. частину Близного і 1408 р. Люботову.

²⁾ Легенда объ олигархических тенденціяхъ Верховнаго Тайнаго Совѣта въ царств. Екатерины I. Русское обозрѣніе, 1896 г. кн. I—IV. Сильныя персоны въ Верх. Тайномъ Совѣтѣ Петра II и роль князя Голицына при водареніи Анны Іоанновны. Русск. обозрѣніе, 1896 г. кн. VI—XI.

Про колонізацію тих осад маємо звістки аж за польських-часів і більшість їх було правдоподібно новішого походження. Деякі з тих осад були осаджені й другий раз; нпр. Березів згадується вже 1359 р., а к. 1430 р. переносить ся на інше місце як Березів-місто; давня осада називається північніше „Starawieś“. В XV в. біскупи почали закладати нові села як Приситниця, Новий Дожараде, Гольцова і ин. Льокаційні документи тих біскупських осад не відрізняють ся вічим від звичайних осадних привілеїв. Число ланів 40 до 60; один лан іде на пасовиско, кожний осадник дістає по два лани. Обовязки осадників складають ся з двірського чиншу 16—36 гр. і десятини 6—8 гр.; обі повинности зливають ся тут зі собою, бо діставав їх той сам біскуп. Крім сього була данина в лану по мірі вівса і дві курки річно; раз на рік складало село 12 гр. на панського суддю. Літа волі були всюди по 20 літ. Солтис діставав 3—6 ланів і мав право заводити млини, коршми, купецькі лавки і т. ин. Від другої четвертини XV в. в осадних привілеях видно значні зміни в порівнянню з давнішими часами; збільшують ся повинности селян і приходять панщина, рівночасно зростають права солтисів.

Так представляється справа колонізації в льокаційних привілеях; але се були тільки пляни й проекти, а дійсність виглядає скромнішіе. Передовсім навіть в початком XVI в. осада не займає ще всіх 40—60 ланів; число ланів доходить в поборовім реєстрі 1515 р. найбільше до 20, а в 1589 р. до 30. Побіч господарів на ланах стрічаємо мало-земельну і безземельну людність, загородників і комірників. З промислових підприємств з поч. XVI в. згадують ся млини, коршми, рудні і тартаки; в Березові 1589 р. було 3 різників, 5 ткачів, 3 куштірів, 4 шевців, 4 кравців, 4 пекарів, 3 гончарів, 2 шлюсарів, 3 ковалів, 1 властитель лазні.

Про відносини в XVIII в. знаємо значно більше завдяки докладним люстраціям з тих часів. Автор передовсім дає опис м. Березова. Містечко мало в XVIII в. понад 700 мешканців; з національного і релігійного боку людність була дуже одноцільна, бо статут міста не дозволяв осідати тут єретикам, схизматикам і жидам. Міський уряд складав ся з бурмістра і трох радних, та з вїйта і шістьох лавників. Урядників вибирали міщане, але затверджував їх березівський староста; при виборах знати антагонїзм між богачами і біднішими; біскупські комісарі старали ся використати сю незгоду для себе. Доходи міста ішли в винайшів ратуша, в пропїнації; місто мало також кількох загородників в сусїднім селї, але з сеї причини прийшло до великих спорів в біскупами і місто втратило своїх підданих. Податки складали міщане на деякі означені потреби, але сей дохід був мінімальний.

Промислове життя в Березові як і всюди инше організувало ся в цехах, які приходили дуже часто до занепаду. В 1748 р. впорядкував цехові устави архієпископ Сераковський; по австрійській окупації зреорганізовано цехи 1784 р. Що до своєї організації березівські цехи нічим не ріжнили ся від звичайних шаблонів; автор дав широкий огляд цехового життя. Торговля була унормована спеціальними приписами; перегляд ціи збіжа за 1774—1794 рр., представлений автором в інтересних таблицях. Ціни кірця пшениці нпр. переходять за сей час такі вагання (в золотих): 12·10, 11·26, 10·05, 10·03, 9, 8, 10, 17, 17·15, 10, 14, 16, 19·15, 20, 29, 24, 18·15, 18, 12.

В селах березівського ключа в пол. XVIII в. було к. 3.000 підданих. Громадська верхність складала ся в віята і присяжних; віят вибирав ся громадою на один рік і складав присягу на вірність. Він був передовсім сільським суддею, притім повнив деякі функції в двірських господарстві: збирав двірські чинші, розділяв панщизняну роботу, списував реєстр судових кар і т. ин. На віятів вибирали середньо-заможних господарів. Присяжні, також виборні, держали в своїх руках скриньку, т. зв. „скарб“.

Господарська структура досить ріжпородна; найчисленніші селянські господарства і дещо подібні млинарські і коршмарські; осібно стоять господарства солтисів, осібно плебанів і на кінець двірські фільварки. Між селянами давніше був слідний поділ на господарів, загородників і халушників; в XVIII в. селянські господарства так дроблять ся, що ріжниця між тими групами майже зовсім пропадають; пересічна селянська власність не доходить до чверти лану. Все таки лишила ся ріжниця в повинностях, бо господарі повнили тяглу панщину, загородники тільки пішу. Панщина в тих часах обіймала вже шість днів на тиждень з цілого лану, в меншого ґрунту пропорціонально менше; панщизняний день зачинав ся зі сходом сонця, а кінчив ся в заході. Що до деяких робіт, було означене, кілька має селянин зробити; нпр. звести одну фіру дерева, змолотити копу збіжа. Замість робити панщину, селянин міг за угодою двора „пустити ся“ на чинш — 12 зол. з чверти; але тоді мусів робити пішу панщину, т. зв. карбові дні, а було їх в році стільки, кілька золотих виносив чинш. В березівських добрах чиншових селян було дуже небогато, переважали панщизняні. Данини відгривали невелику ролю; дань платила ся в вівсі, як овес чиншовий і лісовий, сей остатній за право користувати ся лісом. Зміни в селянських обов'язках прийшли вже за австрійського пановання 1786 р.

Фільварків було в Березівщині всього шість; вони розширювали ся коштом селянської власти, бо пани зносили сусідні селянські загороди і селян переносили на инші місця. Роботи на фільварках відбу-

вали ся також панцизніями силами. Стрічаємо все скарги селян, що державці кривдять їх і домагають ся більших повинностей, як ті, що описані в інвентарях. — Розділи про села ілюстровані в книжці численними статистичними таблицями.

Іван Крип'якевич.

Walery Przyborowski — Przyczyny upadku Polski. Zarzys historyczny. Варшава-Львів, 1910, ст. 266.

Яка була причина упадку Польщі на думку д. В. Пшиборовського?

„Історія заховала нам численні свідоцтва упадку великих держав як у старині, так і в пізніших часах, — каже він у передмові до своєї книжки — і все остаточною й головною причиною сього упадку був чужий наїзд. Коли народ мав досить енергії й сили, і — звівши побідну боротьбу — відпер сей наїзд, або коли географічні умови були такі, що сей наїзд не міг вдержати ся довго в здобутих землях, то держава існувала дальше; коли-ж одначе чужа перемога була сильнішою, а також й інші обставини неприхильні, держава мимо найздоровших підстав мусіла впасти й упала. Так було і в Польщю. Не згнула вода як держава тому, що мала злий уряд, продаїні висші сфери, вдеморалізовану шляхту, що угнетала селян і не мала міщанства, — але тому, що не потрапила викинути зі своїх границь чужого наїзду й у війнах, які з ним вела, була все покোনаною й побитою. А покোনаною була не тому, що не було в неї відповідних сил і засобів, але тому, що не мада здібного й енергічного вождя й начальника“ (ст. 19)

Бажаючи докзати се своє твердження, автор розбирає детально й критично всі війни, які Поляки вели з поділовими державами, починаючи від 1768 р., — отже: барську конфедерацію (1768—1772), війну в 1792 р. (і повстаннє Костюшка), війни наполеонські, повстання в рр. 1831 і 1863, — виказуючи раз-у-раз повну невдарність усіх майже вождів, що кермували у тих війнах польськими силами, отже: К. Пуласького, кн. Й. Понятовського, Т. Костюшка, Домбровського, Скшинецького, Лянґевича й ин. — й обвинувачуючи їх у консеквенції в запропаченню польської справи.

Осул, як бачимо, незвичайно різкий — чи одначе вповні справедливий, не беремо ся рішати. Зазначимо тільки те дуже тісне розуміннє автором історичних подій (процесів), яке показав він, приймаючи й орунжу інтервенцію чужих держав у Польщі в 2-гій пол. XVIII в. й неспромогу в польського боку дати їй належний відпір як факти самі для себе, не звертаючи зовсім уваги на те, що одно й друге було тільки наслідком одної загальної причини — внутрішньої анархії й упадку тогочасної Польщі. Бо коли-б польська держава була

сильним організмом, то про чужий наїзд не могло-б було бути й мови, а й відпір паїздникам був би иным, чим був у дійсности. І з сього боку виводи автора тільки іще більше потверджують відому конценцію краківської історичної школи. *Ів. Кривецький.*

Др. В. Щурат — Маринський культ на українських землях давньої польської держави (Нива, 1910, ч. 11—14). Автор указує на суспільно-національний характер культу Богоматери серед нашої суспільности XVI—XVIII (антикольський і антишляхоцький), удвідняючи свою характеристику коротким історичним оглядом чудотворних ікон Богородиці на Україні.

І. Крипякевич — Початки козаччини (Діло, 1910, чч. 174—177). Се реферат з нової праці проф. М. Грушевського, Історія укр. козаччини, т. I (в VII т. його історії України-Руси).

І. Крипякевич — Посли на дворі Хмельницького (Діло, 1910, ч. 95). Автор знайомить нас з тими церемоніями, з якими приймано чужосторонніх гостей при дворі Хмельницького від хвилі прибуття на Україну до від'їзду домів.

Ф. Колесса — Матеріяли до історії козаччини з рр. 1709—1721 зібрані в Шведському Державнім Архіві в Штокгольмі (Діло, 1910, чч. 33, 34, 36, 38—40). Перебуваючи в 1907 р. в Штокгольмі автор мав доступ до Шведського державного Архіва, де й відшукав чимало цікавих документів до історії зносин України з Швецією. В фелетонах висше згаданих чисел „Діла“ й знакомить нас автор ві змістом відшуканих ним документів; наукового видання текстів тут не знаходимо. Фелетони сі вийшли й окремою книжочкою (Львів, 1910, ст. 25, 8^о, ц. 30 сот.). *В. Д.*

Свящ. І. Огибовскій — Къ вопросу о мѣстѣ погребенія основательницы Почаевскаго монастыря Анны Тихоновны Гойской (Волинскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., № 44). В сій статі подано відомости про Дорогобужську церкву, передтим — монастирську, де, гадають, була похована Ганна Гойська. В льохах під церквою нема тепер ніяких гробівців: як оповідають старожителі — кости похованих там небіжчиків звідти винесено і поховано на кладовищі.

О Св. Димитріи Ростовскомъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 43). З приводу 200-річя смерти сього діяча уміщено тут три статі: одна — подає його життєпис, друга — оповідає про його, як укладача Четїх-Міней, третя — показує його заслуги, як місіонара, автора „розьска о Брынской вѣрѣ“.

М. Доброгаєвъ — Черниговській игуменъ Каллиствъ Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастиря Почаевскаго (Волинскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 40). Автор подає історичні відомости про ігумена Каліста Меновського, що був настоятелемъ Черниговського Іліїнського монастиря від 1683 р., а потім заряджував Максаковським монастирем, положеним на лівім боці р. Десни за 70 верст від Чернігова. В 1688 р. пробував він в Москві, де обороняв самостійність Черниговської архієпископії та її незалежність від київського митрополита і привіз в сій справі грамоту царів Івана і Петра Алексієвичів та Софії Алексієвни. Автор вібрав все, що тільки можна було відшукати про сього ігумена Каліста; так напр. подані тут навіть ріжкі написи на церковних богослужібних книгах, де згадано імя ігумена Каліста Меновського.

М. Доброгаєвъ — Игуменъ Почаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастиря Іосифъ Исаевичъ (1708—1731 г.), (Волинскія Епархіальныя Вѣдомости, 1906 р., ч. 42). Подано відомости про Йосифа Ісаевича, що в 1708 р. через ворожий напад Шведів і переслідуване „благочестія“ (православія) мусів кинути Волинь і перейти на Чернігівщину, де дістав в заряд Юрїївський монастир в м. Козельці, користуючи ся повагою у київських полковників — Волинського і Танського; наведені також в сій статі уступи в їх універсалів і листів. Ісаєвич мав думку повернути до Почаїва і навіть купив за гроші Почаївського монастиря село Лихолітовку на Чернігівщині, але так і не повернув ся, померши в Козелецькїм монастирі літній віком в р. 1731.

К. Харламповичъ — Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность (Православный Собесѣдникъ, 1909. XI). Архимандрит Константин Борковскій, українець з походження, княгиня по освіті, почав свою діяльність в Києві 1750 р., продовжував її в Москві, на посаді професора тамошньої Духовної Академії, потім переніс ся до Казані і закінчив своє житє в Нижнім-Новгороді 1773 р. Таким чином, Борковскій належав до тої численної плеяди культуртрегерів-Українців, яким північ Росії мусить бути вдячною за організацію духовних шкіл, розвиток науки і належне поставлене просвіти.

Ієрархи Бѣлгородско-Курской епархіи въ XVII и XVIII столѣтїи (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 2—6). Статя ся почата давнійше. В новій частині подано дальші відомости про білгородських архиєреїв і в їх описані отсі: Петро Смілич (Смѣличъ, — 1736—1742 pp.), — Серб з походження; митрополит Антоній Черновський

(1742—1748 рр.) — молдавський уродженець; Іоасаф Горленко (1748—1754 рр.), — Українець, син прилуцького полковника; Лука Конашевич (1755—1758 рр.), — вихованець Київської Академії, що був до свого єпископства просвітителем в Москві; Іоасаф II (Миткевич, 1758—1762 рр.), — Українець, вихованець Київської Академії (його часи відзначалися найбільше неприхильним відношенням уряду до Українців; в однім з своїх листів Іоасаф пише: „Бѣда да горе! вси теперь Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ преврѣннѣ“); Порфірій Крайський (1763—1768 рр.) — уродженець України; Самуїл Миславський (1768—1771 р.), — земляк святителя Іоасафа Горленка і товариш його в київській академії, потім — митрополит київський, померший в 1796 р.; Аггей Колосовський (1774—1786 рр.), — син козака з Полтавщини; Феотист Мочульський (1787—1817 рр.), — родом з задніпровської України, син шляхтича.

Описаніє Почаевської Лаври вскорѣ по отпаденієи въ унію въ 30-хъ годахъ XVIII вѣка (Волинскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 34). Подано зміст „візити“ або візитаційного акту уніятського єпископа, в яким списаний інвентар Почаївського монастиря 1736 р.

Дневная записка пѣшеходца Саратовскаго церковника изъ Саратова до Кіева въ 1787 г. (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 30—31). Докладне оповіданє про подорож по Курським намісництві, з описом церков, монастирів, богослужень в їх, приїзду імператриці Катерини II. Оповіданє се передрукованє з „Саратовскаго Историческаго Сборника“, т. I.

Єпископъ Алексій — Религіозныя движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX столѣтія (Православный Собесѣдникъ, 1909 г., I—XI).

Єпископъ Алексій — Матеріали для исторіи релігіознаго движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX вѣка (Там же, I—III, V—VIII). Се — докладне оповіданє про релігійні рухи серед українського населеня, а також серед німецьких колоністів; його почато друкувати ще в попередніх роках.

Пребываніє императора Петра I въ Кіевѣ 200 лѣтъ тому назадъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 25). Подано відомости про одвідини Петром I-м Кієва: вперше — 1706 р. — перед Полтавським боєм, вдруге — по бою 1709 року. Ю. С.

Мих. Грушевський — Українська історіографія і Микола Костомаров (Л.-Н.-Вістник, 1910, ч. 5, ст. 209—225). Перша

частина статі се короткий огляд укр. історіографії і її течій перед Костомаровом. Далі йде характеристика історичного світогляду знаменитого історика. „Ідеї проголошені покійним істориком ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчости як історика, і в багатьох точках вістають ся непережитими й тепер“ — сими словами кінчить проф. Грушевський свій інтересний нарис. *В. Д.*

III. М о в а.

M. Meillet — Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Переклад з 2-ого французького видання Wilh. Printz-a), Липськ, 1909, ст. XVIII+330.

В оригіналі праця ся називаєть ся: Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, в угоду німецькому перекладчикови і німецькому світови автор згодив ся на звуженє понятя „індо-європейський“ до понятя „індо-германський“. Ціла книжка одначе против такого звуженя. — Хоч автор опираєть ся на фундаментальній праці Бруґмана, то все таки неможна йому ніяк відмовити в оригінальності. Перш усього книжка легко читаєть ся, між тим як подоліти хочби і коротку порівняну граматику Бруґмана — праця довгого і тяжкого труду. По друге автор слідить тільки за такими проявами, які спільні не менше як двом мовам і тільки на підставі розсліджених даних ставить виводи. Спірних питань не зачіпає, бо книжка призначена для студентів, за те подає дуже богату літературу поодиноких питань, яка певне познакомиє кожного охочого студента з масою наукових спорів. Зміст книжки: Поняте індо-євр. мов, Індо-євр. мови, Фонетика, Основи відмін, Дієслово, Іменник, Реченя, Словотвір, Розвій індо-євр. наріч., Істор. огляд порівняної граматики, Бібліографія, Показчик. Подрібна рецензія проф. Ягіча в Archiv f. slav. Philol. XXXI. *I. Свенціцький.*

Leskien A. — Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis (Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, B. XXVII, № XIII і осібно). Липськ, 1909, ст. 23, 8°.

З приводу праці С. Северьянова: Супрасльська рукопись, Спб. 1904, т. I (текст), автор подає перш усього характеристику Мікльошичового видання сього пам'ятника старославянського письменства XI в. (Monumenta palaeoslovenica e codice Suprasliensi, Vindobonae 1851), вказуючи взагалі на недокладности копій і на поплутаність Мікльошичової інтерпункції. Відтак подає дуже влучні уваги про недокладности самого тексту в порівняню з захованими до наших часів грецькими оригі-

налами. З тими увагами треба познайомити ся ближше: 1) Найліпше передали перекладчики простий склад легенд, зате штучний красомовний склад проповідий представляв для них немалі трудности. 2) З гомілій, приписуваних Іванови Златоустови, вибирали вони якраз самі сумнівні і невдалі (*geschmackloseste und abstruseste Früchte der griechischen Kanzelberedsamkeit*), а до того і незвичайно трудні для перекладу. 3) Перекладчики старали ся бути можливо найточнійшими копістами, тож перекладали дословно, не вдаючись у вірність перекладу. Через те багато невірних передач, особливо в проявах ітацізму: $\eta = \epsilon$, $\alpha = \epsilon$ (напр. у перекладчиків: $\eta\delta\epsilon\upsilon\nu = \text{ιδειν}$, $\kappa\epsilon\upsilon\sigma\upsilon\nu = \text{κακρσυν}$), та приіменників з ріжними відмінами: $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha} + \text{acc.} = \mu\epsilon\tau\acute{\alpha} + \text{gen.}$ 4) Не меншої ваги було і те, що вони користували ся лихими або невиразними рукописами — оригіналами, авідки невірні читаня і невірна передача. Поправки автора обіймають сім статей: Івана Злат. на ап. Тому (Мікл. 382 = Сев. 498), на ап. Тому і против Арія (Мікл. 391 = Сев. 508), о смокві (М. 253 = С. 343), о соборі жидів на Господа (М. 285 = С. 384), на зраду Юди (М. 302 = С. 405), на благовіщенє (М. 178 = С. 243) і на св. вел. пяток (М. 320 = С. 427). Хоч вже много в тім напрямі зробив Северьянов, то автор вважає потрібним вказати на потребу і важність того рода студій над цілим складом Супр. рукоп., щоб тим робом дійти нарешті до конструкції вірного тексту.

I. Свєтцицький.

Dr. St. Romansky — *Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen*. (Fünftehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, hrg. v. Weigand, 1909, стор. 89—134).

Докладні розсліди автора мають подекуди вартість і для українців, тому годить ся згадати про деякі результати.

Слова апріль, август, май і март дістали ся до болгарського, подібно як і у нас, з латинського за посередництвом середногрецького і церковно-славянського. Слово баня в значіню купіль випроваджує автор з романського і відкидає давнійші погляди Кюге і Шрадера. Румунська форма *baie* запозичена з болгарського або сербського так само як і малярське *banуа* = копальня, купіль.

Бесага виводить автор безпосередно з сер.-латинського *bisaccium* в противенстві до Шухардта, Бернекера і Бартолї, що бачать жерело в новогрецькім *βισαχη*.

Славянські означеня буйвола перенято на гадку автора з сер.-латинського *būbalus*, що спершу означало африканську газелю.

Про походженє слова буза [поль. *buzia*] поставлено до тепер багато здогадів: Романскі виводить його з латинського *bussa* = уста.

Цілий екскурс присвячує автор слову *цїсар*, цар і доказує його походженє просто з латинського *caesar*. Від полудневих Славян перейшли його потім північні Славяни.

Імя *Домна*, знане з грецьких написий, витворило ся в латинського *dom(i)na*.

Слово *фа́кля* дістало ся до Німців і Румунів за новогрецьким посередництвом *φάκλα* з латинського *facula, facla*.

Фа́суль, наше *фасоля*, опираєть ся на латинській формі *phaseolus* і походній звідси новогрецькій *φασόβλι*.

Болгарське *фа́ша* = кусень шкіри відповідає нашому *фашина* і перейшло або з румунського *faşe* = вязка або з альбанського *faše*: обі форми витворили ся з латинського *fascia*.

Болг. *фъртуна* в значіню *буря*, що стрічає ся і у других балканських народів, між иншим у Сербів і у Румунів, від яких перейшли його очевидно наші *Гуцули галицькі* і *буковинські*, треба приписати вже новішому італійському впливови, хоть і в середно-латинськїм відповідає тому форма *fortuna*. Автор промовляє дальше за латинським походженєм слова *грѣкъ*.

Назву *гугля* = *футряна шапка* вагаєть ся автор виводити просто з латинського *sucullus* і признає турецьке посередництво. Додамо, що так само має ся річ і в румунськїм, а українське *гугля* повстало під румунським впливом.

Слово *гу́на* = *футро* дістало ся до славянських мов теж з латинського *gупna* і знане нині майже у всіх європейських народів у всіляких значінях.

Ху́рка в значіню *куделі* і вплив перейшло в мовах балканських народів з латинського *furca* (рум. *furcă*). Годить ся зазначити, що і в нас знане воно у *Лемків* у формі *фурка*.

Загально-славянське слово *комора* прийшло до поодиноких славянських народів в ріжних часах і ріжними дорогами. До Болгар і Сербів прийшло воно у формі *камара* з латинського за новогрецьким посередництвом (*κάμαρα*); хорватське *kòmoга*, словінське *komoga*, чеське, польське і українське *комора* запозичені в давнійших часах з романських мов, а деякі форми (як на приклад польське *komega*) навіть в найновійших часах.

З латини переняли Болгари при помочи грецької форми *κανδύλα* і слово *канділо*, яке розширило ся звідси по славянських землях. У нас крім церковнославянської форми *кандило* знане ще діалектично і слово *кандійка*, що повстало можливо під румунським впливом.

Що славянські форми *капа* латинського походження, про се ніхто не сумніваєть ся. Болгарське *кани́стра* походить теж з латинського (*са-*

pīstrum): українське діалектичне капестра = уадечка дістало ся безперечно в румунського sărăstru.

Цікаві погляди автора що до слів колястра і коляда. На його гадку переймили Болгари слово кола́стра просто з балкансько-латинського colastra, звідки пішла і румунська форма curást(r)ă. Болгарам завдячують Румуни всі форми з l (прим. colastră) — противний погляд Пушкарію неоправданій, — а Новогреки форми κουλιάστρα, γουλιάστρα, κλιάστρα [κ(ο)λόστρα пішло просто з лат. colostrum]. Румунське походжене українського колястра не підлягає найменшому сумнівови. Коледа повстало просто з латинського calendae без грецького посередництва. Противно і новогрецька κόλιαντα в значію Рієдва і румунська colindă треба приписати болгарському впливови.

За грецьким посередництвом за те прийшло слово комин (з лат. samīnus), а правдоподібно також слово корона.

Кошуля (середно-грецьке κασούλα) походить скорше з латинського casula.

Вповні слушно підчеркує автор за Мурком що слово кухня цілком не звязане з латинським coquina, як се доказував Гречек, бо походить з новіших часів з германського (пор. ahd. chūhhina, нім. Küche). Се дотикає також і нашої кухні.

Болгарське лaкeрдa має жерело в латинським lacerta (занотоване і у нас в словарі Грінченка), мрамор в латинським marmor, мул в лат. mulus (українська форма за німецьким посередництвом), оцет в лат. acētum (а не в гог. akeit).

Автор промовляє далі проти того, начеб слово алтарь запозичено в часі славянської єдності і доказує, що слово дістало ся до полудн. Славян з латинського altar(e), до західних за посередництвом німецької мови.

Болгарське пуле = віслук запозичене в новогрец. (πούλλιον) πούλλι = пташок, когутик, молоде звіратко. У нас пуля, пулька, пуляк, пульпак, пульцан означають индика, лише в Чернігівщині (як видно в Грінченка) курку: одначе кличка пуль нуль відносить ся взагалі до дробу.

Через Греків дістали Болгари слова paco (сер. і новогр. ράσον, лат. gasum, укр. ряса) і русáли (ρουσάλια і rosaria, rosalia).

Русь (наше русий) перейшло просто з латинського russus.

Скомень (церк.-слав. скомень) походить з латинського scamnum, московське скамя з грецького.

Що до слова спўза = попіл, то автор виводить його просто з латинського spodium і противить ся поглядам Штрекеля (Slav. Lehnwörter) і Фасмера (Живая Старина XV і Jagić-Festschrift 278), неначеб

воно взяло ся з грецького *σποδιά*, *σποδός*. В українські діалекти перейшло слово з румунського і знане з форм *спуз*, *спуза* і *спудза* (Грінченко IV, с. 191).

Болгарське *турма* перейшло не просто з латинського *turma*, а через сер.-грецьке *τοβριμα*; румунське запозичене з латинського, а українське і польське з румунського.

Високосенъ (ст.-слав. високость) походить з грецького *βίσεκτος*, що опираєть ся на латинським *bisextus*. З. Кузеля.

Gustav Weigand — Zur Terminologie der Molkerei (XVI Jahresbericht des Institus für rumänische Sprache zu Leipzig. 1910, ст. 213—230).

Студії над термінологією народніх знарядів, розпочаті щасливою рукою Шухарда і ведені з запалом молодшими силами (як прим. Мерінгером і Мурком і редакцією часописи „Wörter und Sachen“), прийняли ся скоро між ученими і дочекали ся тепер загального признаня. Їх вагу підчеркував не раз і заслужений дослідник румунської мови й етнографії, проф. Вайґанд і тепер, щоб улекшити своїм ученикам основну працю над термінологією молочарства у Румунів, збирає свої замітки, які поробив підчас свого побуту в північно-семигородській місцевині Тельч в 1897 і оголошує їх друком.

Молочарська термінологія взагалі дуже интересна і займала вже багато учених. Най лиш згадаю такі дві поважні праці як Б. Мартінього, *Wörterbuch der Milchwirtschaft aller Länder* (2 вид. Липськ 1907) і *Damé, Incercare de terminologie porogañă română* (Букарешт 1898); остатня интересна і для нас і тому звертаю на неї увагу тих, хто займає ся розслідами нашої народної термінології. Взагалі ж цікаві для нас усі студії над румунською молочарською термінологією, бо вже від часів Маліновського, Мікльбосіча і Калужняцького знаємо загально, що переважну частину назв дотикаючих пастушого життя переймили ми від Волохів. Розвідка проф. Вайґанда приносить з того боку кілька нових пояснень, тому хочу її обговорити трохи докладнійше.

Студія автора розпадаєть ся на дві частині; в першій описані доволі докладно, хоть не вичерпуючо, жите на полонині, вигляд пастушких забудовань і улаждень, усі знаряди, потрібні до продукції молока, а вкінці і сам спосіб всіляких перерібок молока; в другій частині обговорені молочарські терміни з етимологічного боку. Жите на полонині в північнім Семигороді не ріжнить багато від нашого у Гуцулів: ті самі загальні умови, ті самі прилади і способи. Проте свідчать зрештою і пазви, які переважно рівновзвучні з термінами, уживаними в наших го-

рах. Vătaf, colibă, сїобанї, coleașă, vătuїї, găleată, bărbință, dzăr, urdă, brinză і н. не різнять ся у вимові від наших загально уживаних навіть поза Карпатами: ватаг, колиба, чабан, кулеша, ватуля, гелетка, бербениця, дзер, вурда і бриндза; лише деякі слова підпали иньшим термінам.

Молочарська термінологія у Румунів в переважній части питома; більше число слів перенято лиш від Мадяр, дещо від Славян (а з окрема від Українців) і Турків. Деякі терміни вгадують крім того старинне альбанське або новогрецьке походжене.

Так Мадярам завдячують Волохи слово bálmos (мад. bálmos), яке зрештою стрічаєть ся і в турецьких та татарських діалектах і звідси дістало ся до инших бесід, приміром до болгарської.¹⁾ Наші форми балмус, бануш і баник²⁾ вийшли з мадарсько-румунських областей, хочтя знані не лише на Буковині і Гуцульщині, як се зазначає проф. Кадуняцький³⁾, але і в инших сторонах української території. З мадарського запозичено далі слово bărbință (мад. berbence), яке перейшло далі і до нас і поширило ся майже по цілій Галичині на означене малої діжки на сир. З мадарського виводить Вайганд також і слово coleașă (culeașă), кулеша; kóles значить в мадарським просо, яке ввагалі давнійше перед впровадженем управи кукурузи заступало кукурузяну муку. Вправді Тіктін у своїм словнику⁴⁾ хотів би се поставити в близшу залежність в сербсько-хорватським kulješ = Wasserbrei і чеським gulaše = Mehlbrei, одначе забуває, що управа проса прийшла зі Сходу і удержала ся до нині головно в східній і полуднево-східній Европі та що цитовані слова мають доперва другорядне, похідне значіне, а чеське gulaše також запозичене з мадарського. Зрештою лише у Мадяр і в Українців заховало ся значіне кулеші як каші з проса, в Українців у формі куліш, яка перейшла звідси і до Поляків.⁵⁾ Румунська coleașă могла проте вийти лише з сього осередка: трудно одначе рішити, чи перенято її від Українців чи від Мадярів, які могли її занести в свої вітчизни зі Сходу. Українська форма кулеша удержала ся

¹⁾ F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Denkschriften des kais. Akad. d. Wiss. Wien. Phil.-histor. Kl. T. 34 і т. 38.

²⁾ Верхратський, Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Львів 1901. I, с. 226 — баник сировник, печені пироги з сиром.

³⁾ Denkschriften, т. 30, ст. 12.

⁴⁾ H. Tiktin, Dictionar român-german. I. Букарешт 1903, ст. 391.

⁵⁾ Karłowicz-Kruński-Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego. II. Warszawa 1902, ст. 626: kulesz[a] в 1 значіню: rodzaj potrawy mącznej, lemieszka, mamalyga; в 2 значіню: kulesz: kasza jaglana na rzadko zgotowana, krupnik z kaszą.

одначе під впливом румунської *soleașă*. З мадярського мали Волохи перейняти і слово *cujmă* згідно *cusmă*, яке подібнує ся і у Славян: у Українців (лише в Галичині і одній частині України), Поляків і Сербів. Мадярське походжене слова не підлягає найменшому сумнівови, хочби вже для того, що не знають його Болгари, а у Поляків стрічаєть ся вже у найстарших писателів як загально знане слово (прим. у Рея і Оржеховського).¹⁾ Характеристично лише, що мадярську форму знаємо доперва в 18 столітя.

Мадярському впливови приписує Вайганд далі слова *fedelés* (мад. *fedeles*) = відро і *grundz* (також *grunț, grujn*, мад. *gőrgöngy*) = грудка соли. Що до слова *găleată* = гелетка, ділетка, признає автор його походжене в *galleta*, одначе думає, що і мадярське *galéta* відіграло тут ролю.²⁾ Румунське *hurducă* = трясти виводить автор в мад. *horzó* = бочілка, фаска. Тут безперечно належить і гуцульське та буковинське *гертев* або *гиртев*³⁾ і угорсько-руське *гаргала*.⁴⁾

Слів славянського походження в молочарській термінології не багато. Чи *сăгѣмб* = палочка до міряня скількості молока походить з середньоболгарського * *коржѣъ*, не дасть ся певно сказати, так само не дасть ся рішучо ствердити славянське походжене слова *jîntița*, хоть автор бачить його початок у польських Гуралів, звідки перейняли його Українці. Від Українців вняли Волохи слово *сеаѠп* (= котел) в ча[в]ун, що запозичене врештою в татарського і *лодба* (= доска) в лодва, що переняте з німецького *Lade*; більше теж як можливо, що *pistrúie, péstrită* (= вівця з пестрою головою) стоїть в звязи з укр. *пестрий*.⁵⁾

Далеко більше завдячують Волохи Болгарам, від яких перейняли також і деякі турецькі та татарські слова, як прим. *саѠсавал*; за посередництвом Болгар дістали Волохи рівнож кілька грецьких (прим. *colibă*) і мадярських слів (*гăбоș* в болг. *ръбошъ* = мад. *govás*). Деякі слова безперечно славянські, але не можна певно означити з якої групи (прим. *izméne* = *zari* = *измѣна* = *vestis, quae mutatur*). Українці в техніці молочарства вповні залежні від Волохів. Крім висше згаданих слів, які

¹⁾ Karłowicz, Słownik, II, ст. 619. Сумніви у Калужняцького, *op. cit.*, ст. 11.

²⁾ S. Pușcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Heidelberg 1905, бере за підставу слово *galleta* (ст. 60).

³⁾ Гл. Грінченко, Словарь української мови. Київ 1907, I, ст. 222; Желехівський, Малоруско-німецький словар. I. Львів 1886, ст. 139; Калужняцький, *op. cit.*, ст. 16.

⁴⁾ I. Верхратський, *op. cit.*, II, ст. 235.

⁵⁾ Прошу пор. хочби назви *риб пестрюга, пестряк, Грінченко*, *op. cit.*, III, ст. 148.

до певної міри також румунського походження (телетка) маємо тут отсі терміни :

1) бриндза, бриндзя рум. brinză; 2) бербець рум. bărbă-cuț (= одnorічна вівця) і herbéc (= баран); 3) г'ляг, кляг рум. chîag; 4) колиба дзер рум. dzăr (= сирватка); 5) гергев рум. hărdău (= горнець до вареня кукуруви); 6) риндзя⁶⁾ (= телячий жолудок) рум. rînză (також в значію китиця, кицька); 7) струнка (= огорожа, де доять корови) рум. strungă; 8) вурда рум. urdă; 9) ватаг рум. vătăf; 10) ватуля, ватулька (= одnorічна коза або вівця) рум. vătuii.

Сей спис можна б ще помножити, коли б розглянути ще й інші терміни, яких не має Вайганд, та додати до того ще й чисто пастушу термінологію. Для прикладу згадаю, що з румунського переняті такі слова як баталев (bataleu), бовгар (bougarîi), бундз (bunțu), бутей, ботей (butei), вакар і т. д.

З. Кузеля.

Paul Diels — Studien zur slavischen Betonung (Arch. f. slav. Philol. 1909, I—II, ст. 1—101). I. 1) Zur Betonung der zweisilbigen Feminina im Slovenischen — по біблії Далматина 1584, Kastelec-Bratouske buquice S. Roshenkranza 1682 і Modus iuvandi agonizantes, Rogerius-Palmarium Empyreum 1731, Japelj—Kumerdey: Новий завіт 1786 і 1800, Кузміча: Новий завіт 1848; 2) ст. 24 Zur Geschichte der Vokalquantität im Slovenischen; II) ст. 29 Zur Entstehung der čechischen Vokalquantität — в поодиноких словах, суффіксах, окінченнях декл. і кон.; III) ст. 82 Zur Akzentverschiebung im Präsens der slavischen Verba — особливо сербо хорв. і руських; а) від дієсловових типу vŏditi — vŏdim, водить — водишь і б) від іменникових типу gŏstiti — im, гостить — їшь. Ріжницю ту зводить автор до старо-інд. причинових і відіменникових dhārayati, bōdhāyati — dēvayāti.

А. И. Томсонъ — Къ вопросу о возникновении род-вин. (gen.-acc.) п. въ славянскихъ языкахъ. Сходныя явленія въ другихъ языкахъ. (Изв. 2-го отд. Акад. Н. 1909, I, ст. 59—83); *ibid.* 1908, III, ст. 281—302: Приглагольный род. п. въ праслав. языкѣ і II, ст. 232—264: Род.-вин. пад. при названіяхъ живыхъ существъ въ слав. языкахъ. Автор боронитъ дальше гадки про льогічну конечність розділу між ас.-пом. а ас.-gen. особливо при назвах осіб з індивідуально-вираженим значінем.

⁶⁾ Про се слово, яке стоїть в звязи з назвою гаївок — риндзівок поговорю небавом окремо.

Н. И. Некрасовъ — По поводу двухъ статей А. И. Томсона о род. вин. падежѣ (Изв. 2-ого отд. Ак. Наукъ, 1909, III, ст. 35—74). Авторъ виступає против обох статей А. Томсона з 1908 р., як у власній обороні — так і критикуючи автора. Боронить виводів своєї статі „О замѣнительныхъ надежахъ: родительномъ и винительномъ въ современномъ русскомъ языкѣ“ (Изв. 2 отд. А. Н., X², 1905 г., ст. 31—65).

П. Орѣшковъ — Древнеболгарское эпентетическое л (Рус. Фил. Вѣст. 1909, I, ст. 97—110). Се відповідь на рецензію проф. Грунського в Ж. М. Н. Пр. 1908, VII на роботу автора на вказану тему в „Извѣстія на семинара по слав. филология при у—та въ София“, II, ст. 1—64. Обі праці цікаві статистикою, яка установляє проценти в уживаню форм в епент. л і без нього в злупі губного зв. з и, ъ, є, а, к, н, ж в староболгарських кир. і глаг. памятниках. На наш погляд, хоч проценти тут не причім, бо факти мовні находять собі оправдане в історичнім розвитку мови і в порівнячім прослідженю нарічевих особливостей — праця ся має значіне не тільки, як фактичне угруповане нарічевих особливостей, але й можливістю угрупованя старо-болгарських памятників на основі певних сталих приміт.

Д. Кудрявскій — Къ статистикѣ глагольныхъ формъ въ Лаврентьевской лѣтописи (Изв. 2 отд. Ак. Наукъ, 1909, II, ст. 48—54 з діаграмою). Автора цікавить відношене форм аориста і причастих — лъ, що поступенно заміняє собою аор. вже в староруській мові. Аор. переважають в житіях, отже творах взорованих на староболг. зврцях та на грецькій літературній мові; уживане прич. на — лъ незначне.

I. С.

А. Діброва — Гармонізаційні засоби в українській мові (Укр. Хата, 1910, ч. 6—8). Авторъ указує способи, котрими наш нарід робить свою мову мелодійною: викиданне і скороченне самозвуків при розязві, вставлянне призвуків, щоб запобігти розязву і вставлянне самозвуків щоб обминути збіг трудновимовних призвуків при вязанню слів у реченню.

І. Огієнко — Українська фільольогічна наука за 1909 рік (Рада, 1910, ч. 9). Автор в своїй статі уважно потує все, що завилло ся в области збирання і студіювання нашої мови на Україні російській.

В. Д.

IV. Література.

С. Голубевъ — Панегирикъ кїєво-печерському архимандриту Елисею Плетенецькому 1618 года (Труды К. Дух. Ак., 1910, VI, ст. 296—350+2 таблиці).

Статя проф. Голубева викликана передруком панеґірика в 1618 р. „Въверунокъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецького“ й замітками до нього проф. В. Перетца в шестій книжці „Записок Українського Наукового Товариства в Київі“. Не говорячи про се в статі, що число жерел до біографії і характеристики предтечі Петра Могили значно більше, ніж се, яке подає д. Перетц у передмові до передруку панеґірика, спинюють ся д. Голубев над оцінкою д. Перетца що до значіння тих жерел, які він сам вказує. І тут не годить ся автор статі з висказом д. Перетца про ску́пність біографічного матеріалу для житєписи Плетенецького в „Казаню на честномъ погребѣ... Плетенецького“ Захарїї Копистенського та про значну більшість згаданих даних у панеґірику в 1618 р. Навпаки твердженню д. Перетца вказує д. Голубев цілком слушно велику вагу „Казаня“ для біографії і характеристики Плетенецького. Кількома замітками і доповненнями про инше жерело для житєписи Плетенецького, яке навів д. Перетц у своїй статі, себто про деякі чуда в Тературґіми Кальнофойського в 1638 р. кінчить ся перша часть статі. В другій части вияснює автор записку в збірнику кінця XVI віку Київської Духовної Академії, наведену в першій томі „Описанія рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ“ Петрова під № 119, де титулуєть ся Плетенецького архимандритом 1596 р. в часі, коли був архимандритом Никифор Тур (1593—1599). Згадана записка се фальсифікат, зложений що найменше з двох давніх записок на книжках або рукописних збірниках. Дальше наводить ся текст важного документу, доси неопублікованого, а се приказу Плетенецького в 5 січня 1604 р. й пояснення до нього та зміст грамоти єрусалимського патріярха Теофана, виданої кїєво-печерському монастиреви на просьбу Плетенецького. В третій части доторкає д. Голубев самого видання д. Перетца, закидаючи „уклоненія отъ подлинника, такъ сказать, невольныя, зависѣвшія отъ обычныхъ недосмотровъ переписчика или корректора“, а дальше „сознательныя“, бо д. Перетц попускав усї наголоси. Годячи ся вповні з закидом д. Голубева що до опускання наголосів при передрукованню старих текстів літературної і языкової вартости, які мають велике значінне для дослідів над акцентологією, я не маю змоги сам провїрити виданне д. Перетца в ориґіналом, бо в жадній львівській бібліотеці нема друкованого примірника „Въверунка“, але можу за те порівпати в ориґіналом другу часть „Казаня“ Копистенського при похороні Плетенецького, надруко-

вану д. Голубевом між замітками до статі. Комплетний примірник Казаня зберігаєть ся у збірці стародруків Петрушевича в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові під ч. 11. Передруковуючи текст, розкрив д. Голубев титли, вніс в рядки надстрічні знаки, не держав ся точно знаків перенинання і великих букв оригіналу, одначе не все щасливо. Самовільно вступлене є через ѣ в богатъох словах: его, здаетсѧ, если, еден, а в оригіналі: ѣгѡ, здаетсѧ, еслѧ, ѣдѧ^н. В той спосіб текст проповіді дістає великоруські прикмети. На неповних девяти сторінках передруку стрінув я крім того такі похибки, не знаю, чи незалежні від видавця, чи свідомі:

Голубев:

Казань:

стор. 339	стр. 8	з гори: Елисеешъ	Елисеѣм'
	„ 9	ѣздче	ѣздѣ
	„ 14—15	политѣцкихъ	политѣцкихъ
	„ 15	Полѣтѣкове	полѣтѣкове
	„ 26	Венѣаменова	Венѣаменова
	„ 29	о себѣ	ѡ себѣ
стор. 340	стр. 1	з гори: барвейся	барѣвѣйсѧ
	„ 2—3	прѣболѣ	прѣболѣ
	„ 9	въцалѣ	въцѣле
	„ 13	ест	ѣсть
	„ 15	апостольскій	апѣлскій
	„ 17	Шляхетство	Шлѧхѣ ^т тво
	„ 19	сотворяет	сѣтворѣѣ ^т
стор. 341	стр. 7	з гори: негды	нѣгды
	„ 25	Тѣпографію	Тѣпографію
	„ 2	з долу: пожѣтецная	пожѣте ^ч на
	„ 1	тѣпографія	Тѣпографіѧ
стор. 342	стр. 17	з гори: Тѣта	Тѣта
стор. 343	стр. 1	раздѣлилъ	роздѣлѣлъ
	„ 7—8	разумѣется	розумѣ ^т сѧ
	„ 10	гды	гдѣ
	„ 18	маетноскамъ	Маѣтносткам'
	„ 19	гвалтомъ	гѣлтомъ
	„ 24	гвалтятъ	гѣлтѣтъ
	„ 1	з долу: Шарпачы	Шарпѣчѣ
стор. 344	стр. 2—3	з го- Ставропѣгѣонъ	Ставропѣгѣон'
	„ 4	[ри: патріарха	Патріархи
	„ 5	Печерскому чиненое	Печѣрско ^м ѣчинѣное
	„ 12	тѣпографію	Тѣпографію
	„ 23	набожество	набожѣнство
	„ 24	гдыся	гдѣсѧ

	„ 6 з долу :	Благочесніа	Бѣгочетѣ
	„ 5	Тупографія	Туп' Тупографіи
	„ 3	святоблिवый	сѣоблівы'
стор. 345	стр. 17—18 з гори :	клюлы	клюбы
	„ 18	гды	гды
	„ 19	Господь	Гѣ
	„ 3 з долу :	Общежитіе	общезітіе
стор. 346	стр. 17 з гори :	видѣтъ	видѣтъ
	„ 17—18	Іустину	Іустинѣ
	„ 18—19	Константинополским	Константинополским
	„ 21	блаженому	Бѣженномѣ
	„ 3 з долу :	Никифоръ Каллиетъ	Никѣфор' Каллиетъ
стор. 347	стр. 26 з гори :	поволаиія	поволаи'а

Хоч цитати на полях подані низом, не подано на 339 стор. побіч слів про уродженне: Фкѡль быти має?. З того всього виходить, що коли „славянскимъ шрифтомъ съ сохраненіемъ ‚зверхнѣсті‘ Казаніе въ полномъ видѣ имѣеть быть напечатано въ „Сборникѣ Кіевскоі Археографической Коммисіи“ і коли має се бути такий передрук, як другої части „Казаня“, далеко краще поступить д. Голубев, як залишити сього заміру та зіставити сю працю кому иншому, хто з більшою старанністю і дбалою займеть ся передруком „Казаня“ ніж д. Голубев, що за богацько вже нагрішив ся на точці недбалости при видаванню старих українських памяток.

М. Возняк.

Lament chłopski na panу, wydał Józef Kallenbach, wydawca Karol BADECKI (Białe kruki, I), Львів, 1910, ст. VII+28, 4°.

Перший випуск нового видавництва „Białe kruki“, якого цілею єсть видавати польські і латинські друки бібліографічної рідкості, що появляли ся в Польщі, приносить рідкий друк з XVII віку, по змісту сатиру на тогочасні пансько-хлопські відносини в Польщі. Списана вона стихом, зложенням в 43 ямбічних чотиристихів, разом 172 стрічок, в драматизованій формі.

В сій сатирі виступає 11 селян та 12-тий „влодарж“ (двірський отамаи). Селяни розправляють при шклянці в господі про свою недолю, яку терплять від своїх панів. Не всі одначе 11 селян однакової гадки. Девятьох їх (Gaweł, Kopeca, Nawłok, Marchewka, Kurpot, Łaguzza, Dźwigoń, Strączek i Badura) скаржуть ся перед собою на панів, що з них „lupią skóry iak barany“ (в. 2), що вони мусять платити: „...czynsze, strożne, łączne, kurow dwoie, manny, żołędzie, chmiele

у orzechy“ (в. 13 і 15), що відбувають підводи, чи то літо, чи тріскача зима (в. 31), що з них вибирають немилосердно десятину із що ліпших кіп (72).

Коли післаний з орудкою селянин не справить ся добре після панських примх, мусить за невручно сповнену орудку заплатити або дістати кием, так як дістав від „влодаржа“ на панським за що небудь, або як за яку небудь дрібницю замикано його до „gąsiora“. Коли-ж хто в селян не може заплатити якої данини або віддати на означений речинець довгу, тоді пан являєть ся дуже твердосердним :

„Byś przed nim płakał krwią w nagłej potrzebie
„Rzeczec: rób chłopie! a mnie kat do siebie!“ (55—6)

Крім сих побоїв й драч не дістають селяни нічого взамін за се. Не вільно їм ані дробу тримати, щоби панської риби не видала, ані худоби, щоби панських лісів і пасовиск не нищила. До ліса не вільно йти, щоби нарубати дров. І так селяни бідують, коли :

„U panów wszystkie biesiady rozkoszy,
Pełna obora i kaleta groszy,
A człowiek niema za co kupić soli“. (77—79)

Пани живуть понад стан, а стане для них круто, продадуть або заставлять все, навіть селян таки; заставники знов скубуть „lud ubogi, iak iedno mogą“ (91). І коли останній із сих девятьох (Badura) застаналяєть ся над тим, звідки взяли ся пани, що чув десь-то що „człowiek nie iest niewolnikiem człeku“ (95—96) — тимчасом два останні селяни (Mikuta і Dyrda) вливають їх мов зимною водою своїми висновками. На погляд Мікути всюди єсть такі пани і хлопці всюди і в звириннім світі і в пташинім роді. Дирда потверджує се ще й легендою, що Бог вже Євнї діти призначив одних на панів, других на хлопів, неначе кажучи, що те, що Бог злучив, розлучити не можна. В тим приходить „влодарж“ і каже забирати селянам з господи „boć też iuż zły duch pana przyprowadził“ (170).

Ось такий короткий зміст сої сатири. Тут хочу лише кілька слів сказати що до видання сього намятника.

На початку, як звичайно, „Słowo wstępne“ проф. Калленбаха : воно разом з другим словом вступним „Od wydawcy“ становить проспект цілого видання. У вступі поясняє проф. Калленбах ціль нового видавництва, так потрібного для ратованя старих друків від загину, тим більше, що подібних польських видавництв зовсім не багато. Корницька бібліотека припинила вже своє таке видане, а „Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich“ проф. Вержбовського вже також закрита. Зостало ся лише подібне видавництво краків-

ської „Академії Наук“ п. з. „Biblioteka pisarzy polskich“, але його фонди і обсяг не великий. Дальша часть сього вступу має містити програму сього нового видавництва. Згадати належить ще про вступне слово „od wydawcy“ д. К. Бадєцкого, поміщене лише в проспекті. Тут переповіджено за Калленбахом про ціль видавництва та кінчить подякою проф. Кал. за співучасть та заповітом, що в другім випуску вийде сатира P. Zbylitowsk-ogo: „Przygana wymyślonym stroiom białogłowskim“ (Крак. 1600). По сих двох вступях маємо ще третій „wstęp“ знов проф. К. Він каже, що вже в літнім піврічю 1907 р. звернув увагу в своїх викладах, що значіне сього твору не лиш літературне, але й суспільне (ст. VI). На його гадку сей „dokument dziejowy“ єсть документом, що може „dać wątek do rozmyślań z dzisiejszą dołą związanym“ (ст. VII) та з певного рода вдоволенем говорить, що якийсь фейлетоніст „Gazety ludowej“ подає в № 25 уривок сього ляменту, та вміє його привноровити до нинішніх часів. Дальше порівнує д. К. один мотив з сеї сатири (легєнда о синах Еви) з подібним мотивом Hans'a Iachs'a.

По передмовях наступає гомографічний передрук, передрук „w piśowni dzisiejszej“, „Słowniczek wyrazów przestarzałych“, укладу К. Бадєцкого, та його „Wskazówki bibliograficzne“. Тут довідуємо ся, що сей передрук зроблено з примірника, що находить ся в бібліотеці в Корнику та єсть ще другий примірник в бібл. гр. В. Баворовського, та вчислено з десяток творів літератури, де згадано про сей друк.

Тепер хочу сказати лише кілька своїх заміток, які мені насувають ся. Виданий сей друк вельми інтересний як твір сатиричний, оснований на побутово-обичаєвим підкладі, яких небогато в польській літературі, та видане сього памятник має — на мою гадку — деякі недоладности. Що видано його в гомографічнім передруці, згода. Не розумію одначе, по що передруковано його „w dzisiejszej piśowni“, коли се видане призначене головно для „wykształconego ogółu (ст. II), а що тут справді рефлектвано на нього не лиш головно але й виключно, свідчить й сей факт, що видано його лише в 200 примірниках (відворот титулової картки). Передруковувати-ж на нинішний правописний лад памятник XVII в., се йому в тій новій одежі так до лица, як би було свобідно і до лица „wzrodzonemu szlachcicowi“ з часів Яна Казимира або Собєського в убраню, скроєнім після найновішого французького чи англійського façon-y. Як вже-ж конче має бути передрук в новій правописі, то знов хіба передрук з тими похибками римо-ритмічними, ортографічними блудами, а не так, як се зроблено в сїм виданю (ст. 18—19, гл. нотки). Замість сього може би було пораднійше дати легенький переклад на теперішню польську мову, хочби не в метричній формі, тим більше, що словарець д. Бадєцкого, уложений на підставі інших більших словарів, декуди не доля-

гає. Коли напр. д. Б. пояснює декуди до несхожу такі слова (пр. szczuka — szczupak, губа), то інші слова виходять часом так неясні, що для розуміння слів знов хіба взяти треба би словаря до рук. Возьмім хочби перше в краю слово: „biskup = tu w znaczeniu rzuć“ (ст. 21). Коли ще розуміємо пояснюване слово хоч під іншими може значіннями, то вже зовсім не знати, що значить те слово, яким має пояснити ся (!) неясний термін. Не відомо, чи сей термін входить в обсяг мінералогії, ботаніки і т. д.? Або як незручно пояснено пр. на ст. 22 „trzos = worek na kształt pasa, do opasania się pieniędzmi“. Деякі-ж пояснені слова вказують на се — чого я не хочу і не можу припустити — що дд. видавці даного місця мало або зовсім не зрозуміли. Так пр. на стор. 22 пояснюеть ся слово: „wydaj = zdradz, wydaj tajemnicę z czego robi się piwo“. Для більшої наглядности того що кажу та очевидности, як легко можна се темне — а властиво зовсім ясне місце зрозуміти, — навожу відповідний уступ:

„nie bywało przed tym jako żywo
 Nie chodzić do wsi sąsiedzkiej na piwo;
 U pana zasię narobią go z jarzu,
 Z sieczki, z tatarcki, wydaj go szynkarzu! (в. 81—84).

Тут зовсім виразно, що селянам о тайну, з чого робить ся пиво не ходило; вони працюючи при броварах, пивоварнях свого пана гаразд знали, з чого воно робить ся, що більше — вони й наводять, з чого їх пан робив для них пиво (з iarzu, з sieczki, з tatarcki). Вони жалують, що їм пан забороняє йти напити ся ліпшого пива в чужому селі, вони-ж мусять пити лихе пиво та солоно ще за нього скарбови панському платити. Слово „wydaj“ се неначе повторений приказ пана до шинкаря, щоби видавав як найбільше сього трунку та записав його на рахунок селян.

Дальше пп. видавці видаючи твір XVII, повний архаїзмів та того-часної „ludowej gwary“, старають ся неначе приноровити до неї та уживають в нотках, головно-ж в словарці якогось жаргону, певної такої „gwary“. Возьмім лише словарець д. Б., де находимо такі слова чистої літературної польщини, як: chudoba, skutnik, stare szkapu, paskudny kucharz, partacz, kośnik, niechluj, plucha etc. Але йдїм дальше до пояснень чи обробіток сього памятника. Зіставивши всі три вступні слова, вкажу лише загально, що в „Wskazówkach bibliograficznych“ тільки слабенько і зверху доторкнув ся автор зовнішнього критичного аналізу сього памятника (нема кінцевого вислїду часу його написаня), а вже внутрішнього критичного аналізу й не доторкав ся. Не видно ані в бібліографічнім вчисленю, ані в переведеній робітці

сліді проби присвоїти собі знанє історії тодішніх суспільних відносин, а історії селянства в Польщі в окрема.

Одначе сей випуск має крім деяких — на мою гадку — уємних сторін й кілька додатніх. Крім того, що приносить так інтересний твір народньої літератури, а що найменше носить сього ціху так формою і змістом, визначаєть ся він гарним орнаментом титулової сторони, досить виразним гомографним факсимілем, гарним друком на краснім картоновім папері, старанно переведеною коректою. Разять лише часті пробіли чистого паперу. Можна би побажати більше серйозности так поважному виданю.

Ів. Шнитковський.

Е. О. Карскій — Значеніє Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка. (Р. Ф. В. 1909, II, стор. 205—222).

Л. В. — Что значить фамилія „Гѣнтѣтниковъ?“ (ibidem 223—226).

Б. В. Варнеке — Гоголь и театр (ibidem 307—336).

Н. Н. Трубицынъ — Идеализмъ Гоголя (ibidem 297—306 ст.).

Всі ті статі появили ся з приводу столітньої річниці уродженя геніяльного Українця. Три перші з них цікаві дечим і для україніста. Проф. Карскій дав кілька вказівок на український елемент в літературній мові русских творів Гоголя (213—216). Іх жереда перш усього в основнім знаню рідної мови письменника, а потім в його живім інтересі для народньої пісні. В українських повістях 1-го періоду письменської діяльности Гоголя українських слів і виразів така сила, що і до „Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканики“ і до 1-ого тому творів прийшлось дати особні додатки-словарі, хоч багато дечого автор і постарав ся перемінити на в.-руський лад. Нічого дивного, бо письменник хотів представити реальне жите. Ще цікавіші особливости української складні, що свідчать про незатертий вплив рідної мови на літературну мову Гоголя. Неможливість писати чисто по літературному справляла Г-ю не мало прикрости, — він просив навіть свого т-ша Прокоповича учителя русскої мови поправити мову 1-ого вид. своїх творів 1842 р., „какъ ты переправляешь тетради твоихъ учениковъ“. Мимо усього того нелітературні вирази, взяті живцем в українського, вістали ся таки у Гоголя, напр. оно вам. это, приставка по — для скріплення діяльного дієслова, фраза неможно вам. нельзя. Дуже знаменна прикмета образовости мови письменника, яку він переняв від народньої пісні. Замітно се в епітетах і в картині страшного наслідку гарматного вистрілу, який відповідає вповні образ з пісві: „У Глухові, у городі стрільнули в гармати“. — Дальші части

гарної промови автора важні більше з методологічного боку, на що звертаємо увагу українців, та вказівками на те, як бачно прислуховався письменник до розговірної мови та приглядав ся до життя, про що свідчать його записники.

Статейка п. В. Л. — зовсім невдатна, бо ніяк не переконує нас в можливості походження назви „Тѣтѣтниковъ — Тентетниковъ“ від німецько-українського „тандитний“, або навіть „тендітний“. Здаєть ся, що правильніше було б шукати за походженням сеї назви в яких семінарсько-бурсацьких кличках з лат. tentare — „зволікати, тяжко думати“, або в перекручених етимологіях.

Проф. Варнеке займаєть ся оглядом відносив Гоголя до театру, при чім згадує про можливість унаслідженої від батька любови у Гоголя до сцени і до драматичної творчости (ст. 308). Сама статя має на меті показати велике значіне драматичної творчости Гоголя для розвитку руської сцени, особливо-ж акторської штуки. Статя ся одна з глав II-го тому „Історіи руськаго театру“.

Н. Трубіця проводить дуже влучно гадку, що Гоголь в першій ряді непоправний ідеаліст — мрійник, лірик, романтик, а не тверезий реаліст.

І. Свєтлицький.

Николай Быковъ — Ів. Ів. Манжура, українській етнографъ и поэтъ (1851--1893), Катеринослав, 1910, ст. 25.

Автор списав особисті спомини про Ів. Манжуру в роки 1885 по 1893 й поширив їх на стілько, аби виїшла заокруглена цілість. Не претендуючи дати біографії поета ані навіть оцінки його творчости, ціль статі „лишь напомнить объ этомъ писателѣ, дать нѣкоторыя данныя его жизни и творчества, ввести свѣтлую память поэта Манжуры въ эпоху возрожденія украинства“. Головну причину своєї недолі унаслідив Манжура по батькови, що вивчив сина пити, як йому було десять літ. За п'янство та злучену з ним грубість вигнали його з харківської гімназії, потім з харківського ветеринарного інститута; з тої причини й висікли його, коли поїхав 1875 р. добровольцем в Сербію боронити її від Турків. П'янство робило його часто нестерпним, коли він „втирав угли по чужих хатах“: в земського діяча Івана Григорієвича Василенка, в Синегубів, серед рідні автора статі і в інших. Василенко піддав Манжурі думку й дав грошевих засобів на дволітну мандрівку по Катеринославській губернії для записування народніх казок і пісень. Статі по українській етнографії поміщав Манжура в „Екатеринославск-ім Листк-у“ за 1884 р., в „Дпѣпр-і“ за 1884 і 1885 р., в „Степ-і“ за 1886 і пізніші роки. Вислідом фольклорного заінтересування Манжури були два томи, видані харківським історично-філологічним товариством, а саме „Сборникъ сказокъ“ і „Сборникъ малорусскихъ пѣсень“. За се й вибрали

його почесним членом московське та харківське історично-фільологічне товариство. Унаслідивши непоборимий нахил до алкоголю по батькови, він терпів на повну недостачу волі і свої особисті страждання злучив він з горем найнещасливіших, які втратили власну волю і не в силі бороти ся за ліпшу долю, та виспівав страждання від безсилности волі у своїх поезіях. Поетом людської неволі являється Манжура в „Степових думках та співках“, які видав Потебня у 1889 р., і в віршах, надрукованих в „Дніпровск-ій Молв-і“ за 1901 р. Другий напрям поетичної творчости Манжури звязаний тісно з його фольклорними інтересами. Д. Биков передає зміст недрукованої казки-поєми „Тремсин-богатир“, написаної в 1890 р. В запорожську казку Манжури ввійшов перероблений давний міт про Мінотавра та нова легенда, що нагадує історію матери та стрійка Гамлета, що вбили його батька. До всіх казочних тем підібрані запорожські обставини. Писав також Манжура бібліографічні замітки та кореспонденції, які друкував в „Русск-их Вѣдомост-ях“, „Одесск-ім Вѣстник-у“ й інших часописах. Під псевдонімом Іван Каличка видав кілька популярних брошур: Жар птиця, Як чорт шматок хліба одслужував, Диха година. Науковою і літературною працею займав ся всього дев'ять літ від 1884—1893 р., коли то попращав ся передчасно зі світом симпатичний і талановитий поет (уродив ся 1851 р., умер 3 мая 1896 р.). Своїми звичками нагадує нам Манжура бурсака гоголівського типу, якого повинно було більше зрозуміти окруження і сердечнійше займита ся талановитою, але від уродження безталанною людиною. *М. Возняк.*

А. Яцимирський — Огляд новітших розвідок і видань по історії старої української літератури (Наша Школа, 1910, ч. 3). В кн. 2 і 3 російського педагогічного журналу „Русская Школа“ надруковав д. А. Яцимирський огляд новітших видань і розвідок в старої нашої літератури. Автор мав на увазі потреби вчителів рос. середніх шкіл і огляд свій приладив до нової програми рос. гімназій. Починає він свою статю з огляду новітших праць по літературі на старославянській мові, далі оглядає нашу літературу київського періоду, після чого круто повертає на Суздаль і Москву. Доведений сей огляд до кінця ХІІІ в., але нашої літератури ХVІІ—ХVІІІ в. торкається побіжно і поверховно, майже не беручи на увагу робіт укр. учених. Дана стаття подає переклад (з певними змінами і доповненнями перекладчика, додана головню література на українській мові) першої частини огляду д. Яцимирського, саме тої, де йде річ про старослав. письменство та наше письменство київського періоду (кінчаючи ХVІІІ в.). Переклад владив нижшепідписаний.

М. Возняк — „Тренос“ М. Смотрицького (Діло, 1910, чч. 134—139). В першій частині своєї статі переказує автор зміст сла-

ветної книжки Смотрицького, в другій малює нам культурний стан нашого суспільства і духовенства на переломі XVI—XVII вв. на підставі Треноса та інших тогочасних творів, а в третій спiniaєть ся на самім Смотрицькім — його діяльності й значіню.

М. Возняк — Великодня вірша (Діло, 1910, чч. 95—97) на підставі друкованих праць і деяких рукописних матеріалів подає характеристику великодних вірш та знайомить з творцями їх.

С. Єфремов — На переломі (Рада, 1910, ч. 46) — се характеристика психічного стану нашого Кобзаря на підставі його поезії „Три літа“, писаної в кінці 1845 р. і уміщеної в зшитку його поезій під тим самим титулом в рр. 1843—1845, знайденого в 1906 р. в Архиві Департаменту Поліції в Петербурзі.

Г. Костельник — Шевченко в релігійно-етичного становища. Критична аналіза. Львів, 1910, ст. 32, 8^о, Бібліотека „Ниви“, ч. 15.

М. Євшан — Релігія Шевченка (Укр. Хата, 1910, ч. 4).

В. Щурат — Рецензія на брешуру Костельника (Учитель, 1910, ч. 1—2).

Г. Костельник — Репліка на критику д-ра Щурата (Руслап, 1910, чч. 55—60)

Др. К. Єрми — Промова в 49-роковини Тараса Шевченка (Руслап, 1910, чч. 55—58).

Статі на тему релігійного світогляду Шевченка.

Др. В. Щурат — Шевченко — Желіговський — Чечот (Діло, 1910, чч. 117 і 118). Замітка антикварія, в якій автор виказує, що вірш А. Сови чи Е. Желіговського, посвячений Шевченкови, не був самостійним твором, тільки перерібною з болгарського, а Шевченкова поемка „Посажу коло хатини“ дає чудову перерібку вірша Чечота, який своєю чергою переробив нашу народню пісню зі збірника Жеготи Паулі.

Ю. Тиховський — Велико-руська мова в творах Т. Г. Шевченка (Укр. Хата, 1910, ч. 1). Автор збирає звістки про твори Шевченка велико-руською мовою 1841—3 рр. і 1844—5 рр. та спiniaєть ся над тим, як сам Шевченко задивляв ся на писання по велико-руському (в своїх листах і укр. поезіях).

Др. В. Щурат — Найблизші жерела творчости М. Шашкевича (Учитель, 1910, ч. 1—4). Другий розділ заміток автора, розпочатих ще в мин. річнику „Учителя“. Тут спiniaєть ся д. Щурат на „Літературно науковій атмосфері Шашкевича у Львові“ і виказує, що нові ідеї імпортовані з Варшави і Вильна приймають ся у Львові в пер-

шій чверті XIX в. і розвивають ся дальше без перерви, так що нема чого шукати за джерелами творчости Маркіяна десь світами, як то робить дехто, бо були вони ближше — в атмосфері польського духового життя у Львові.

О. Пчілка — Марко Кропивницький, яко артист і автор (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 6). Подавши коротеньку історію нашого театру, авторка спинаєть ся на ролі і значінню покійного артиста в історії нашої театральної штуки, описує його гру, а нарешті характеризує його як письменника.

Др. Е. Олесницький — Кропивницький в Галичині (Діло, 1910, ч. 95). Цікава сторінка зі споминів з перед 35 літ, коли автор був ще учеником тернопільської гімназії. Як раз тоді (в 1875 р.) перебувала в Тернополі трупа Теофілі Романович, в якій грав і Кропивницький. Згадка за гру покійного артиста й присвячена статя.

С. Єфремов — Кропивницький и Грінченко (Русское Богатство, 1910, ч. 8) — коротка характеристика діяльности обох недавно померших наших письменників і діячів і оцінка їх значіння в громадській життю України.

Ф. Матушевський — О. Ф. Кистяковський (Рада, 1910, чч. 27 і 28) — просторий фелетон з нагоди 25-літї смерти видатного крiмінiолога. Автор сивняєть ся на фактах його життя, науковi і громадської діяльности і на його відносинах до українства.

М. Євшан — Поетична творчість Ів. Франка (Укр. Хата, 1910, ч. 7-8). Автор придивляєть ся спершу до поезії Франка з боку історичного — часу її повстання, переходячи після сього до розгляду її як прояву індивідуальности. Домінуючою струною всеї поезії Франка вважає він трагізм.

М. Євшан — Б. Грінченко і характер його творчости (Діло, 1910, чч. 99—101). Автор не зачисляє Грінченка до перворядних письменників, але високо ставить його, як чоловіка праці, обовязку, як каменяра, що в посвяченнєм всіх своїх сил трудив ся для загального добра.

В. Дорошенко — Борис Грінченко (Л.-Н. В., 1910, ч. 9). Схарактеризувавши загально літературну і громадську роботу покійного письменника, автор дає докладний огляд публіцистичної діяльности Грінченка початку 90-х рр. в звязку з иншими документами тогочасного політичного життя українського громадянства.

В. Сімович — Про літературну діяльність Бориса Грінченка (Народний Голос, 1910, чч. 40 і 42). Автор по черзі спинаєть ся над всіми родами літературної діяльности покійного письмен-

ника, характеризуючи його як поета, драматурга і повістяра. На прикінці згадує за його заслуги на полі укр. фільольогії. Статя, чи радше промова, увійшла до книжочки „На могилу Б. Грінченка“, Чернівці, 1910 (ст. 4—14), як і статя дра М. Кордуби „Народно-просвітня діяльність Грінченка (тажже, ч. 34).

Д. Пісочинець — На дружню могилу (Рада, 1910, чч. 106 і 107). Д. Пісочинець з юних літ був товаришем пок. Грінченка і в своїх фелетонах подає чимало цікавого матеріалу, без котрого годі буде обійти ся будущому біографови Грінченка; доповненням служить його ж статя в ч. 166.

С. Єфремов — Карпенко-Карий (Рада, 1910, ч. 199) — досить широкий „біографічний нарис“ покійного письменника в нагоди третіх роковин його смерти.

М. Лозинський — М. Грушевський (Діло, 1910, ч. 141). Статя писана в приводу 25-літя літературної праці шан. нашого вченого і подає крім біографічних даних коротеньку характеристику заслуг ювілята на полі літературнім, науковім і суспільно-політичним.

М. Ж — ко — 25 літ літературно-наукової діяльності М. С. Грушевського (Рада, 1910, ч. 134). Просторий фелетон, в котрім автор докладно знайомить з життям і широкою літературною, науковою і громадською працею ювілята.

М. Євшан — Леся Українка (Укр. Хата, 1910, ч. 6) — інтересна, хоча не безспорна, характеристика творчости поетки, котрій автор признає визначне місце в новій українській поезії.

М. Євшан — Микола Чернявський (Спроба характеристики). (Л.-Н. В., 1910, ч. 5). Автор уважає, що Чернявський займає в нашій літературі становище відокремлене, що він не знає, куди йому прихилити ся, до кого належати. Твори Чернявського обвіяні ідеалізмом, але сей ідеалізм уважає д. Євшан далеким від життя, а саму творчість письменника називає „до певної міри якоюсь сонною“. Поза тим — у вислові, в зверхній формі має вона певного рода грацію, ніжність, чарівну поетичність.

Д. Донцов — З споминів про В. Доманицького (Рада, 1910, ч. 217). Автор, котрому свого часу довело ся перебувати в Закопанім разом з покійним, подає нам свої спогади про своє спільне життя з пок. письменником. З багатьох інших статей присвячених памяти передчасно помершого відмітимо:

- С. Єфремов, Памяти В. Доманицького, Рада, ч. 203.
- П. Смуток, Останні місяці В. М. Доманицького, *ibid.* ч. 205.
- О. Білоусенко, Памяти В. Доманицького, *ibid.* ч. 205.

— Б. Лепкий, Спомини про пок. Василя Доманицького, Руслан, ч. 201.

— Зп., Василь Доманицький, Діло, ч. 207.

М. Данько — Вол. Винниченко (проба літературної характеристики) (Л.-Н. В., 1910, ч. 7). Не без цікавості написана характеристика молодого письменника з погляду марксієвського. Зауважити можна хіба те, що д. Данькови здаєть ся, відома лише та укр. література, котрої авторами були письменники рос. України. Принаймні се можна вивести з деяких його тверджень. Основні ж його погляди, очевидно, не місце тут обговорювати.

І. Конячій — Володимир Винниченко (Укр. Хата, 1910, ч. 3). Оцінка творчості, на жаль більш ентузіастична, як виразна.

О. Грушевський — Українське письменство в 1909 р. (Л.-Н. В., 1910, ч. 1). Автор оглядає наш літературний дорібок за минулий рік. Більшість огляданих ним творів друковані були на сторінках Л.-Н. В. З окремих видань маємо „літературні вражіння“, як назвав автор свою статю, про збірки оповідань Винниченка і Коцюбинського та поезій Карманського і Олеся.

С. Єфремов — Українське письменство року 1909 (Рада, 1910, ч. 2). Короткий огляд літературної продукції на Україні російській. Про Галичину автор, дивним дивом, навіть не згадує. В. Д.

Видання й статі, ширше обговорені в сім томі:

Наукова хроніка.

I. T. Baranowski — Sądy referendarskie, 1910.
— Księgi referendarskie, I. 1582—1602, 1910.

Преісторія, археологія, історія штуки.

М. Ковалевський — Соціологія, II, 1910.
Н. Hirt — Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde, 1908.
F. Kopera — Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce, 1909.
Н. Покровський — Церковно-археологічний музей С. Петербургскої Духовної Академії 1909.
В. Успенський — С. Писаревъ — Лицеевое житіе преподобнаго Юасафа царевича индійскаго, 1908.
Ө. Волковъ — Старинныя деревянные церкви на Волыни, 191

Історія політична і культурна.

W. Czermak — Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651, 1907°
И. Лапко — Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира, 1910.
Н. Новомбергскій — Слово и дѣло государевы, 1909.

- В. Веретенниковъ — Исторія Тайной канцеляріи петровскаго времени, 1910.
 Б. Вяземскій — Верховный Тайный Совѣтъ, 1909.
 J. Rutowski — Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII, 1910.
 W. Przyborowski — Przyczyny upadku Polski, 1910.
 М. Доброгаевъ — Черниговскій игумень Каллисть Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастыря Почаевскаго, 1909.
 — Игумень Мочаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастыря Іосифъ Ісаевичъ, 1906.
 К. Харламповичъ — Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность, 1909.
 Іерархи Бѣлгородско-Курскѣй епархіи въ XVII и XVIII столѣтїи, 1909.
 М. Грушевскій — Українська історіографія і М. Костомаров, 1910.

М о в а

- М. Meillet — Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1909.
 А. Leskien — Zur Kritik des altkirchenslavischen, 1909.
 S. Romansky — Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, 1909.
 G. Weigand — Zur Terminologie der Molkerei, 1910.
 P. Diels — Studien zur slavischen Betonung, 1909.

Л і т е р а т у р а.

- С. Голубевъ — Панегирикъ кієво-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года, 1910.
 J. Kallenbach — Lament chłopski na rany, 1910.
 Е. Карскій — Значеніе Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка, 1909.
 Л. В. — Что значить фамилія „Тятятниковъ?“, 1909.
 Б. Варнеке — Гоголь и театр, 1909.
 Н. Трубицынъ — Идеализмъ Гоголя, 1909.
 Н. Быковъ — Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэт, 1910.
 А. Яцимирскій — Огляд новійшихъ розвідокъ і видань по исторіі старої української літератури, 1910.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі між иншими отсі книжки:

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1.—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0 40
„ Чари на Україні	0 45
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодянский О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0 26
Будвиновський В. Хлопська посілість в Галичині	2.—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3.—
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2.—
„ Про говор долівський	1 30
Вовк Хв. Антропометричні досліди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини	1 50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезії	0 50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0 70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0 55
„ Угρουруські духовні вірші	2 50
„ Зносини Українців із Сербами	0 80
„ Народна пожива на Бойківщині	0 40
„ Як писати замітки ся при дієсловах	0 40
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по т. V—VII дав. Збірник іст.-філ. секції.	7 50
„ Люстрації королівщини в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
“ Віймки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2 00
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—V	12 00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0 40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельниччина	0 20
„ Звенигород галицький	0 70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0 60
„ Описи Ратенського старства	0 60
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	1 00
„ Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва?	0 50
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0 50
„ Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	0 20
„ Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи	0 30
„ Спірні питання староруської етнографії	0 50
„ Справа українсько-руського університету у Львові	0 50
„ Справа українських кафедр і наукові потреби українства	0 45
„ Про давні часи на Україні (коротка історія України з ілюстр.)	0 60
„ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин на Україні	3 00
З. Інтер. Історія географічних відкрить у XV—XVI ст.	2 20
Джиджора Ів. Матеріали московського „Архива Министерства Юстиції“ до історії гетьманщини	0 40
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0 16
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	1 80
„ Козаки	0 30
„ Листи до Ів. Франка і інших т. I	3 40
„ Листи до Ів. Франка і інших, т. II	4 40
„ Шевченко, українофіли й соціалізм	2 00
Етан Е. Економічне положення руських селян на Угорщині	0 26
Енгельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави	1 05
Етнографічний збірник т. I—IV, VI—X, XII, XXV і XXVIII по 3 00 кор., т. V, VI, VIII—XV, XVIII—XIX, XXIV, XXVI XXVII по 4 00	

	Корон
Фремов С. Національне питання в Норвегії	0:30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4:00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4:00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Бельській	5:00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4:00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4:00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570	4:00
„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630	4:00
Жите і Слово, вісник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по	5:00
Закляпський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0:40
Заневич — Знесене панщини в Галичині	1:00
Записки Наукового Товариства імені Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVI по 3:00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5:00, комплекти I—XX по 48:00, I—L по	120:00
Збірник фількологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I, нап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4:00, в оправі	5:00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3:00, на ліпшій папері	4:00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3:00, на ліпшій папері	4:00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II, нап. О. Кониський	4:00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5:00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4:00
„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III.	4:00
„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862	7:00
„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство	4:00
„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49	6:00
Збірник історично-філософської секції т. I—IV розійшлися (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський) т. V: Матеріяли до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX віку	4:00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4:50, на ліпшій папері	5:50
„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V	7:50
„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI	7:50
„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VII	8:00
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2:00, т. XI—XIII по	5:00
„Зоря“, письмо літературно-наукове, р. II і V по 6:00, р. VI і IX по	10:00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по	12:00
Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов.	3:00
„ Велика родня в Мшанці, Старосамб. пов.	0:10
„ Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст.	0:60
„ Причинки до історії рекруччини в Галичині	0:20
„ Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 pp.	0:20
Історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі	2:40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статі	4:00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	6:80
т. V. М. Смирнов, М. Данкевич, І. Шараневич — Гал. Русь	3:00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія вел. кн. литовського	3:20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в.	2:20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI—XVIII вв	2:00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12:80
XIII. М. Костомаров — Гельмголовець Виговського і Ю. Хмельницького	3:20
XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна	8:40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережжі	6:60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.	3:60

XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII ст.	5-00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5-00
Ігнраем Дж. Історія політичної економії	4-00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0-60
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1-20
Кареев М. Філософія історії	0-25
„ Філософія культурної й соціальної історії	2-80
Колесса Ф. Ритмика українських народних пісень	4-00
Конрад и. Національна економія	2-30
Костомарів М. — Руська історія в житєписях ч. II і III по	1-00
„ Письмо до ред. Колокола	2-00
Кревецький Ів. Оборонна організація руських селян на галицько-угорських пограниччю в 1848—49 рр.	0-60
„ Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX ст.	0.15
„ До історії організованя національних гвардій в 1848 р.	0-20
„ Пуцилівська тривога в 1848 р.	1-—
„ Фальшоване метрик для польських повстанців в 1830—31 рр.	0-10
„ Атарній страйки і бойкоты у східній Галичині в 1848—49 р.	0-12
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1-70
Крипякевич Ів. Львівська Русь в першій половині XVI в.	2-00
Др. Кузеля З. Причинки до народ. вірувань з початком XIX ст.	0-30
„ Про студії над дітьми	0-30
„ Угорський король Матвій Корвін в славянській усній словесности	1-50
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7 00
„ Руська Правда	1-00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16'00, повні річніки 1899—1907 по 16'00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12-00
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I.	2-80
Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.	0-30
Матеріяли до українсько-руської етнольоії т. I, III і VI	17-00
„ т. II, IV—V і VII (містять монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	22-00
„ т. VIII і IX по З К, т. X і XII по 5 К, т. XI	2-00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2-00
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури, т. III 8'00, т. IV.	2-00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3-00
Олехнович В. Раси Європи	0-70
Онишяевич Г. — Руська бібліотека т. III	3 00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4-00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5-00
„ т. IV і VI. Апокріфи і легенди з українських рукописів по	5-00
„ т. V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.	6 00
„ М. П. Драгоманів, його козїлей, похорон, автобіографія і спис творів Якуб Гаватович	4-00
„ Якуб Гаватович	1-00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6-00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0-20
„ Скандинавщина в давній Русі	0 40
„ Слово о полку Ігоревім	1-60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2-80
Правничя часопись, річник IV—V по 6'00, VI, VII — X по	2-00
Правничя бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	—
Правничя і економічна часопись, т. I—III по 3-00, т. IV—V і VI—VII по 4-00, т. VIII—IX по	5-00
„ Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4-00
„ в р. 1878 2-00, річи. XIII з доповненем	3-00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1-00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0-80
„ Начерк географічної термідології	2-00
Свепцицький Іл. „Архаггелови ввщання Марія“ і благовіщенська містеріа	1-00
Сеньобб Ш., Австрія в XIX ст.	0-80
„ Міжнародні революційні партії	0-40
„ Церква й католицькі партії в XIX ст.	0-45

	Корек
Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське життя	0:60
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	1:00
Стороженко М. Історія західно-європейських літератур до кінця XVIII ст.	4:40
Стоцький С. — Буковинська Русь	2:40
Студинський К. Др. — Лірика, студія	0:40
" Пересторога, історично-літературна студія	2:00
" З кореспонденції Д. Зубрицького в р. 1840—1853	0:70
" Польські копіїрації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46	3:00
Тен Г., Філософія штуки	1:00
" Нариси із старинного світа	0:65
Терлецький О. Москвофілі й народовці	0:30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	2:00
" Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3:00
" Київська Ковачина 1855 р.	0:10
" Маруся Богуславка в українській літературі	2:00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0:30
" Розвій астрономічних поглядів	0:46
" Розвій поглядів на лихву	0:30
" Розвій поглядів на вселенну	0:90
" Розмови з Л. Толстим	0:30
Українсько-руський Архів. Т. I: Др. Іл. Свенціцький, Опис рукописів Народного Дому	4:00
Т. II: Др. І. Франко, Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840 р.	4:00
Т. III: М. Тершаковськ, Матеріали до історії нац. відродження Гал. Русі в 1830—40 рр.	5:00
Т. IV: Матеріали до історії шкільництва у Галичині XVIII—XIX в.	3:00
Т. V: М. Вовняк, Фільологічні праці Ів. Могильницького	5:00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6:00, II, 4:00, IV, 3:00, опрavnі о 1:20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12:00
Фер Л. Будда і Буддизм	0:30
Франко Ів. Іван Вишнєвський	2:00
" Про панцину і її знесеня 1848 р.	0:60
" Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах	2:00
" Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0:50
" Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	0:30
" Шевченко героєм польської революційної легенди	0:40
" Карпато-руське письменство XIII—XVIII в.	2:00
" Лукіяна Кобилиця	0:40
" Козак Плахта	0:40
" Король балагулів Автін Шашкевич і його українські вірші	0:35
" Матеріали до історії колівщини	0:40
" Наливайко в мідянім биці	0:35
" Пісня про правду і неправду	0:80
" Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840.	1:00
" До біографії Івана Вагилевича.	1:00
" Причинок до студій над Острєжською Біблією	0:30
" Святий Климент у Корсуні	5:00
" Студії на поли Карпато-руського письменства	1:00
" Студії над народними піснями. Ч. I	3:50
" Нарис історії українсько-руської літератури до р. 1890	3:60
Др. А. Форель. Гігієна першого і духового життя	2:40
" Про алькоголізм	0:30
Е. Фрас. Нарис теології	1:60
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Манявського	2:40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0:40
" Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1:00
Е. Шірер. Політична історія Палестини	3:50
Др. В. Шурат Чернеча республіка на Афоні	0:20
" Чернець "Т. Шевченка, студія	0:20
" Увільнене злочинця дівчиною в Бродах 1727 р.	0:10
" До біографії і писань Івана з Вишні	0:35

Проф. Мих. Грушевський:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧИНИ

частина перша — до р. 1625

(VII том Історії України-Руси, що становить зовсім окрему цілість).

Зміст: Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв. Початки козачини. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI в. Перші козацькі війни. Східн. Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значінне козацтва. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії. Від Хотина до Курукова.

Замовляти в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ціна 8 кор.

Тамже можна мати нові **оправи** для Історії України-Руси проф. Грушевського: в елегантній німецькій (Halbfranz), з оригінальними витисками — гербами, орнаментами і написами, компонованими з українських рукописей XVII в. по рисункам арт. Ф. Красицького; ціна 12 К. за оправний том.

Тамже продають ся:

- Мих. Грушевський:** Про старі часи на Україні, популярна історія до наших часів, з ілюстраціями, ц. . . . . — К 60 с.
- Очеркь історії українського народа, 2 вид., ц. . . . . 5 „ 60 „
- З біжучої хвилі, статі на теми дня, ц. . . . . 1 „ 20 „
- Про українську мову і українську справу, ц. . . . . — „ 30 „
- Освобождение Росіи и українській вопрось, ц. . . . . 2 „ 80 „
- Украинство въ Росіи, его запросы и нужды, ц. . . . . — „ 70 „
- Украинский вопрось, ц. . . . . — „ 32 „
- Про батька козацького Богдана Хмельницького (популярна книжка з малюнками), ц. . . . . — „ 70 „
- й інші видання.

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА ІЛЮСТРОВАНА ГАЗЕТА

— С Е Л О —

виходить, почавши з вересня 1909 року, кожного четверга у Києві, а подає статі і новини про сучасне жите на Україні, в Росії і за кордоном, оповідання, вірші, популярні статі з української історії й письменства, з наук природних, з агрономії і медицини. Пишуть постійно: Ю. Будяк (шкільництво), М. Гехтер (економічне жите, кооперація), М. Грушевський (історія, українське питанне), В. Ліваренко (з закордонної України), Майорський (сільське господарство), Ю. Сірий (природні науки), П. Смутен (з столиці), А. Терниченко (сільське господарство), М. Шаповал (з заграничного житя) й інші.

Передплату приймає книгарня ЛНВістника в Києві, Вел. Володимирська 28.

Для галицьких передплатників ціна на рік 6 кор., хто виписує просто з київської книгарні; посилаючи гроші переказом, треба доконче карткою осбно пояснити призначенне тих грошей, подати адрес і т. д., бо оригінального переказу адресат не одержує.

З огляду на сі клопоти, і те також, що при висилці з Києва часопись часто гине в дорозі, книгарня Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові приймає передплату по ціні 7 корон на рік для країв австрійських і таким передплатникам буде розсилати часопись уже від себе 2 рази на місяць, приймаючи на себе одвічальність за правильне надсиланне.

Брошуровані комплекти „Села“ за р. 1909 (17 чисел, коло 50 українських ілюстрацій, багато історичних, літературних й ин. статей — дуже користне для читалень) продають ся в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка по 2 корони (на персилку 40 сот.).

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТЯ,

виходить ме в 1911 р. далі книжками 12—15 аркушів великої вісімки під загальним проводом проф. Мих. Грушевського.

Містити ме белетристику оригінальну й переклади — повісти, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА.**

За львівську редакцію відповідає Василь Панейко.

Адміністрація у Львові: ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg, Supińskjygasse, 17. Anzeiger für Literatur und Wissenschaft.)

Редакція й адміністрація в Києві (лише для Росії): Велика Володимирська, 28.

Передплата, платна у Львові, вносить:

В Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

Річна передплата може бути сплачена в трьох ратах: 3 січня н. ст. 6 кор., 3 цвітня н. ст. 6 кор., 3 серпня н. ст. 6 кор. По порозумінню з адміністрацією можна сплачувати рати також в інших термінах, але все з гори. Квартальної передплати не приймаєть ся.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор., (23 франки, в Америці 450 доляри, в Німеччині 2040 мар.), і може бути тільки річна.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці. Рекламувати можна найпізніше по одержанню двох дальших книжок. Інші рекламації полагоджують ся тільки по вивраню належитости за книжку.

На зміну адреси треба прислати 50 сотиків; при тім треба подавати все не лише нову, але й стару адресу. — Всякі грошеві претенсії журналу до передплатників платні і заскаржувані у Львові. Доки хто не повідомив адміністрації виразно окремим письмом, що перестав передплачувати журнал, доти відповідає за всі вислаті йому книжки.

Далі приймаєть ся передплата на р. 1910, нові передплатники дістають усі книжки.

З огляду що останними часами ЛНВістник став поширювати ся серед менше заможніх верств нашої суспільности, загальні збори Українсько-Руської Видавничої Спільки з дня 9/VI, 1910 ухвалили установити річну передплату

для незаможних учеників і студентів висших шкіл, сільських несталих учителів і учительок, низших урядників, робітників і селян у висоті 14 корон.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариства українських учителів середніх і висших шкіл „Учительська Громада“ у Львові.

Виходить 4 рази на рік книжками 5—6 аркушів.

Видає *Редакційний Комітет.* — Відповідає за редакцію: *Гв. Кривецький.*

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.
Для заграниці: „ 12 „ „ 6 „

Члени Товариства „Учительська Громада“ дістають журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: *Львів, ул. Супінського, ч. 17.*

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supiňskij-Gasse, 17

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševskýj, bis jetzt erschienen Bde I—XCVI (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 K., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoj sekcii).

Bd. I: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) . . . . . 7-50 Kr.

Bd. II: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.) . . . . . 7-50 Kr.

Bd. III—IV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) . . . . . 7-50 Kr.

Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.

Bd. VI—VII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) . . . . . 7-50 Kr.

Bd. VIII—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) . . . . . 7-50 Kr.

Bd. X—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7-50 Kr.

Bd. XII—XIII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) . . . . . 8 Kr.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:

Bd. I: H. Svjencickij, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg . . . . . 3 Kr.

Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 4 Kr.

Bd. III: M. Teršakoveč, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 . . . . . 5 Kr.

Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 3 Kr.

Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckij. . . . . 5 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

- D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende
1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
    - Bd. I: M. Hruševskýj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66 . . . . .
    - Bd. II: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565 . . . . .
    - Ad. III: M. Hruševskýi, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5 . . . . .
    - Bd. IV—V: St. Tomašivskýj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 . . . . .
    - Bd. VII: M. Hruševskýj, Lustrationen vom J. 1570 . . . . .
    - Bd. VIII: Iv. Kryppjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630 . . . . .
  2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd.
  3. Kotljarevskýj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
  4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, ...
- E. Statistische Kommission publiziert:
1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 2 Bde à . . . . .
- F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:
1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à . . . . .
  2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 9 Bde à . . . . .
  3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde à . . . . . 2 u.
- G. Die Ethnographische Kommission publizierte:
1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk; bis jetzt erschienen 28 Bände.
  2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 13 Bände.
- H. Bibliographische Kommission publiziert:
- Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. . . . .
- Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahr jetzt erschienen N. 1—40 ukrainisch und deutsch.
- Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, vorrätig.

